СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Л.І. Антошкіна
Г.М. Красовська
П.І. Сигеда
О.М. Сухомлинов

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БЕРДЯНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ І БІЗНЕСУ
СПІЛКА ПОЛЬСЬКИХ ВЧЕНИХ м.БЕРДЯНСЬКА

Л.І. Антошкіна
Г.М. Красовська
П.І. Сигеда
О.М. Сухомлинов

СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Навчальний посібник

Донецьк
Юго-Восток
2007

УДК 81'27
ББК Ш10*00
А72

Рецензенти: **Збігнєв Ґрень** — доктор габілітований філологічних наук, професор, директор Інституту Славістики Польської Академії Наук (Варшава);
Ростислав Радишевський — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри полоністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Анджей Контни — доктор габілітований філологічних наук, директор Інституту германістики Ґданського університету.

Відповідальний редактор та упорядник
Олексій Сухомлинов — канд. філол. наук, доцент

Рекомендовано до друку
вченою радою Бердянського університету менеджменту і бізнесу
(протокол № 3 від 24.10.2007 року)

Посібник підготовлено за сприянням
генерального консула Польщі у Харкові Їжеґожа Серочинського

Антошкіна Л.І., Красовська Г.М., Сигеда П.І., Сухомлинов О.М.
А72 Соціолінгвістика: Навчальний посібник.— Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007.— 355 с.

ISBN 978-966-374-288-5

Метою цього навчального посібника є ознайомлення студентів, передусім майбутніх соціологів, з основними поняттями, проблемами й методами соціолінгвістики — науки, що розвивається на стику мовознавства, соціальної психології та етнографії та вивчає проблеми, пов'язані із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову, а також роллю мови в житті суспільства. Засвоєння викладеного матеріалу сприятиме формуванню чіткого уявлення про те, як соціальний чинник впливає на функціонування мов, як він відображається в мовній структурі, як мови взаємодіють.

Курс лекцій з соціолінгвістики, розроблений на підставі наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних дослідників, має сприяти професійній підготовці майбутніх спеціалістів різних галузей. Навчальний посібник можна рекомендувати студентам соціологічних та філологічних спеціальностей, а також як додаткову літературу для широкого кола читачів, що цікавляться сучасними процесами та тенденціями у суспільстві та лінгвістиці.

УДК 81'27
ББК Ш10*00

ISBN 978-966-374-288-5

© Бердянський університет менеджменту і бізнесу, 2007

ЗМІСТ

Передмова 19

Лекція перша
СОЦІОЛІНГВІСТИКА ЯК НАУКА

1.1. Що вивчає соціолінгвістика? 23
1.1.1. Різні впливи соціального середовища на мову й мовленнєву поведінку 23
1.1.2. Відмінності в завданнях «просто-» й соціолінгвістики. Вплив професії й освіти на мову 23
1.1.3. Мова як символ приналежності до соціально замкненої (або іншої) групи 25
1.1.4. Мовний етикет як область інтересів соціолінгвістики. Приклади мовленнєвих відмінностей залежно від умов спілкування 26
1.1.5. Обумовленість характеру мовлення й мовної поведінки індивідуума типом виконуваної ним соціальної ролі 27
1.1.6. Соціальні й ситуативні умови використання двох і більше мов в одному суспільстві (державі, країні тощо) як область вивчення соціолінгвістики 29
1.1.7. Визначення соціолінгвістики 30
1.2. Витоки соціолінгвістики 31
1.2.1. Одне з перших зафіксованих спостережень, яке свідчить про те, що мова не є одноманітна в соціальному відношенні 31
1.2.2. Соціологічна школа в мовознавстві 32
1.2.3. Інші витоки соціолінгвістики: ідеї та методи російських, українських, французьких та чеських учених початку XX століття 32
1.2.4. Характерна риса соціолінгвістики другої половини XX століття 34
1.2.5. Кілька слів про сучасну українську соціолінгвістику 34
1.3. Статус соціолінгвістики як наукової дисципліни 35
1.4. Об'єкт соціолінгвістики 36
Запитання та завдання 37

Лекція друга. Частина перша
ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

2.1.1. Мовна спільність 38
2.1.1.1. Чому виникла необхідність у такому понятті? 38

2.1.1.2. Визначення поняття «мовна спільність». Поєднання лінгвістичних і соціальних ознак при визначенні цього поняття 38
2.1.1.3. Залежність ступеня мовної однорідності мовної спільності від її чисельності 40
2.1.2. Рідна мова й суміжні поняття 41
2.1.2.1. Визначення поняття «рідна мова» В. І. Бєліковим і Л. П. Крисіним 41
2.1.2.2. Основна (домінуюча) й додаткові мови. Мови засвоєні й вивчені. Етнолекти 42
2.1.2.3. Невизначеність поняття «рідна мова», сполітизованість його в радянській соціолінгвістиці 43
2.1.2.4. Розкриття змісту поняття «рідна мова» Н.П. Шумаровою 43
2.1.2.5. Поняття функціонально першої та функціонально другої мови, запропоновані Н. П. Шумаровою 44
2.1.2.6. Важливість правильного визначення поняття «рідна мова». Краса, дієвість і сила рідної мови 45
2.1.2.7. Мова первинна і мова вторинна 47
2.1.3. Мовний код. Субкод (підсистема) 49
2.1.4. Соціально-комунікативна система 51
2.1.5. Мовна ситуація 52
2.1.5.1. Поняття мовної ситуації (у розумінні В. І. Бєлікова і Л. П. Крисіна) 52
2.1.5.2. Щодо зміни мовної ситуації в Україні у 90-ті роки XX століття (приклад В. І. Бєлікова і Л. П. Крисіна). Повільні темпи втілення в життя закону «Про мови в Українській РСР» 52
2.1.5.3. Чинники, що сформували складну й унікальну мовну ситуацію в Україні. Недосконалість (неконструктивність) мовної політики держави 54
Запитання та завдання 56

Лекція друга. Частина друга

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

2.2.1. Перемикання й змішування кодів 58
2.2.1.1. Перемикання11 кодів залежно від сфери і умов спілкування. Визначення поняття «перемикання кодів» 58
2.2.1.2. Умови комунікації, що примушують мовця перемикати код. (Чинники, що впливають на вибір коду) 59

2.2.1.3. Матеріал спостережень Н.П. Шумарової над кодовими перемиканнями під час соціолінгвістичного експерименту з метою виявлення рівня мовної компетенції білінгвів м.Києва 60
2.2.1.4. Місце кодового перемикання у мовному ланцюгу. Важливість і значення здатності людини до кодового перемикання 61
2.2.1.5. Відмежування кодового перемикання від суміжних явищ (запозичення й украплення мовних одиниць) 62
2.2.1.6. Змішування кодів 63
2.2.1.7. Вибір мовного коду у розумінні польських дослідників 64
2.2.2. Інтерференція 66
2.2.2.1. Визначення поняття «інтерференція». Походження цього терміна 66
2.2.2.2. Передумови виникнення інтерференції. Напрямок інтерференції і проникність різних підсистем мови 67
2.2.2.3. Три аспекти фонологічної інтерференції. Інтерференція в царині фонотактики (сполучуваність фонем, редукція ненаголошених голосних тощо). Орфоепічна (акцентологічна) інтерференція 69
2.2.2.4. Інтерференція в граматиці: в морфології і синтаксисі 70
2.2.2.5. Морфеміко-словотвірна та лексична інтерференція 72
2.2.2.6. Значення соціолінгвістичного експерименту Н.П. Шумарової для розуміння психологічних факторів явища інтерференції 73
2.2.2.7. Інтерференція як один з чинників мовних змін та розвитку мови. Специфічні принципи викладання близькоспорідненої нерідної мови в умовах шкільної двомовності 76
Запитання та завдання 77

Лекція третя

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

3.1. Мовна варіативність 79
3.1.1. Що таке володіння мовою? Визначення поняття «мовна варіативність» 79
3.1.2. Соціолінгвістичний аспект явища мовної варіативності. Соціальний (стратифікаційний) вид варіювання (індикатори — за У. Лабовим). Стилістичне варіювання (маркери — за У. Лабовим) 80
3.2. Мовна норма 81

3.2.1. Визначення поняття «мовна норма». Призначення й роль мовної норми. Основні особливості мовної норми. Комунікативна доцільність норми 81
3.2.2. Відмінність норми літературної мови від квазі-«норми» інших підсистем національної мови. Лінгвістична кодифікація 82
3.3. Літературна мова (стандарт) 83
3.3.1. Коротко про термін «стандарт», або «стандартна мова». Що таке «літературна мова»? Відмінність літературної мови від мови художніх творів 83
3.3.2. Два підходи до визначення поняття «літературна мова» — лінгвістичний і соціологічний. Ознаки носіїв літературного варіанта національної мови на відміну від осіб, що користуються іншими її підсистемами 84
3.3.3. Властивості літературної мови, що відрізняють її від інших підсистем національної мови 85
3.4. Діалект 86
3.4.1. Походження терміна «діалект», його використання в спеціальній літературі та в різних наукових традиціях 86
3.4.2. Територіальний, або місцевий, діалект як соціальний мовний різновид. Основні властивості територіальних діалектів, які відрізняють цей різновид національної мови від усіх інших 87
3.5. Соціолект 87
3.6. Арго. Жаргон. Сленг 89
3.6.1. Зміст поняття «арго». Ілюзорість «таємничості» кримінального арго. Потреба задоволення експресії як одна з причин існування арго. Наявність у злодійському мисленні й світосприйнятті елементів магічного ставлення до світу як одна з важливих причин виникнення й існування арго 89
3.6.2. Різні ступені зрозумілості тексту на арго (кримінальному та стилізованому) 90
3.6.3. Зміст поняття «жаргон» 91
3.6.4. Просторічні й жаргонні елементи — звичний спосіб публічного спілкування 92
3.6.5. Елементи кримінального жаргону як потенційне джерело поповнення арсеналу стилістично зниженої лексики 92
3.6.6. Модифікація семантики жаргонізму у відповідності з комунікативно-прагматичними потребами та інтенціями соціумів 93

3.6.7. Функція жаргонної лексики у публіцистичному мовленні. Тенденція до зниження жаргонності (у низки жаргонізмів) як свідчення зростання ролі розмовності в суспільній комунікації 93
3.6.8. Триєдність характерних ознак жаргонних слів (жаргонізм — номінативна одиниця, експресема і стилістичний маркер) 94
3.6.9. Мотивація вибору мовцями певного жаргонізму 94
3.6.10. Зміст поняття «сленг», його суттєві ознаки. Різниця між сленгізмами і вульгаризмами 95
3.6.11. Розширення сфери використання сленгізмів. Втрата частиною їх експресивної забарвленості 95
3.7. Койне 97
Запитання та завдання 97

Лекція четверта. Частина перша

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

4.1.1. Просторіччя 99
4.1.1.1. Визначення поняття «просторіччя» В. І. Бєліковим і Л. П. Крисіним. Існування російського просторіччя поза межами Росії. Різні аспекти вивченння північноприазовського (зокрема бердянського) варіанта російського просторіччя 99
4.1.1.2. Характеристика носіїв просторіччя. Форма, сфери й місця реалізації просторіччя. Основні риси просторіччя. Необхідність поділу російського просторіччя на два різновиди (за Л. П. Крисіним) 104
4.1.1.3. Характерні мовні ознаки просторіччя-1 на всіх мовних рівнях 106
4.1.1.4. Загальні та мовні ознаки просторіччя-2 111
4.1.1.5. Відсутність у просторіччі норми. Еквіваленти російського просторіччя в інших мовах 113
4.1.2. Диглосія, двомовність, багатомовність 114
4.1.2.1. Визначення поняття «диглосія» В. І. Бєліковим і Л. П. Крисіним. Походження цього терміна. Двомовність (білінгвізм) і багатомовність (полілінгвізм) 114
4.1.2.2. Три види індивідуального білінгвізму (субординативний, координативний, змішаний) 116
4.1.2.3. Пасивний (рецептивний) білінгвізм. Поняття рецептивної компетенції індивіда. Двосторонній пасивний білінгвізм (дуалінгвізм). Асиметричний білінгвізм 118
4.1.2.4. Переваги й вади білінгвізму 119

4.1.2.5. Політичний (лінгвополітичний) аспект білінгвізму в Україні. Напівмовність (суржик, трасянка тощо). Оцінка цього явища науковцями 120
4.1.2.6. Відмінність між диглосією та двомовністю. Моноглосність 122
4.1.2.7. Двомовність і багатомовність та диглосія 123
4.1.2.8. Білінгвізм без диглосії 125
4.1.2.9. Диглосія без білінгвізму 127
Запитання та завдання 128

Лекція четверта. Частина друга

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

4.2.1. Сфери використання мови 130
4.2.1.1. Визначення цього поняття. Приклади деяких комунікативних засобів, що ілюструють суть і зміст цього поняття. Нежорсткий розподіл мов та їх підсистем за сферами діяльності людей 130
4.2.1.2. Характеристика та визначення мовних сфер К. Фелєшком, У. Вайнрайхом та іншими дослідниками 131
4.2.2. Комунікативна ситуація 132
4.2.2.1. 8-компонентна структура комунікативної ситуації 132
4.2.2.2. Характеристика ситуативних змінних та їхня різна вага 133
4.2.3. Мовне спілкування, мовна поведінка 134
4.2.3.1. Пояснення цих термінів 134
4.2.3.2. Мовний (мовленнєвий) акт. Щодо теорії мовних (мовленнєвих) актів 135
4.2.3.3. Спроба створення «універсальних» правил мовного спілкування. Привабливість ідеї своєрідних соціолінгвістичних граматик та складність її реалізації 135
4.2.4. Комунікативна компетенція носія мови 137
4.2.4.1. Зміст поняття «комунікативна компетенція» носія мови. Приклади непрямих мовленнєвих актів як ілюстрація характеру навиків спілкування, що входять до комунікативної компетенції мовця та водночас відрізняються від знання власне мови 137
4.2.4.2. Відмінність між двома інтелектуальними категоріями — знанням та володінням. Правила та поведінницькі стратегії, які обіймає сфера комунікативної компетенції. Оцінка (і значення) цих правил і стратегій 138
Запитання та завдання 138

Лекція п'ята

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

5.1. Володіння мовою як соціолінгвістична проблема 140
5.1.1. Складові поняття «володіння мовою»: власне мовні вміння того, хто говорить (у трактовці Ю. Д. Апресяна). Розмежування понять «мовна компетенція», «мовне вживання», «комунікативна компетенція» 140
5.1.2. Розуміння мовної компетенції Н. П. Шумаровою 142
5.2. Три рівні володіння мовою 143
5.2.1. Власне лінгвістичний рівень 143
5.2.1.1. Здатність до перифразування, здатність розуміти сказане даною мовою (розпізнавання (розрізнення) багатозначності та омонімії), уміння розрізняти правильні та неправильні висловлювання в мові 143
5.2.1.2. Інші показники мовного розвитку особистості (рівня володіння мовою), запропоновані Н. П. Шумаровою та ін., як критерії оцінки мовної компетенції 144
5.2.1.3. Розмежуваняня двох рівнів мовної компетенції. Належне сприйняття мови як визначальний критерій її знання 146
5.2.1.4. Недостатність зазначених умінь для вільного володіння конкретною мовою 147
5.3. Національно-культурний рівень 147
5.3.1. Зв'язок національно-культурних звичаїв зі специфічним використанням мови, її виражальних засобів (мовленнєві стереотипи) 147
5.3.2. Знання конотацій слова як суттєвий компонент національно-культурного володіння мовою 148
5.4. Енциклопедичний рівень 150
Запитання та завдання 151

Лекція шоста

МОВНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ

6.1. Наслідки ізоляції дітей від суспільства в їхньому дитинстві 153
6.2. Момент початку соціалізації. Три основних етапи процесу соціалізації, які виділяють психологи 155
6.3. Недоступність для прямого спостереження механізму засвоєння мови дитиною 156
6.4. Моделювання структури мови й мовної поведінки дитини. Етапи оволодіння мовленням 157

6.5. Соціально різне засвоєння мови (значення слів і т. ін.) дітьми 158
6.6. Рівень володіння мовою у представників нижчих і вищих соціальних шарів (експеримент Б. Бернстайна) 159
6.7. Набуття дитиною (особливо під час гри) елементів рольової поведінки. Егоцентричне й соціалізоване мовлення 160
6.8. «Безмежність» і безперервність процесу соціалізації індивіда 161
Запитання та завдання 162

Лекція сьома
СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ МОВНОГО СПІЛКУВАННЯ

7.1. Мовне спілкування в соціально неоднорідному середовищі 163
7.1.1. Взаємне пристосування учасників комунікативної ситуації. Його типи. Специфіка спілкування зі «своїм» та «чужим» 163
7.1.2. Спілкування у звичному та незвичному соціальному середовищі. Комунікативна невдача (провал) 164
7.1.3. Тактика мовного спілкування (рольові очікування; способи реалізації мовних і парамовних засобів) 166
7.1.4. Невербальні компоненти комунікативної ситуації при спілкуванні зі «своїм» та «чужим». Володіння дорослою людиною сукупністю соціалізованих норм спілкування 167
7.2. Соціальна регуляція мовного спілкування 168
7.2.1. «Зони» в мові, що є чутливими до впливу соціальних чинників (мовний етикет тощо). Національна й соціальна своєрідність форм мовного етикету (етикетних шаблонів) 168
7.2.2. Про одну ознаку російського мовного етикету XIX століття 171
Запитання та завдання 173

Лекція восьма
СОЦІАЛЬНІ ОБМЕЖЕННЯ В СЕМАНТИЦІ ТА СПОЛУЧУВАНОСТІ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

8.1. Соціальні компоненти в семантиці слова 175
8.1.1. Лексика, що означає два види відношень між людьми: підпорядкованості (підлеглості, залежності) та рівності. Предикати, що означають асиметричні відношення, тобто відношення підпорядкованості (підлеглості, залежності) 175
8.1.2. Семантична структура слів, значення яких є соціально орієнтованими. Лінгвістичний (семантичний) та соціолінгвістичний аналіз предикатних слів (здебільшого — дієслів) російської мови з метою виявлення в їхніх значеннях соціального компонента 177

8.1.3. Використання предикатів, що означають асиметричні відношення, в російській класичній художній літературі 180
8.2. Соціальні обмеження в сполучуваності слів 182
8.2.1. Симетричні та квазісиметричні предикати 182
8.2.2. Особлива роль мовця в структурі мовленнєвого акта і в структурі висловлювання, що проявляється в специфіці сполучуваності присвійного займенника *мій* (рос. *мой*) з деякими розрядами іменників 184
Запитання та завдання 185

Лекція дев'ята
НАПРЯМКИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

9.1. Синхронічна соціолінгвістика 186
9.1.1. Розмежування синхронії і діахронії в лінгвістиці. Синхронічна соціолінгвістика, її предмет вивчення. Відношення (статика) і процеси (динаміка), що стосуються зв'язків мови і суспільства 186
9.1.2. Приклади синхронічних соціолінгвістичних досліджень 187
9.2. Діахронічна соціолінгвістика 188
9.2.1. Визначення діахронічного напрямку соціолінгвістичних досліджень. Приклади праць, виконаних у руслі діахронічної соціолінгвістики 188
9.2.2. Мета й завдання соціолінгвістичного вивчення мови в діахронічному аспекті 189
9.2.3. Приклади розв'язання цих завдань на конкретному мовному матеріалі 190
9.2.3.1. Мовна ситуація в Португалії на початку XVI століття 190
9.2.3.2. Становлення літературної мови у Франції в XV столітті 190
9.2.3.3. Мовна ситуація в Японії у період після 1945 року. Про зміни у ставленні мовців до власного діалектного мовлення в Росії і Японії, а також у Німеччині 191
Запитання та завдання 192

Лекція десята
НАПРЯМКИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАКРО- Й МІКРОСОЦІОЛІНГВІСТИКА

10.1. Макросоціолінгвістика 193
10.1.1. Предмет вивчення макросоціолінгвістики. Проблеми двомовності, нормалізації й кодифікації мови, аналіз мовних ситуацій як об'єкт вивчення макросоціолінгвістики 193

10.1.2. Лінгвоконфліктологія як нова галузь соціолінгвістичних досліджень, виконуваних у межах макропідходу 194
10.2. Мікросоціолінгвістика 195
10.2.1. Визначення цього поняття. Відмінність мікросоціолінгвістики від макросоціолінгвістики. Предмет і об'єкт вивчення мікросоціолінгвістики. Важливість вивчення малих груп з позицій соціолінгвістики 195
10.2.2. Проблеми, якими займається мікросоціолінгвістика. Відмінність мови членів малих груп від загальнонаціональної мови. Специфіка сімейних мов (соціолект родинного кола) 196
10.2.3. Символьна функція мовного знака. Формування групових шаблонів 198
10.2.4. Дві тенденції в усному мовному спілкуванні членів малих груп. Роль дослідження мовного спілкування в людських діадах і тріадах 200
Запитання та завдання 200

Лекція одинадцята
НАПРЯМКИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

11.1. Теоретична й експериментальна соціолінгвістика 202
11.1.1. Теоретична соціолінгвістика та її проблеми 202
11.1.2. Зародження експериментальної соціолінгвістики. Характер соціолінгвістичного експерименту. Випадки «негроміздкої» організації соціолінгвістичних експериментів, відомі в історії науки 202
11.1.3. Характеристика (і приклад) пілотажних досліджень 204
11.2. Соціолінгвістика і соціологія мови 205
11.2.1. Відмінності між цими поняттями. (Пояснення цих відмінностей на прикладі) 205
11.2.2. Чим ще займається соціолог мови? Спільне й відмінне в обох науках (висновок). Лінгвістична соціологія (лінгвосоціологія) 206
11.3. Прикладна соціолінгвістика 207
11.3.1. Прикладні науки. Об'єкт прикладної соціолінгвістики. Проблеми навчання рідній та іноземним мовам 207
11.3.2. Проблеми та практичні заходи, що становлять (утворюють) мовну політику держави. Закони про мови як один з найважливіших інструментів мовної політики 208
11.3.3. Сфери застосування соціолінгвістичної теорії до розв'язання завдань суспільної практики. Міноритарні мови. Аспекти напівмовності.

«Блек-інгліш» і проблема навчання негритянських дітей в школі. Проблеми багатомовності та нормалізації окремої національної мови 209
Запитання та завдання 211

Лекція дванадцята
МОВА І СУСПІЛЬСТВО

12.1. Суспільна природа мови 212
12.1.1. Мова — явище суспільне, а не біологічне чи психічне. Співвідносність мови з біологічними і психологічними явищами 212
12.1.2. Суспільні функції мови 213
12.1.2.1. Основні й похідні функції мови 213
12.1.2.2. Розбіжність кількісних і якісних характеристик мовних функцій у сучасній мовознавчій літературі 217
12.1.3. Своєрідність мови як суспільного явища 219
12.1.4. Соціальна зумовленість мовних явищ. Суспільний характер мовної норми 220
12.1.4.1. Соціальний характер мови і мовлення. Визначення мовної норми. Мовний еталон (або «мовний ідеал») 220
12.1.4.2. Три особливості мовної норми (вибірковість, стійкість та обов'язковість) 221
12.1.4.3. Відмінності між нормою літературної мови і нормою (традицією вживання) нелітературних варіантів (підсистем) 222
12.1.4.4. Розходження між літературною нормою і реальним вживанням мови (усна та писемна її форми) 222
12.1.5. Залежність стану мови від стану суспільства 223
12.1.5.1. Відображення в мові особливостей соціальної організації суспільства 223
12.1.5.2. Відображення в мові соціальної диференціації суспільства 224
12.1.5.3. Відображення в мові демографічних змін 224
12.1.5.4. Відображення в мові відмінностей в рівнях економічного розвитку 225
12.1.5.5. Відображення в мові явищ надбудовного характеру (прийняття нової віри, суспільні течії і погляди, творчість письменників тощо) 225
12.1.5.6. Відображення в мові розвитку культури суспільства 226
12.2. Мова як найважливіша етнічна ознака. Мова, нація і держава 226
12.2.1. Про поняття «мова» й «народ» 226

12.2.2. Про співвідношення мови та етносу. Зв'язок мови з характером етносу. Чинники, що впливають на формування етносу (самосвідомість, мовний код (соціальна пам'ять), державна окремішність) 227
12.2.3. Держава, нація і мова 230
12.3. Мова і культура 231
12.4. Дещо з історії розвитку світової і вітчизняної соціолінгвістики (і мовознавства) в антропоцентричному напрямі 235
Запитання та завдання 237

Лекція тринадцята

МЕТОДИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

13.1. Методичні особливості соціолінгвістики 238
13.2. Відбір інформантів 239
13.2.1. Генеральна сукупність. Вибіркова сукупінсть (вибірка). Квотна пропорційна вибірка. Зв'язані параметри 239
13.2.2. Проблема точного визначення меж генеральної сукупності. Труднощі у знаходженні потрібних інформантів. Цільова вибірка 241
13.2.3. Імовірністні вибірки. Випадкова вибірка. Розміри вибірки. Вибіркове відношення 242
13.2.4. Кластерна і стратифікована випадкова вибірки. Походження термінів «страта» і «стратифікація» 243
13.2.5. Багатоступенева (багатоступінчаста) вибірка 244
13.2.6. Підхід до вибірки в соціолінгвістичних дослідженнях у Японії. Вибірка для невеликих генеральних сукупностей (вивчення етномовних процесів у сільських шорців Кемеровської області в 1976 році). Досвід соціологів у виділенні вибіркової сукупності (Інститут Геллапа, щотижневі опитування кінця 1990-х років у Росії) 245
13.2.7. Небезпека буквального перенесення суто соціологічних прийомів на підготовку значущої в мовному відношенені вибірки. Організація вибіркового соціально-демографічного обстеження (мікроперепис) населення Росії (1994 р.). Критичний аналіз фрагмента таблиці «Населення за національністю та володінням мовами» 246
13.2.8. Відбір інформантів у соціолінгвістичному дослідженні Н. П. Шумарової 249
Запитання та завдання 251

Лекція чотирнадцята

МЕТОДИ ЗБИРАННЯ МАТЕРІАЛУ

14.1. Спостереження 252
14.1.1. Спостереження як стимулятор наукового пізнання дійсності. Роль методу спостереження в природничих науках і в науках про людину 252
14.1.2. Присутність спостерігача як перешкода для нормальних поведінницьких процесів. Так званий хоторнський ефект 253
14.1.3. Парадокс спостерігача (за У. Лабовим). Приховане спостереження 254
14.2. Уключене спостереження 256
14.2.1. Необхідні передумови для включеного спостереження та його умови 256
14.2.2. Фіксація мовного матеріалу ручним способом та інструментально. Ефект мікрофона і приховане мікрофонне записування 257
14.2.3. Значення етичного чинника при включеному спостереженні Передумови для спрямованих методів збирання соціолінгвістичного матеріалу 259
Запитання та завдання 259

Лекція п'ятнадцята

СПРЯМОВАНІ МЕТОДИ ЗБИРАННЯ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

15.1. Усне інтерв'ю 261
15.1.1. Специфіка інтерв'ю в соціолінгвістиці. Головне завдання синхронічної соціолінгвістики 261
15.1.2. Основна функція методу інтерв'ю. Формальне й неформальне інтерв'ю 261
15.2. Анкетування 263
15.2.1. Анкетування як метод отримання соціолінгвістичної інформації Анкета. Закриті та відкриті її запитання. Запитання, що закриваються 263
15.2.2. Два типи соціолінгвістичних анкет. Сфера застосування анкет, спрямованих на об'єктивне дослідження функціонування мови в суспільстві. Критичний аналіз анкети для вивчення соціолінгвістичного аспекту українсько-російської двомовності (середина 1980-х років) 264
15.2.3. Основні вимоги до складання соціолінгвістичної анкети 269
15.2.3.1. Однозначність розуміння запитань анкети 269

15.2.3.2. Термінологічність ключової лексики 270
15.2.3.3. Неприпустимість «стилістичного розмаїття» у формулюванні однотипних запитань 270
15.2.3.4. Недопустимість (небажаність) запитань складної структури, відповіді на які містяться в різних площинах 271
15.2.3.5. Акуратність у вирішуванні питання вибірки, у вирішуванні, що здійснюється паралельно з розробкою самої анкети 272
Запитання та завдання 272

Лекція шістнадцята

МЕТОДИКА ОПИТУВАННЯ РЕСПОНДЕНТІВ

16.1. Методика опитування респондентів. Ставлення респондента до опитування й опитувача. Два способи заповнення анкет. Розписане інтерв'ю 274
16.2. Вплив інших чинників при проведенні опитування на його результати (опитуваний і опитувач — різні особи; використання одного бланка кількома респондентами; роль додаткових коментарів тощо) 275
16.3. Анкета Н. П. Шумарової (призначення анкети та її структура) 276
16.4. «Хитромудрі» анкети, спрямовані на вивчення самої мовної реальності, тобто на те, як саме люди використовують мову. Відмінність цих «хитромудрих» анкет (питальників) від традиційних анкет соціологів? Причини їх (перших) значного обсягу 279
16.5. Питальник з вимови М. В. Панова (1960). Мета відволікаючих завдань. Дефектні анкети 280
16.6. Призначення контрольних запитань. Психологічна небезпека питальників (згаданого типу) та її подолання (усунення, запобігання їй) 283
16.7. Тести 284
16.7.1. Характеристика тестів 284
16.7.2. «Фонетичний» текст М. В. Панова як один з характерних прикладів соціолінгвістичного тестування 284
16.7.3. Інші різновиди тестів. Область дослідження, де застосовуються тести 286
Запитання та завдання 286

Лекція сімнадцята

ОБРОБКА Й ПОДАННЯ СТАТИСТИЧНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

17.1. Мета обробки соціолінгвістичних даних. Окреслення кола осіб, для яких значення тієї або тієї соціолінгвістичної змінної є релевантним. Урахування зовнішніх чинників перед самою обробкою результатів анкетування 287
17.2. Вимірювання як спосіб упорядкування інформації. Номінальна шкала. Порядкова шкала 288
17.3. Інтервальна шкала. Приклад її використання в соціолінгвістиці 289
17.4. Залежність двох змінних (кореляція) та їх взаємодія. Позитивна й негативна кореляції 290
17.5. Способи подання (представлення) взаємозалежності змінних. Оприлюднення отриманих висновків 292
Запитання та завдання 293

Лекція вісімнадцята

МЕТОДИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

18.1. Аналіз письмових джерел 294
18.1.1. Первинні і вторинні письмові джерела. Характеристика первинних джерел (письмових і усних) 294
18.1.2. Вторинні письмові джерела та їх вірогідність (надійність і валідність). Особливості вторинного документального аналізу 297
18.2. Масові обстеження мовців 298
18.2.1. Мета масових обстежень мовців. Труднощі в їх проведенні. Вимоги, що ставляться до проведення масових обстежень 298
18.2.2. Процедура й техніка проведення масових соціолінгвістичних обстежень (на конкретному прикладі) 299
18.2.3. Роль теоретичного обґрунтування гіпотези в експериментальному дослідженні 301
18.3. Біографічний метод 302
18.4. Метод сфер / царин 302
18.5. Приклад опису конкретного соціолінгвістичного дослідження (експерименту) 304
18.5.1. Мета та зміст дослідження. Метод збирання матеріалу. Характеристика інформантів (вибіркової сукупності) 304
18.5.2. Пілотажне дослідження. Обробка матеріалу. Оцінювання даних 306
18.5.3. Загальна характеристика експерименту. Його додаткова цінність 307
Запитання та завдання 308

Лекція дев'ятнадцята

СПІВВІДНОШЕННЯ НАПРЯМКІВ І МЕТОДІВ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

19.1. Загальна характеристика напрямків і методів соціолінгвістичних досліджень 309
19.2. Методичні особливості діахронічної соціолінгвістики. Порівняльні часові дослідження (панельні (лонгітюдні) та трендові). Обмеженість методичного арсеналу діахронічної соціолінгвістики. Складність різночасових спостережень за мовленням одних і тих же самих носіїв мови 309
19.3. Метод реконструкції 312
19.4. Метод порівняльного аналізу різних синхронних зрізів 313
Запитання та завдання 314

Лекція двадцята

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОВНИХ ПРОЦЕСІВ

20.1. Мовна політика держави. Сфера науки, до якої входить це поняття 315
20.2. Закони про мови як один з інструментів мовної політики. Розмежування (основний зміст) понять «мовна політика» і «мовне будівництво» 316
20.3. Закон «Про мови в Українській РСР» і його прикладне значення. Вади (недоліки) цього Закону 317
20.4. Причини неконкурентоздатності українського культурного поля і слабкості державної мови 319
20.5. Перетворення мови у знаряддя політичної боротьби. Щодо визначення статусу російської мови в Україні 320
20.6. Пошуки виходу із скрутного (загрозливого) становища. Система заходів підтримки української мови як державної 321
Запитання та завдання 324
Додаток. Закон про мови в Україні 326
Предметний покажчик 330
Скорочення 341
Література 342

ПЕРЕДМОВА

Метою навчальної дисципліни «Соціолінгвістика» є ознайомлення студентів, майбутніх соціологів та філологів, з основними поняттями, проблемами й методами соціолінгвістики — науки, що розвивається на стику мовознавства, соціальної психології та етнографії і вивчає проблеми, пов'язані із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову і роллю мови в житті суспільства.

Засвоївши цей курс, студенти повинні мати чітке уявлення про те, як соціальний чинник впливає на функціонування мов, як він відображається в мовній структурі, як мови взаємодіють.

Курс соціолінгвістики має посісти належне місце серед інших навчальних дисциплін, що викладаються на польсько-українському суспільно-економічному відділенні економічного факультету Бердянського університете менеджменту і бізнесу. Це вступ до соціології, методи соціологічних досліджень, соціологія суспільних мікро- й макроструктур, соціальна психологія, суспільна демографія, польська мова, українське ділове мовлення та ін.

Належне місце соціолінгвістики серед цих навчальних предметів, більшість з яких можна було б позначити одним широким терміном «соціологія», визначається не тільки тим, що вона має розширити коло уявлень студентів про таку цікаву гуманітарну науку, як мовознавство (що вже само по собі є цінним й корисним для них), а й тому, що її (соціолінгвістики) засвоєння передбачає закріплення, розширення й поглиблення уявлень та знань студентів про ряд важливих понять самої соціології, наприклад, таких, як національно-етнічна структура суспільства, зокрема етнічна спільність (рід, плем'я, народність, нація); критерії, що визначають місце індивіда в суспільстві (серед яких є й мова); характеристика соціального класу; що таке людина, що таке культура; які соціалізуючі можливості має мова і яку вона відіграє роль у соціалізації особи (індивідуума) тощо.

Отже, курс соціолінгвістики має сприяти справі професійної підготовки майбутнього соціолога як фахівця широкого профілю.

Щоб освітньо-педагогічне значення курсу соціолінгвістики було читачам більш зрозумілим, дозволимо собі сформулювати найважливіші завдання вивчення цієї навчальної дисципліни (саме цим обумовлені структура й «архітектоніка» запропонованого нами навчального посібника, про який мова йтиме нижче). Ось ці завдання:

1. Ознайомити студентів з найважливішими поняттями і відповідними їм термінами соціолінгвістики, звертаючи особливу увагу на те, що саме понятійний апарат цієї навчальної дисципліни (й відповідної галузі науки) визначає її міждисциплінарний статус, що окремі поняття визначаються як на основі соціальних, так і на основі мовних ознак (мовний колектив, літературна мова тощо); що основні операційні одиниці співвідносяться, з одного боку, з певним рівнем мовної структури, а з іншого — з варіюванням соціальної структури або соціальних ситуацій.

2. Ознайомити студентів з основними методами соціолінгвістичних досліджень.

3. Домогтися того, щоб студенти засвоїли найнеобхідніші для розуміння суті розглядуваного курсу поняття й терміни сучасної лінгвістики, цим самим розширивши коло їхніх уявлень про таку цікаву й розгалужену галузь людського знання, якою є сучасне мовознавство.

4. Зміцнити, розширити й поглибити знання та уявлення студентів з низки важливих понять власне соціології.

5. Сприяти засобами й багатющим матеріалом соціолінгвістики тому, щоб студенти зрозуміли й добре усвідомили, що в поняття «культура» прямо чи опосередковано входить як її складова частина поняття «мовна культура», «культура мовлення», що є необхідною умовою піднесення професійного рівня фахівців будь-якого профілю, отже, й майбутніх соціологів.

Ця книга, що є колективною працею, призначена заповнити прогалину в методичному забезпеченні студентів, що вивчають соціолінгвістику не тільки в нашому, а й в інших ВНЗ України.

Колектив авторів, створюючи посібник, взяли за основу фундаментальну працю, видану в 2001 році в Російській Федерації, рекомендовану як підручник для її університетів: Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика: Учебник для вузов.— М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001.— 439 с.

Особливо ж збережено майже без змін, хоча й не без окремих суттєвих доповнень, розділи, що стосуються методів соціолінгвістичних досліджень, а також пункт 2.7. (у нас це лекція восьма), де йдеться про соціальні обмеження в семантиці та сполучуваності мовних одиниць. Підрозділ 2.7 написано в російському підручнику Л.П. Крисіним на підставі його ж наукової статті: *Крысин Л. П.* Социальные ограничения в семантике и сочетаемости языковых единиц // Семиотика и информатика.— М., 1986.— Вып. 28. Тут аналізується матеріал (і той, що додано нами — з творів А. П. Чехова та І. А. Крилова) сучасної російської літературної мови (із залученням окремих застарілих лексем). В українському (як і в польському) мовознавстві немає жодної аналогічної праці, в якій би було показано на матеріалі державної мови, як «соціальне» «вмонтовано», «вжившлено» в сам механізм мови, зокрема в її лексико-семантичний ярус, тому нам довелося користуватись роботами російських дослідників.

Іншим використаним нами, хоча й не такою мірою, як попередній підручник, джерелом було наступне: Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманит. вузов и учащихся лицеев.— 2-е изд., испр.— М.: Аспект Пресс, 1996.— 207 с. Сама авторка цієї книги — з Білорусі.

Звичайно, ми використали також найвагоміше й найцінніше з того, що видано з соціолінгвістики в Україні й Польщі, зокрема книгу Наталії Шумарової «Основи соціолінгвістики» [228], а також монографію Гелени Красовської «Польські горяни на Карпатській Буковині» [216]. Обидві книги написано й видано польською мовою.

Оперуючи поняттями географічними (Росія, Україна, Білорусь, Польща), ми ведемо до того, щоб легше донести до читача чи не найголовнішу думку цієї «Передмови»: пропонований нами навчальний посібник з соціолінгвістики є синтезом всього, що зроблено в цій царині науковцями зі східної частини Європи, східнослов'янськими й (почасти) західнослов'янськими вченими.

Соціолінгвістика — наука молода: вона існує, може, трохи більше, як півстоліття. Ось одна з причин, чому в Україні немає ані підручників, ані навчальних посібників з неї. Розглядуваний посібник написано державною мовою; переклад усіх цитат з російської, англійської та польської мов на українську, а також з польської на російську — наш. Тому в тексті Посібника ми додатково це не вказуємо. І лише деякі цитати з російської мови не перекладено нами на українську з метою збереження специфічного колориту. Ми залишали й ті російськомовні цитати без перекладу, які слугували без-

посередньою мовною ілюстрацією для тих або тих соціолінгвістичних явищ.

Підкреслимо ще одну істотну особливість нашого Посібника. Велика увага приділялася описові походження (етимології) кожного наукового терміна. Це робилося з тим, щоб студенти більш усвідомлено засвоювали те або те соціолінгвістичне (або ж, рідше, — загальнонаукове) поняття.

Що ж стосується структури Посібника, то він складається зі Змісту, цієї Передмови, двадцяти лекцій, невеличкого Додатку, предметного покажчика, переліку прийнятих в Посібнику скорочень і Літератури (використаних нами і рекомендованих студентам джерел). Лекції охоплюють майже всі розділи соціолінгвістики: основні її поняття, її найважливіші проблеми, її нелінгвістичні засади: соціологія, соціальна психологія, демографія тощо; напрямки соціолінгвістичних досліджень, її методи; практична соціолінгвістика представлена в Посібнику окремою лекцією про державне регулювання мовних процесів; ми вважали за доцільне включити в наш Посібник і лекцію під назвою «Мова й суспільство» (лекція дванадцята), що розглядається зазвичай у підручниках з загального мовознавства, призначених для філологів.

Лекція перша

СОЦІОЛІНГВІСТИКА ЯК НАУКА

1.1. Що вивчає соціолінгвістика?

1.1.1. Різні впливи соціального середовища на мову й мовленнєву поведінку

Один п'ятирічний хлопчик, син продавщиці з магазину «Одяг», якось сказав: «Я всіх люблю однаково, а мамусю на один номер більше».

А інший, у якого батько був письменником і постійно обговорював у сімейному колі видавничі справи, попрохав: «Тато, скажіть редакторові цієї каруселі — чи не можу я нарешті покататись».

Це приклади з невмирущої книги Корнія Чуковського «Від двох до п'яти». Вони засвідчують: професійні заняття батька й матері та пов'язана з цими заняттями термінологія впливають на мовлення дітей. Мовленнєві особливості інших дорослих також можуть впливати на мовлення дитини. В одній російській родині нянька, яку найняли для виховання сина, вирізнялась яскравою діалектною вимовою: вона вимовляла *идёть, едуть, чаво, колидор, ейный, ливольвер, пондравилси* (замість *понравился*), *в пальте*. Після кількох місяців спілкування з нею й вихованець її став говорити так само (згодом довелось його переучувати).

Отже, існує якась загальна закономірність: середовище, в якому живе людина, впливає на її мовленнєві навички. Найподатливішою до такого впливу є дитина. Проте й дорослі засвоюють, нерідко неусвідомлено, мовні особливості оточення — членів родини, друзів, товаришів.

Різні впливи соціального середовища на мову й мовну поведінку людей і вивчає соціолінгвістика. (Це є найпростіша дефініція цього поняття, про наукову дефініцію сказано нижче).

1.1.2. Відмінності в завданнях «просто-» й соціолінгвістики. Вплив професії й освіти на мову

«Чиста», або «просто», лінгвістика аналізує сам мовний знак: його звукову й зовнішню, матеріальну оболонку, його значення (тобто його

внутрішній зміст, що вже само по собі не є матеріальним і не діє на наші органи чуття), сполучуванність з іншими знаками, його зміни в часі. Соціолінгвістика наголошує саме на тому, як використовують мовний знак люди, — всі однаково чи по-різному, у залежності від свого віку, статі, соціального положення, рівня й характеру освіти, конфесійної приналежності, від рівня загальної культури і т. ін.?

Щоб різниця у завданнях, що стоять перед соціо- і «просто» лінгвістикою, стала наочною й виразною, розглянемо приклади. Скажімо, кожному, хто говорить по-російськи, відоме слово *добыча*. Описуючи його з точки зору «чистої» лінгвістики, слід указати наступне: іменник жіночого роду, першої відміни, назва неживого предмета (неістота), у формах множини не вживається (тобто, висловлюючись по-науковому, парадигма цього іменника складається з однієї підпарадигми — однини, точніше — тільки з однини; підпарадигма множини відсутня), трискаладове, з наголосом на другому складі в усіх відмінкових формах, означає дію, на яку вказує дієслово *добывать* (*добыча угля*) або ж результат дії (*Добыча составила полторы тысячи тонн* або в іншому значенні: *Охотники вернулись с богатой добычей*).

Соціолінгвіст відзначить ще й такі властивості цього іменника: у мові гірників воно має наголос на першому складі: *до́быча* і вживається як у однині, так і в множині: *несколько до́быч*.

Такі професійно обумовлені відхилення від звиклих форм слова (словоформ) — предмет вивчення соціолінгвістики.

І подібних фактів, один з яких ми щойно навели, в сучасній російській мові є чимало. Вони зафіксовані в окремих лексикографічних працях, зокрема в Орфоепічному словнику російської мови [104]. І хоча його видано 12 років тому, ми не думаємо, що він застарів: адже орфоепічні норми є стійкими й змінюються дуже повільно. У «Передмові» цього словника йдеться про деякі позначки (рос. *пометы*) соціолінгвістичного характеру (хоча самі автори такий епітет не використовують): «Решта позначок, що застосовуються у словнику, що не є заборонними, оцінюють або варіанти, характерні для якоїсь особливої сфери функціонування літературної мови, або професійні сфери вживання. Ці позначки, що подаються в словнику на підставі певної кількості зафіксованих фактів, за вичерпний характер яких укладачі не можуть ручатися (та й навряд чи до них взагалі такий критерій є застосовним), носять менш строгий характер (що відбивається і в деякій свободі їхнього словесного оформлення). Наведемо декілька прикладів» [104, 6].

Нас більше цікавлять варіанти, що характеризують професійні сфери вживання:

дубля́ж, -а || *в профессион. речи* дубляжа́

аммиа́к, -а || *у химиков* аммиака́

шприц, -а, мн. -ы, ев || *у медиков ед.* шприца́, мн. ы, -о́в

флейтовый, -ая, -ое || *у музыкантов* флейто́вый

маяк, маяка́ || у моряков маяка» [Там же].

А ось інший приклад.

У мові моряків словом *конец* (рос.) називають канат (линву). Соціолінгвіст, що вивчає подібні факти, не мине ось такий коментар до слова *конец*, який наводить у спогадах про *Бориса Житкова* Корній Іванович Чуковський. Чуковський і Житков (це сталося в часи їх молодості, в Одесі) опинились у розбурханому морі у вутлім човнику, і вітер погнав їх човен на хвилеріз. «Житков с изумительным присутствием духа прыгнул с лодки на мол, на его покатую, скользкую стену и вскарабкался на самый гребень. Оттуда он закричал мне:

— Конец!

«Конец» — по-морскому канат. Житков требовал, чтобы я кинул ему веревку, что лежала свернутой в кольцо на носу, но так как в морском лексиконе я был еще очень нетверд, я понял слово «конец» в его общем значении и завопил от предсмертной тоски...» (К. Чуковский «Современники»).

Подібні відмінності можуть обумовлюватись не тільки професією, а й наприклад, характером освіти: одна справа — «технарь» (рос.), людина, що закінчила технічний інститут, й інша — «гуманитарий» (рос.), скажімо, філолог або історик. У них різні мовні схильності (уподобання), різні мовленнєві пристрасті й навички. У сучасному російському суспільстві, наприклад, мовлення технічної інтелігенції в більшій мірі, ніж мовлення інтелігенції гуманітраної, зазнає впливу жаргону: в ньому нерідко можна почути слова й вирази типу *клёво, он на меня нагнал* (наговорил плохого), *хипово, доходяга, задрали* (надоели), *лопухнуться, лажа, тормоз* (тупица), *офонарели* (*обнаглели*), *а я гребу*? (а я знаю?), *стоять на ушах, наезжать на кого-либо, качать права* тощо.

1.1.3. Мова як символ приналежності до соціально замкненої (або іншої) групи

Люди однієї професії або одного вузького кола спілкування нерідко утворюють досить замкнені групи, які виробляють свою мову.

У давнину був відомий жаргон офенів (рос. офеней) — бродячих (мандрівних) торговців, які своєю незрозумілою для невтаємничених манерою мовлення ніби відгороджувались від усього світу, зберігаючи потай секрети свого промислу.

І в Україні дуже давно існували таємні мови. Одна з них, щоправда, згасаюча, живе й досі. У селі (чи містечку) Нова Вижва Волинської області й до сьогодні збереглася таємна мова ремісників, що шили кожухи, — кожухарів. Мова шна́йдерів (так її називали колись: це слово запозичено з німецької — *sneiden* (шити) *der Sneider* (кравець); і саме́ кожухарське ремество прийшло сюди з Германії, від німецьких майстрів) виникла у XVI столітті. І зараз її називають — «шнайде́рка». Цей професійний діалект налічує зараз десь біля 150 слів. У 30-ті роки XX ст. кожухарська справа (кожухарство) стало занепадати і зовсім зма́ліло, тобто звелося нанівець. Сьогодні *по-шнайде́рськи* можуть розмовляти тільки поодинокі мешканці Нової Вижви — представники старшого покоління (здебільшого люди похилого віку). Нам про цю таємну мову стало відомо з телепередачі (грудень 2006 року).

Мабуть, цей факт став відомий зовсім недавно, тому що ані в тлумачних, ані в двомовних, ані в орфографічних та інших словниках української мови германізмів *шна́йдер*, *шнайде́рка* та похідних від них слів типу *шнайде́рський*, *по-шнайде́рськи* немає. Ми переконані, що їх слід уносити до лексиконів, зокрема до Етимологічного словника української мови, що виходить зараз у світ у семи томах.

У наш час мова програмістів і всіх тих, хто професійно має справу з комп'ютером, також перетворилася у своєрідний жаргон: монітор у них іменується *глазом* (рос.), диски — *блинами* (рос.), користувач — *юзером* (рос.), комп'ютер — *кампиком* (*кампик*) (рос.) тощо.

Елементи таких жаргонів — слова, звороти, синтаксичні конструкції, особливості вимови й словозміни — відіграють роль не лише засобів, що передають інформацію, а й своєрідних символів: по них упізнається своя для даної групи людина, а по їх відсутності — «чужак». Вивчення групових мов, мовленнєвої поведінки людини як члена певної групи — пряма справа соціолінгвістики.

1.1.4. Мовний етикет як область інтересів соціолінгвістики. Приклади мовленнєвих відмінностей залежно від умов спілкування

У кожній мові є різні форми звертання до співбесідника. У російській мові є дві основні форми: на «ты» й на «вы». До незнайомої і малознайомої людини слід звертатися на «вы» (так само — до старших за віком, навіть і до знайомих), а звертання на «ты» — знак більш близьких, теплих стосунків. Вивчення соціальних умов, що впливають на вибір форми особистого звертання (і, крім того, вітань, вибачень, прохань, прощання і т. ін.), — також область інтересів соціолінгвістики. Російський мовний етикет — лише один, причому порівняно простий, приклад з цієї області. В інших мовах, наприклад, у японській і корейській, існують набагато складніші правила ввічливого звертання до співбесідника (про них сказано нижче).

Різні ситуації спілкування вимагають використання різних мовних засобів. Це добре розуміли задовго до народження соціолінгвістики. О. С. Пушкін писав: «В обществе вы локтем задели соседа вашего, вы извиняетесь, — очень хорошо. Но, гуляя в толпе под качелями, толкнули лавочника — вы не скажете ему: *mille pardons*![1] Вы зовёте извозчика — и говорите ему: *пошел в Коломну*, а не — *сделайте одолжение, потрудитесь свезти в Коломну*»).

За спостереженнями одного вчителя, до революції на Дону діти в школі вживали прислівник *здесь*, удома ж треба було казати *тут*: *здесь* сприймалося корінними носіями донського говору як міське, чуже, на відміну від свого *тут*.

Це приклади мовленнєвих відмінностей залежно від умов спілкування.

1.1.5. Обумовленість характеру мовлення й мовної поведінки індивідуума типом виконуваної ним соціальної ролі

У кожній ситуації людина може займати різну позицію: бути співрозмовником «на рівних» або ж відчувати свою вищість над партнером з комунікації (або ж, навпаки, свою підлеглість йому). Спілкуючись один з одним, люди ніби виконують різні ролі: батька, чоловіка, сина (в сім'ї), начальника, підлеглого, товариша по службі (у службових обставинах), пасажира й кондуктора, покупця і продавця, лікаря і пацієнта і т. ін. Тип ролі обумовлює характер мовлення й мовленнєвої поведінки: з батьком говорять не так, як з однолітком, з викладачем у вузі інакше, ніж з продавцем, наказові конструкції в вустах лікаря є природними, коли він виконує свою службову роль (*Дихайте! Затамуйте подих! Роздягніться!)*, і недоречними, коли він, наприклад, їде в автобусі або ж знаходиться в іншій подібній ситуації.

[1] Тысячу извинений! *(франц.)*.

Один з авторів цього посібника (П. І. Ситеда) їхав якось у маршрутному таксі в Бердянську. В маршрутці сидів один пасажир спереду, повернений спиною до водія. Щось дуже важке в мішку лежало на пустому сидінні, — це був його вантаж. Молодому чоловікові було десь, може, років під 30. Він був височенний на зріст, і, як кажуть у народі, «широка кость»: кремезний, добре вгодований і, мабуть, натренований, з міцними великими м'язами. Одягнений був у спортивний костюм і легку куртку (це було восени). Він усім своїм виглядом: і гладко виголеним майже усміхненим обличчям, і своєю самовдоволеністю привертав до себе увагу пасажирів, що були в маршрутці. Словом, цей молодик дуже вирізнявся з-поміж усіх присутніх в маршрутці людей. І він сам, мабуть, розумів, що він не такий, як усі. Готуючись до виходу, він легко узяв під пахву свій важкий пакунок, мов пухову подушку, і, виходячи з автобусу, сказав водієві: «*Спасибо́нс*». Це замість «*Спасибо*!» (рос.). Мовляв, раз я не такий, як усі, нехай і мова моя буде дещо іншою. Мабуть, це жаргонне слівце.

А ось іще один яскравий приклад, який ілюструє як, у залежності від ситуації, людина (мовець, індивід) може займати різну позицію, виконуючи різні ролі (до того ж, коли ця людина — професійний кіноактор!).

Галина Відова розповідає про інтерв'ю, яке вона взяла в народного артиста СРСР Ролана Бикова в 1998 році. Вона пише: «Раптом на столі Бикова задзвонив телефон, хоча він просив свою помічницю під час інтерв'ю на нього не перемикати. Він терпів, терпів, а потім зняв слухавку: «Алло! Я занят, деточка. К факсу сейчас подойдут, солнышко».

— Якщо б мені сказали «солнышко», я б усе зробила, на крилах би полетіла...

— Я не завжди такий. Я ж бо кінорежисер. Коли мені треба сказати не «солнышко», знаходжу слова... Адміністративно-господарською мовою. Знаєте анекдот? Питають: «Якою мовою володієте?» — «Трьома: адміністративно-господарською, ма́тірною і російською зі словником».— «Тоді не трьома, а двома, бо адміністративно-господарська й матірна[2] — одне й те ж саме». Отже, текст у мене може бути різний,

[2] В українській мові, за нашими спостереженнями, цей прикметник вживається дуже й дуже рідко. Тому вважаємо за доцільне пояснити його значення. Інтерв'ю, як читач уже й зрозумів за висловлюванням, яке ми не перекладали, проходило (й надруковане) російською мовою. У російському тексті є слово «матерный» («язык»). У тритомному Російсько-українському словнику знаходимо: «**ма́терный** *прост.* ма́тірний; **~ая брань** матірщи́на, матюки́, -ів» [123, 657]. Позначка *прост.* означає «просторечное слово (выражение)» [Там же: XXIII].

залежно від ситуації. А ситуації бувають суворі, оскільки кінематограф — це ж суспільний зріз. Коли ти працюєш з водієм — він твій друг, коли з освітлювачем — він твій друг. Є люди, яких називають «вовками» (рос. «волками.— *Автори*»). Це напівбомжі, які весь час чергують біля знімального майданчика — може, щось треба буде принести або продати й за це щось заробити. Тому режисер спілкується і з композитором, і з поетом, і з «вовком». І розмовляє всіма мовами» [28, 9].

Уява про те, в яких ситуаціях, при виконанні яких ролей якою мовою слід говорити, формується по мірі того, як дитина поступово перетворюється на дорослу людину. Цей процес називається мовною соціалізацією (докладно про нього див. у шостій лекції), тобто мовним «входженням» в дане суспільство. І його вивчає соціолінгвістика.

1.1.6. Соціальні й ситуативні умови використання двох і більше мов в одному суспільстві (державі, країні тощо) як область вивчення соціолінгвістики

Є суспільства (держави, країни, області й території), де використовуються не одна мова, а дві або декілька. Часто одна з них — державна і в цьому сенсі загальнообов'язкова: якщо ти хочеш нормально жити в цьому суспільстві, спілкуючись з іншими людьми, з владою, просуваючись по соціальній драбині, ти мусиш знати державну мову. Інші існуючі в даному суспільстві мови — це зазвичай рідні мови людей, об'єднаних в ті або інші етнічні групи, або мови людей, що утворюють цілі народи (такий стан, наприклад, спостерігаємо в багатьох країнах сучасної Африки). Функціонуючи в тісному сусідстві одна з одною, різні мови, що обслуговують те або те суспільство, можуть змішуватись, набуваючи різних проміжних форм: піджини, креольські мови тощо. У процесі творення і функціонування подібних мов соціолінгвістику цікавлять соціальні і ситуативні умови, в яких вони використовуються і взаємодіють одна з одною.

Бувають суспільства, де використовуються дві мови. При цьому майже кожен член суспільства може говорити обома мовами: зазвичай одна — рідна, а друга — державна. Процес мовної соціалізації в цьому випадку ускладнюється: дитина має засвоїти різновиди мови і зрозуміти, коли і які з них слід використовувати, увібрати в свою свідомість механізми перемикання з однієї мови на іншу.

Питання співіснування двох мов (або кількох) в одному суспільстві — компетенція соціолінгвістики.

Питання державного регулювання мовних процесів (мовна ситуація, мовна політика, мовне планування, мовне будівництво, соціолінгвістичне прогнозування тощо) також знаходяться у сфері компетенції соціолінгвістики (докладніше про це див. у лекції двадцятій).

1.1.7. Визначення соціолінгвістики

Сучасна соціолінгвістика розвивається бурхливо, в різних напрямках. Її розвиток тісно пов'язаний з такими науковими дисциплінами, як психолінгвістика (наука про індивідуальні особливості засвоєння мови і володіння нею), соціологія, соціальна психологія, демографія, етнографія, та рядом інших.

Отже, соціолінгвістика — це галузь мовознавства, яка вивчає закономірності розвитку й існування мови, що визначаються конкретними соціальними умовами життя суспільства.

Професор М. П. Кочерган дає наступне визначення цій науці: «**Соціолінгвістика** — наука, яка вивчає проблеми, пов'язані із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову і роллю мови в житті суспільства» [67, 176].

Весь комплекс соціолінгвістичних проблем, на думку вченого, «у загальному вигляді можна звести до таких питань: 1) як соціальний чинник впливає на функціонування мов; 2) як він відображається на мовній структурі; 3) як мови взаємодіють» [67, 176].

Таке ж за своєю суттю визначення (мабуть, М. П. Кочерган узяв його за основу, даючи своє визначення цій науці) ми знаходимо у О. Д. Швейцера, автора статті «Соціолінгвістика» у «Лінгвістичному енциклопедичному словнику»: «Соціолінгвістика (соціальна лінгвістика) — наукова дисципліна, що розвивається на стику мовознавства, соціології, соціальної психології й етнографії і вивчає широке коло проблем, пов'язаних з соціальною природою мови, її суспільними функціями; механізмом впливу соціальних чинників на мову і тією роллю, яку відіграє мова в житті суспільства» [86, 481–482]. Деякі з цих проблем (наприклад, «мова й суспільство») розглядаються в межах загального мовознавства. Проте Ніна Борисівна Мечковська вбачає предмет соціолінгвістики в його саме такому широкому розумінні: «це «Мова й суспільство», тобто всі види взаємовідношень між мовою і суспільством (мова й культура, мова й історія, мова і етнос, і церква, і школа, і політика, і масова комунікація

тощо)» [91, 5]. Є й таке визначення цієї наукової дисципліни: соціолінгвістика — це мовознавча дисципліна, що вивчає суспільну обумовленість виникнення, розвитку та функціонування мови, вплив суспільства на мову та мови на суспільство (див. [61, 88]).

За К. Полянським, польським вченим, соціолінгвістика це — «Дисципліна, що вивчає роль мови в суспільстві, а також взаємозалежність мовних явищ і суспільної структури, тобто розглядає мову в усій її диференційованості щодо структури суспільства. Сама назва її виникла десь біля 1950 року в США, але проблематикою, яка визначається нині як соціолінгвістична, займалися вже в XIX столітті, передусім у вигляді діалектологічних досліджень. Наука з пограниччя мовознавства й соціології; попередницею соціолінгвістики була **соціологія мови**» (195, 498–499). Так, у польському «Словнику мовознавчої термінології» Збігнєва Голомба, Адама Хайнца та Казімєжа Поляньського, виданому у Варшаві у 1970 році (зараз цей словник є бібліографічним раритетом), знаходимо словникову статтю «Соціологія мови». Процитуємо її: «**Соціологія мови** — допоміжна наука мовознавства, яка займається дослідженням суспільних умов функціонування мови, наскільки та якою мірою суспільні чинники, отже, зміни в культурі й структурі суспільства впливають на еволюцію й формування окремих мовних елементів і мовної системи взагалі. Особливо ж мова йде про: 1) еволюцію, обумовлену змінами в суспільних утвореннях і інституціях, 2) еволюцію, що виникла з суспільних умов сприйняття мови слухачем, таких, як середовище або вплив традиції іншої мови» [200, 524–525].

1.2. Витоки соціолінгвістики

1.2.1. Одне з перших зафіксованих спостережень, яке свідчить про те, що мова не є одноманітна в соціальному відношенні

Те, що мова є далеко не одноманітною в соціальному відношенні, відомо давно. Одне з перших зафіксованих спостережень, що свідчить про це, відноситься ще до початку XVII ст. Гонсало де Корреас, викладач Саламанкського університету в Іспанії, чітко розмежовував соціальні різновиди мови: «Слід зазначити, що мова має, крім діалектів, які є в провінції, деякі різновиди, пов'язані з віком, станом та майном жителів цих провінцій: існує мова сільських жителів, простолюдинів, городян, знатних панів і двірських (челяді),

вченого-історика, старця, проповідника, жінок, чоловіків і навіть малих дітей» [цит. за: 147, 22].

1.2.2. Соціологічна школа в мовознавстві

Це напрямок досліджень у мовознавстві, що підкреслює, акцентує суспільний характер мови. Його попередником (предтечею) вважають американського мовознавця В. Д. Вітні (Уітні) (1827–1894). Він визначав мову як витвір суспільства, на який індивід (особистість) може впливати тільки пропорційно до ролі, яку він відіграє в суспільстві. Ще далі дослідження в цьому напрямку подвигнув Фердінанд де Соссюр, який, опираючись на соціологічну теорію французького соціолога й філософа Е. Дюркгейма (1858–1917), провів розрізнення між мовою (langue) як суспільною стороною мови і мовленням (parole) як її стороною індивідуальною. Соціологічний погляд на мову перейняв від Соссюра його учень Антуан Мейє, який підкреслив необхідність вивчення зв'язків між суспільними фактами мови, що виявляються в територіальній і суспільній диференціації мови. Суспільний характер мови підкреслював у своїх працях також французький мовознавець Ж. Вандрієс (1875–1960) (див. [195, 498–499]).

1.2.3. Інші витоки соціолінгвістики: ідеї та методи російських, українських, французьких та чеських учених початку XX століття

Термін «соціолінгвістика» увів до наукового обігу в 1952 році американський соціолог Г. Каррі [186]. Чи означає це, що наука про соціальну обумовленість мови зародилася на початку 1950-х років? Ні. Корені соціолінгвістики більш глибокі, і шукати їх слід не в американському науковому ґрунті, а в європейському і, зокрема, в російському.

Лінгвістичні дослідження, що враховують обумовленість мовних явищ явищами соціальними, з більшою чи меншою інтенсивністю стали проводитись уже на початку минулого (XX) століття у Франції, Росії, Чехії.

Науковий простір соціолінгвістики (дослідження мовлення у зв'язку з соціальним контекстом) уперше окреслили ще в 1929 році науковці Празького лінгвістичного гуртка, які, представивши мову у вигляді певної функціональної системи, зосередили увагу на мовних контактах, змішуванні мовних систем у міських мовах тощо. Близько до визначення предмета соціолінгвістики підійшов у своїх «Нарисах із загального мовознавства» (1959) визначний український

мовознавець Леонід Арсенович Булаховський, який запропонував власне бачення «соціології мови», зосередженої на соціальних чинниках розвитку мов і ролі економічних факторів у процесах мовної інтеграції, проблемах двомовності тощо.

Інші, ніж у США, наукові традиції обумовили ситуацію, при якій вивчення зв'язків мови із суспільними інститутами, з еволюцією суспільства ніколи принципово не відділялось у цих країнах від «чистої» лінгвістики. «Оскільки мова можлива тільки в людському суспільстві, — писав І. О. Бодуен де Куртене, — то, крім психічної сторони, ми повинні відзначати в ній завжди сторону соціальну. Основою мовознавства має слугувати не тільки індивідуальна психологія, а й соціологія» [20, 14–15][3].

Таким визначним ученим першої половини XX ст., як І. О. Бодуен де Куртене, Є. Д. Поливанов, Л. П. Якубинський В. М. Жирмунський, Б. О. Ларін, О. М. Селіщев, Г. О. Винокур в Росії, Ф. Брюно, А. Мейе, П. Лафарг, М. Коен у Франції, Ш. Баллі і А. Сешее у Швейцарії, Ж. Вандрієс у Бельгії, Б. Гавранек, А. Матезіус в Чехословаччині та іншим, належить низка ідей, без яких сучасна соціолінгвістика не могла б існувати. Це, наприклад, ідея про те, що всі засоби мови розподілені за сферами спілкування, а поділ спілкування на сфери має значною мірою соціальну обумовленість (Ш. Баллі); ідея соціальної диференціації єдиної національної мови залежно від соціального статусу її носіїв (праці російських і чеських мовознавців); положення, згідно з яким темпи мовної еволюції залежать від темпів розвитку суспільства, а в цілому мова завжди відстає в змінах, що відбуваються в ній, від змін соціальних (Є. Д. Поливанов); розповсюдження методів, що застосовувалися при вивченні сільських діалектів, на дослідження міста (Б. О. Ларін); обґрунтування необхідності соціальної діалектології поряд з діалектологією територіальною (Є. Д. Поливанов); важливість вивчення жаргонів, арго та інших некодифікованих сфер мови для розуміння внутрішнього устрою системи національної мови (Б. О. Ларін, В. М. Жирмунський, Д. С. Ліхачов) та ін.

Слід зазначити, що на відміну від праць першої третини XX ст., у значній мірі абстрактних, так би мовити, умоглядних, таких, що не опиралися на більш чи менш конретний мовний матеріал (винятком є, мабуть, роботи О. М. Селіщева — див., наприклад, [133], проте вони й слабкіші за інші в теоретико-лінгвістичному відношенні), у сучасних

[3] Цитату взято зі статті В. В. Виноградова «И. А. Бодуэн де Куртенэ», що міститься у цьому ж збірнику [20, 6–20].

соціолінгвістичних дослідженнях, в тому числі й американських, дуже виразним є прагнення до поєднання ретельної теоретичної розробки і конкретного аналізу соціально-мовних зв'язків та залежностей.

1.2.4. Характерна риса соціолінгвістики другої половини XX століття

Характерною рисою соціолінгвістики другої половини XX століття є перехід від праць загального плану до експериментальної перевірки пропонованих гіпотез, математично вивіреного опису конкретних фактів. На думку одного з представників американської соціолінгвістики Дж. Фішмана, на сучасному етапі вивчення мови під соціальним кутом зору характеризується такими рисами, як системність, строга спрямованість збирання даних, кількісно-статистичний аналіз фактів, тісне переплітання лінгвістичного й соціолінгвістичного аспектів дослідження [196, 10].

При цьому превалює с и н х р о н і ч н и й аспект, аналіз зв'язків між елементами структури мови й елементами структури суспільства; у працях попереднього періоду часто постулювалась сполучуваність еволюції мови з еволюцією суспільства, тобто для цих праць був характерний д і а х р о н і ч н и й аспект (про розрізнення синхронічної і діахронічної соціолінгвістики див. у лекції дев'ятій).

Розрізняють два аспекти соціолінгвістичних досліджень — перший зосереджує увагу на впливі соціальної структури суспільства на мову, другий — на мові як факторі впливу на соціум.

1.2.5. Кілька слів про сучасну українську соціолінгвістику

Сучасна українська соціолінгвістика віддає перевагу вивченню мовної особистості як представника певної групи, вбачаючи своє завдання в аналізі й моделюванні мовної ситуації, досліджені різних утілень мови (ідіомів) та їх комунікативної потужності, каналів і можливостей впливу держави на мовну ситуацію. За Н. П. Шумаровою, «вона вивчає всі сфери, де функціонує мова, але крізь призму людини» [175]. У фокусі уваги соціолінгвістів — мовна компетенція особистості, тобто знання мови і вміння нею користуватися. А також комунікативна компетенція, тобто вміння враховувати соціокультурні параметри спілкування. Ними, зокрема, розробляються механізми аналізу ступеня вкоріненості у свідомість громадян стереотипів дез-

інтегрованості по лінії «Захід – Схід», «місто – село», «україномовні – російськомовні», «православні – греко-католики» тощо [163].

1.3. Статус соціолінгвістики як наукової дисципліни

Вже з самої назви наукової дисципліни — *соціолінгвістика* — видно, що вона виникла на стику двох наук — соціології і лінгвістики. Міждисциплінарний характер соціолінгвістики визнає чимало вчених (див., наприклад [207], [69] та ін.)

Міждисциплінарний характер соціолінгвістики визнає і О.Д. Швейцер. Він вважає, що такий її статус знаходить відбиття в понятійному апараті, який нею використовується. «Так, — зазначає він, — мовний колектив, що розглядається як початкове поняття соціолінгвістичного аналізу, визначається на основі як соціальних, так і мовних ознак (наявність соціальної взаємодії та єдність мовних ознак). Основні операціональні одиниці соціолінгвістичного дослідження — соціолінгвістичні змінні — характеризуються співвіднесеністю, з одного боку, з певним рівнем мовної структури (фонологічним, морфологічним, синтаксичним, лексико-семантичним), з іншого — з варіюванням соціальної структури або соціальних ситуацій» [86, 481]. Однак саме по собі це визнання не дає відповіді на запитання: чого більше в цій науці — соціології чи лінгвістики? Хто займається нею — професійні соціологи чи професійні мовознавці (згадаймо, що першим використав термін «соціолінгвістика» соціолог)?

Слід відразу ж наголосити: сучасна соціолінгвістика — це галузь мовознавства. Поки ця галузь тільки формувалась, ставала на ноги, можна було сперечатися про її статус. Але зараз, на початку XXI ст., коли в соціолінгвістиці не тільки визначились об'єкт, цілі й завдання дослідників, а й одержано помітні результати, цілком явною є мовознавча природа цієї науки. Інша справа, що соціолінгвісти запозичували чимало методів у соціологів (ось воно — «соціо-»), наприклад, методи масових обстежень, анкетування, усних опитувань та інтерв'ю (див. про них у лекціях 13–18). Проте, запозичуючи у соціологів ці методи, соціолінгвісти використовують їх творчо, стосовно до завдань вивчення *мови,* а крім того, на їх основі виробляються власні методичні прийоми роботи з мовними фактами й носіями мови.

Головною темою соціолінгвістичних досліджень є відношення *мова — суспільство.* Багато вчених звертали увагу на те, що мовна практика — як у виконанні особистості, так і ширшого суспільного середовища — має бути

більш всебічно висвітлена з соціального погляду і поставлена у відповідні теоретичні рамки. Фундаментом соціолінгвістичних досліджень є переконання, що мова набирає розмаїтих форм залежно від того, хто нею говорить, з ким говорить і з якою метою говорить [210, 329–343].

1.4. Об'єкт соціолінгвістики

Один із засновників сучасної соціолінгвістики американський дослідник Уільям Лабов визначає соціолінгвістику як науку, що вивчає «мову в її соціальному контексті» [80]. Тобто увага соціолінгвістів звернена не на власне мову, не на її внутрішню будову, а на те, як користуються мовою люди, що утворюють те або те суспільство. При цьому враховуються всі чинники, які можуть впливати на використання мови, — від різних характеристик самих мовців (їхнього віку, статі, рівня освіти й культури, виду професії тощо) до особливостей конкретного мовленнєвого акту. «Ретельне й точне наукове описання певної мови, — зазначав Р. Якобсон, — не може обійтись без граматичних і лексичних правил, які торкаються наявності чи відсутності розбіжностей між співбесідниками з точки зору їхнього соціального стану, статі чи віку; визначення місця таких правил у загальному описі мови є складною лінгвістичною проблемою» [181, 382].

На відміну від породжуючої лінгвістики, представленої, наприклад, у працях Н. Хомського (див. [161, 9]), соціолінгвістика має справу не з ідеальним носієм мови, який породжує тільки правильні висловлювання даною мовою, а з реальними людьми, які в своєму мовленні можуть порушувати норми, ламати їх, помилятись, змішувати різні мовні стилі тощо. Важливо зрозуміти, чим пояснюються всі подібні особливості реального використання мови.

Інакше кажучи, при соціолігвістичному підході до мови об'єктом вивчення є ф у н к ц і о н у в а н н я мови; її внутрішня структура приймається як певна даність і спеціальному дослідженню не підлягає (за внятком випадків, коли соціальне укорінюється в тканину мови і є компонентом будови мовних одиниць; див. про це в лекції восьмій).

А який же об'єкт соціолінгвістики в суспільствах, де функціонують дві, три мови, багато мов? У цьому випадку соціолінгвіст має дослідити механізми функціонування декількох мов у їх взаємодії: в яких сферах соціального життя вони використовуються? Які взаємовідносини між ними за статусом і функціями? Яка мова «верхо-

водить», тобто є державною чи офіційно прийнятою як основний засіб спілкування, а які змушені задовольнятись роллю родинних і побутових мов? Як, за яких умов і в яких формах виникають дво- і багатомовність? Відповіді на ці запитання — компетенція соціолінгвістики.

Отже, об'єкт соціолінгвістики — мова в її функціонуванні. А оскільки мова функціонує в суспільстві, яке має певну соціальну структуру, постільки й можна вести мову про соціолінгвістику як про науку, що досліджує мову в соціальному контексті (формула Уільяма Лабова).

Запитання та завдання

1. Доведіть, що професія накладає свій відбиток на мовлення людини.
2. Чи впливають мовленнєві особливості дорослих на мовлення дитини?
3. Що в мовному знакові цікавить «чисту» (чи «просто-») лінгвістику?
4. Який підхід до мовного знака в соціолінгвістики?
5. Доведіть, що професія й освіта людини впливають на її мову.
6. Які приклади ілюструють своєрідний підхід соціолінгвістів до мовного знака?
7. Як називалася таємна мова мандрівних торговців у Росії XIX ст.?
8. Як називалася таємна мова кожухарів селища Нова Вижва на Волині? Звідки походить її назва?
9. Доведіть, що тип соціальної ролі людини обумовлює характер її мовлення й мовної поведінки.
10. Чи впливають соціальні умови на вибір форми особистого звертання?
11. Як впливають соціальні й ситуативні умови на використання двох і більше мов в суспільстві (державі, країні)?
12. Які завдання ставить перед собою практична соціолінгвістика?
13. Які є підходи до визначення поняття «соціолінгвістика»?
14. Вибравши ключові слова з усіх наведених в лекції визначень соціолінгвістики, спробуйте сформулювати свою дефініцію цього поняття.
15. Що таке соціологія мови?
16. Що можна сказати про соціологічну школу в мовознавстві?
17. Якими є інші витоки соціолінгвістики?
18. Що є характерною рисою соціолінгвістики другої половини XX століття?
19. Чому віддає перевагу сучасна українська соціолінгвістика?
20. Який статус має соціолінгвістика як наукова дисципліна?
21. Що є об'єктом розглядуваної науки?

Лекція друга. Частина перша

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Як і будь-яка інша самостійна наука, соціолінгвістика оперує деяким набором специфічних для неї понять (і відповідних їм термінів).

2.1.1. Мовна спільність

2.1.1.1. Чому виникла необхідність у такому понятті?

На перший погляд, поняття мовної спільності не потребує роз'яснень — це спільнсть людей, які говорять даною мовою. Однак насправді такого розуміння недостатньо. Наприклад, французи, які живуть у Франції, і канадці, що розмовляють по-французьки, не становлять однієї спільноти. Не можна об'єднати в одну мовну спільність англійців і американців (хоча ті й ті говорять по-англійському), іспанців і жителів Латинської Америки, які послуговуються іспанською мовою і т. д. Мова одна й та ж сама (або, строго кажучи, майже одна й та ж), а спільності різні.

З іншого боку, чи утворюють різні мовні спільності люди, які живуть в одному місті, працюють на одних і тих же самих підприємствах, але які мають як рідні різні національні мови, — наприклад, росіяни, татари, українці?

Саме при вивченні другого виду явищ — дво- і багатомовності при спільності соціального життя — й виникла необхіність у понятті «мовна спільність» (варіант: «мовна спільнота»): за допомогою цього поняття дослідник визначає соціальні межі, в яких функціонує одна мова або декілька мов, що взаємодіють одна з одною.

2.1.1.2. Визначення поняття «мовна спільність». Поєднання лінгвістичних і соціальних ознак при визначенні цього поняття

Мовна спільність — це сукупність людей, об'єднаних спільними соціальними, економічними, політичними й культурними зв'язками, людей, які здійснюють у повсякденному житті безпосередні й

опосередковані контакти поміж собою і з різними соціальними інститутами за допомогою однієї мови або різних мов, розповсюджених у цій сукупності.

Казімеж Фелєшко визначає комунікативну спільність (ширше — спільноту) як групу, що зберігає згуртованість, цілісність, єдність завдяки частим та регулярним зразкам (шаблонам) соціальної взаємодії (соціального взаємовпливу) на засадах диференціації (етнічної, ідеологічної, релігійної, економічної, культурної, професійної), й виокремлюється з-поміж інших груп (обшарів), що її оточують, через слабкість комунікативних зв'язків (контактів) з ними [226, 98]. Отже, спільнота (комунікативна спільність) може охоплювати ціле суспільство або ж тільки певний регіон, місцевість, професійну чи суспільну групу. Група (суспільство), до якої відноситься термін «комунікативна спільність», не має при цьому бути цілком одномовною. У межах однієї спільноти можуть існувати різні мови, як і різновиди (підсистеми) однієї мови, а сукупність (зібрання) усіх мов або їхніх різновидів (що в такій ситуції звуться «кодами»), що вживаються членами спільності, утворюють її мовний репертуар. Кожне суспільство може складатися з досить великої кількості груп, або суспільних сіток, а кожен член суспільства може в її межах виконувати певну кількість функцій. Отже, можна бути мешканцем країни К, але при цьому також мешканцем місцевості М, сповідувачем релігії Р, членом товариства С, а до того ж іще членом якогось родинного, професійного, товариського, сусідського кола і т. д., і т. д. Якщо дане (народо) населення структуралізоване не лише з погляду суспільного, а й мовного, це створює кожному з його членів шанси, аби — на підставі якихось власних психічно-суб'єктивних критеріїв — він міг творити (вибудовувати) свої індивідуальні мовні поведінки так, щоб вони уподібнювалися до поведінок тих груп, з якими він прагне на даний момент ототожнитись. Звичайно, він мусить при цьому мати відповіні знання і здібності: вміти розпізнавати групи й системи їхніх поведінок, мати мотивацію настільки сильну, щоб вона мобілізувала його до вибору й зміни поведінок (також мовних) і, зрештою, вміти до цих поведінок призвичаїтись, тобто «перемикатися» на різні мови (коди). Такі спонтанічні індивідуальні мовні поведінки можуть з часом поширюватися, об'єктивізуватися й усталюватися (наприклад, відомий на багатомовних теренах звичай звертання до певних мовців — сусідів, клієнтів, близьких людей тощо — на їхній мові), що стає важливим інтенсифікуючим чинником локально-групових

зв'язків. Таке явище визначає водночас суспільні, а не тільки етнічні сфери вживання окремих мов [193, 91].

Межі розповсюдження мов дуже часто не збігаються з політичними кордонами. Найочевидніший приклад — сучасна Африка, де однією й тією ж самою мовою можуть говорити жителі різних держав (так, наприклад, суахілі, розповсюджена в Танзанії, Кенії, Уганді, частково в Заїрі та Мозамбіку), а всередині однієї держави існують декілька мов (у Нігерії, наприклад, їх біля двохсот!) — див. про це [32]. Тому при визначенні поняття «мовна спільність» важливим є сполучення (поєднання) лінгвістичних і соціальних ознак: якщо ми залишимо тільки лінгвістичні, то йтиметься лише про мову, безвідносно до того середовища, в якому вона використовується; якщо ж опиратися тільки на соціальні критерії (уключаючи і політико-економічні, і культурні чинники), то поза увагою залишаться мови, що функціонують у даній соціальній спільності.

2.1.1.3. Залежність ступеня мовної однорідності мовної спільності від її чисельності

Як мовні спільності можуть розглядатися сукупності людей, різні за чисельністю індивидів, які до них входять, — від цілої країни до так званих малих соціальних груп (наприклад, сім'ї, спортивної команди, студентської академгрупи): критерієм виділення в кожному випадку повинні бути *спільність соціального життя* та наявність *регулярних комунікативних контактів*. Одна мовна спільність може бути охоплюючою по відношенню до інших. Так, сучасна Росія — приклад мовної спільноти, яка охоплює, включає в себе мовні спільності меншого масштабу — республіки, області, міста. У свою чергу, місто як мовна спільність включає в себе мовні спільності ще меншого масштабу — підприємства, установи, навчальні заклади.

Чим меншою є чисельність мовної спільності, тим вищою є її мовна однорідність. У Росії існують і взаємодіють одна з одною десятки національних мов та їх діалектів, а в великих російських містах основні форми суспільного життя здійснюються за допомогою вже значно меншої кількості мов, часто двома (Казань — татарська й російська, Майкоп — адигейська й російська), або трьома (Уфа — башкирська, татарська й російська), а при національній однорідності населення — переважно однією мовою (Москва, Санкт-Петербург, Саратов, Красноярськ).

У межах таких мовних спільностей, як завод, науково-дослідний інститут, середня школа, переважає одна мова як засіб спілкування. Однак, у малих мовних спільностях — таких, як сім'я, де комунікативні контакти здійснюються безпосередньо, — може бути не одна, а дві мови. (І навіть більше: є сім'ї російських емігрантів, які використовують у внутрішньосімейному спілкуванні декілька мов, — див. [54].) Докладніше про це поговоримо в лекції десятій — «Мікросоціолінгвістика».

2.1.2. Рідна мова й суміжні поняття

2.1.2.1. Визначення поняття «рідна мова» В. І. Бєліковим і Л. П. Крисіним

У двомовних спільностях багато індивидів володіє більш ніж однією мовою; у такому випадку мови відрізняються і за порядком засвоєння, і за тією роллю, яку вони відіграють у житті білінгва.

Перша засвоєна мова найчастіше називається р і д н о ю м о в о ю. Проте у повсякденному вжитку, публіцистиці, а іноді і в наукових працях це словосполучення часто вживається в іншому значенні: *Наши дети не понимают ни слова на родном языке; Горожане забывают родной язык* і т. ін.— тут під рідною мовою розуміють мову, специфічну для даного етносу. У такому значенні користуються терміном е т н і ч н а м о в а. Етнічною мовою евенка завжди буде евенкійська; якщо ж він народився в Якутії, то його рідною мовою, найімовірніше, буде якутська. А основною мовою спілкування, у залежності від виду занять і місця проживання, може стати російська.

В. І. Бєліков і Л. П. Крисін пишуть: «Бувають ситуації, коли з раннього дитинства маля в однаковій мірі добре засвоює дві мови; фактично воно частіше починає говорити якоюсь однією з них, проте вже у дошкільному віці його компетенцію в кожній з мов не можна відрізнити від компетенції одномовної дитини. У цьому випадку рідними доцільно вважати обидві мови. Нарешті, не так вже й рідко, особливо при еміграції, виникають ситуації, кли одномовна у ранньому віці дитина, пройшовши недовгий період двомовності, повністю переходить на нову мову і до підліткового віку стару (раніше єдину відому їй) втрачає практично повністю. У цьому випадку доцільно рідною вважати саме другу мову. Отже, **рідна мова — це мова, засвоєна в дитинстві, навички використання якої зберігаються й у дорослому віці**; рідних мов може бути більш ніж одна. Усяка мова, якою індивід оволодів після рідної, називається д р у г о ю м о в о ю» [14, 22]. Звичай-

но, при такому визначенні других мов може бути декілька. Відрізняти другу по черзі оволодіння мову від третьої (інколи й наступних), як правило, на має потреби, оскільки функції нерідних мов мало залежать від порядку, в якому індивід почав їх використовувати.

2.1.2.2. Основна (домінуюча) й додаткові мови. Мови засвоєні й вивчені. Етнолекти

Мови в двомовній спільності рідко бувають рівноправними у суспільному житті, в професійній діяльності, в неформальному спілкуванні з друзями і членами сім'ї людина може використовувати різні мови. При цьому використання однієї мови часто переважає; і в такому випадку говорять про основну (домінуючу) мову, тоді решта мов, відомих індивіду, набувають статусу додаткових мов[4] — до них комунікант звертається рідше, ніж до основної, і / або в соціально менш значущих ситуаціях.

Часто основною мовою є та, якою здійснюється міжетнічна комунікація. Проте навіть у етнічно однорідному комунікативному середовищі функції основної мови може виконувати не рідна, а друга мова.

По тому, як індивід набуває мовних навиків, мови поділяються на засвоєні в живому спілкуванні (рідною мовою людина оволодіває саме так) і вивчені, ті, котрі індивід спеціально вивчав у школі або самостійно. Це протиставлення надзвичайно важливе. Навчання практично завжди пов'язане з оволодінням писемною формою мови та літературною нормою. Умисне виучування чужої мови — часто справа індивідуальна; навпаки, живе засвоєння другої мови не тільки веде до утворення й розширення двомовних спільнот, а й має важливі наслідки для долі самих мов, що засвоюються. Це шлях до виникнення регіональних варіантів засвоюваної мови.

Специфіка таких варіантів другої мови предусім обумовлена впливом на неї рідної мови (або мов) мовців через інтерференцію (див. пункт 2.2.2). Такі регіональні різновиди часто називають *етнолектами,* хоча основу комунікативної спільності можуть утворювати різні етноси. Наприклад, дагестанським етнолектом російської

[4] Російські терміни *основной (доминирующий) язык* и *дополнительный язык* не можна вважати загальноприйнятими. В англомовній соціолінгвістиці термінологія є більш сталою: перша по черзі засвоєння мова називається *first language*, а будь-яка засвоєна після неї — *second language*; комунікативно найважливіша мова — *primary language*, а більш обмежена у використанні — *secondary language*.

мови в Дагестані говорять представники різних народів, включаючи й місцевих російських старожилів. Саме етнолект стає рідною мовою одномовних представників мовної спільноти незалежно від їхньої етнічної приналежності.

2.1.2.3. Невизначеність поняття «рідна мова», сполітизованість його в радянській соціолінгвістиці

Відповідаючи на запитання «Що таке рідна мова?», ми за основу брали підручник з соціолінгвістики для університетів Російської Федерації В. І. Бєлікова і Л. П. Крисіна (див.: [14, 22]). І, як бачимо, наведена вище відповідь на це запитання ніби не залишає ніякого місця для сумнівів та дискусій. Насправді ж тут не все так просто, як здається. Так, Н. П. Шумарова пише: «Поняття рідної мови широко використовується наукою антропологічного напрямку — психологією, лінгводидактикою, психо- та соціолінгвістикою. Попри всю свою методологічну й політичну важливість воно не знаходить однозначного тлумачення, ним користуються як чимось усталеним і всім зрозумілим, хоча в дійсності його невизначеність вносить плутанину в результати проведення різних практичних заходів і перш за все у матеріали статистичних переписів» [174, 28]. І ще: «...поняття залишається термінологічно не усталеним навіть у науковому середовищі» [174, 79].

Далі ця ж дослідниця слушно зауважує, що в радянській соціолінгвістиці і в цілому в лінгвістичній літературі воно довгий час було сполітизованим. Функціонування в СРСР російської мови як державної, може, не за юридичним визначенням, а за внутрішньою суттю дозволило вченим говорити про можливість існування двох різних рідних мов [2, 128] і вважати, що людина протягом життя може змінювати рідну мову [2, 126] і, припустімо, не один раз.

Основним критерієм при визначенні рідної мови виступає критерій досконалості, активності її вживання. При такому підході ігноруються етнологічні елементи, зумовлені загальнолюдськими цінностями, оминається момент зв'язку особистості з її власним народом, при цьому втрачається її генезис, кровна належність.

2.1.2.4. Розкриття змісту поняття «рідна мова» Н. П. Шумаровою

Інші ж дифініції (мова, що опановується першою [22, 133]; мова, яка засвоюється в дитинстві шляхом наслідування [9, 532]), якоюсь

мірою абсолютизують або соціальну (перша), або індивідуальну ознаку (друга) в загальному визначенні, залишаючи поза увагою інші. Зокрема в них не враховується такий чинник, як характер мовного середовища (монолінгвальне, полілінгвальне), в якому опиняється дитина в перші роки свого існування. Якщо батько й мати розмовляють різними мовами, наприклад, батько говорить українською, а мати російською, яку мову слід вважати рідною мовою їхніх дітей? Н. П. Шумарова на це запитання відповідає так: «Природним буде, очевидно, її співвіднесення з мовою матері, оскільки спілкування з матір'ю є першим кроком на шляху осягання дитиною навколишнього світу і власного «я». Навіть якщо мова матері не збігається з мовою навколишнього середовища, дитина починає говорити насамперед материнською мовою, і її майбутнє самовизначення можливе лише з урахуванням цього факту ...» [174, 29].

2.1.2.5. Поняття функціонально першої та функціонально другої мови, запропоновані Н. П. Шумаровою

Як бачимо, дослідниця піддає нищівній критиці ідею двох рідних мов. Вона вважає, що суть розбіжності мови індивідів і соціуму (етносу), зміни / змін мови під впливом об'єктивних чи суб'єктивних обставин краще передавати за допомогою понять *функціонально першої* та *функціонально другої* мови, використовуваних стосовно індивіда. Кожне з них може збігатися з поняттям рідної мови, актуалізуючи при цьому не генетичний зв'язок, а комунікативну їх навантаженість і передусім соціальну, а не психічну значущість в системі життєдіяльності особистості. У період, коли індивід спілкується з членами колективу рідною мовою, вона є функціонально першою, коли ж він переходить на іншу, залишаючи рідну лише для спілкування в родинному колі, або навіть і в цій сфері переходить на іншу, рідна мова стає функціонально другою. У перші роки життя рідна мова є завжди функціонально першою, в подальшому її функціональна навантаженість може змінюватись, хоча за певних умов можливим є повернення до її первинного значення в системі особистісної комунікації. Суть же власне рідної мови (є вона в конкретний період першою чи другою) від цього не змінюється, вона є мовою спілкування з матір'ю, першою системою засвоєння інформації засобом формування когнітивно-комунікативних навичок в однорідному чи неоднорідному мовному середовищі. Таке тлумачення,

на думку дослідниці, поєднує етнолінгвістичні, лінгвістичні та соціопсихологічні чинники і відрізняється від згаданих вище вираженням генетичного зв'язку з етносом матері і відсутністю побічних характеристик типу оцінки ступеня володіння, який є важливим передовсім для функціонально першої мови.

Що ж означає термін **«функціонально перша мова»**?

Це «мова, якою людина користується у більшості комунікативних ситуацій, якою вона частіше в певний період думає, задовольняє власні культурно-інформаційні потреби і яка є засобом її акомодації в різних сферах життєдіяльності суспільства» [174, 32]. Функціонально першу мову (інакше: основну мову спілкування (така терміносполука вже нами згадувалась вище)) здебільшого диктує соціум, мовне упорядкування з боку державно-адміністративних закладів, соціокультурні норми середовища, мовленнєвий колектив тощо. На якомусь етапі функціонально перша мова може й не бути мовою, яку людина знає найкраще. Проте вона завжди є мовою пристосування, ціннісної орієнтації, вираженої у намаганнях стати рівноправним членом соціуму. Найчастіше це буває мова з великою демографічною потужністю, мова з більшою кількістю функцій або така, що вважається більш престижною в суспільстві. Наприклад, російська мова за часів Радянської України не могла вважатися більш потужною з демографічного погляду, але вона була такою у функціональному та оцінному планах.

2.1.2.6. Важливість правильного визначення поняття «рідна мова». Краса, дієвість і сила рідної мови

Отже, «рідна мова — це поняття психологічне й соціальне одночасно, вона демонструє зв'язок людини насамперед з її власним родом (родиною), а через нього — з етносом. Розбіжність між рідною мовою і вибором національності зумовлена передусім типом мовного середовища і складним характером соціопсихологічних і культурно-історичних зв'язків різних етносів. Рідна мова на шкалі періодизації мовного розвитку особистості — це перша з засвоєних мов, вона може поступитись іншій мові, яка стане для мовця функціонально першою, але рідна мова назавжди залишиться ланкою зв'язку дитини із зовнішнім світом» [174, 33]. Дослідниця справедливо зазначає, що «... саме під час спілкування з батьками формується та удосконалюється розумова діяльність дитини. Рання взаємність між дитиною та дорослими є важливим чинником оволодіння мовою» [174, 79].

Й Віталій Радчук пише: «Можна-бо різною мірою знати й кілька десятків мов, тоді як рідна мати з її колисковою — одна» [118, 43].

Віталія Радчука також бентежить це ж саме питання: «Власне, що таке рідна мова? А. Погрібний стверджує, що це мова роду, а не материнська (франц. *langue maternelle*). Слушна думка, коли уточнити, що коріння живить рід з різних глибин давнини. В. Русанівський доводить, що це мова батьків, «з якою людина входить у світ», рідна мова також «єднає, консолідує народ у часі і просторі»[5]. Тобто це — етномова. Цілком за О. Потебнею. Проте куди ж дітися суржику? Цікаво виходить: суржик не може бути рідною мовою за визначенням, тоді як насправді він був нею споконвіку. Через суржик у мову вривається зовнішній світ: обійтися лише своїм розумом і словом, нічого не позичаючи, жодному племені не вдається» [118, 43].

Там, де подано зазначену виноску, читаємо: «У мовознавстві послуговуються також терміном «перша мова», рідко уточнюючи проте, чи вона основна у спілкуванні, чи першою засвоєна, чи рідна і знана, чи лише етнічна ознака» [118, 43].

Про красу рідної мови, про дієвість і силу слова не раз висловлювалися письменники (як прозаїки, так і поети) всіх епох і народів. І саме рідну мову (українську) мав на увазі Віталій Радчук, коли писав: «Слово має велику силу над людьми. Говорячи так, ми зазвичай згадуємо материнську пісню і батьківську пересторогу, евристичний екстаз чомусика й трепетне юне освідчення в коханні, отруєння помиями брудної лайки й осяйну терапію молитви, палке бажання діяти, викресане розмовою з неординарною особистістю, і зачарованість шедевром класики. Слово — ключ від душі. Ми шукаємо в ньому сенс і знаходимо цілий світ» [118, 38].

Як можна не погодитися з Л. П. Нагорною, яка пише, що «на звуки рідної мови озиваються найпотаємніші струни душі, а належність до певної етнокультурної традиції допомогла вижити в часи тяжких випробувань» [96, 22]!

Визначення розглядуваного поняття виявляється важливим не лише з методологічного погляду, а й через його велике практичне значення: ним користується статистика (хоча й досить невдало через поєднання понять рідної та функціонально першої мови), воно постійно постає у педагогічній практиці, зокрема перед батьками

[5] Русанівський В. Рідна мова // Українська мова: Енциклопедія.— К., 2000.– С. 515. (Виноска автора.– *Автори*).

майбутніх школярів, і набуває великої ваги в періоди національної активності, переростаючи в проблему самовизначення. Як уже зазначалося, воно йде різними шляхами: через ідентифікацію з мовою дитинства, що знайшло відображення і в наукових тлумаченнях; через ототожнення з національністю або місцем проживання; через визнання рідної мови як такої, якою спілкуються у більшості ситуацій. Н. П. Шумарова зазначає: «У широких масах воно [розглядуване поняття.— *Автори.*] тим більше тлумачиться по-різному, ототожнюючись то з мовою дитинства, то з функціонально першою мовою, то просто з національністю, а іноді визначається за місцем проживання: російськомовний українець, що живе в Росії, називає рідною російську, а той, що живе в Україні, — українську» [174, 79].

У згаданій праці Н. П. Шумарової поняття рідної мови тлумачиться через її визначення як першої мови, мови дитинства, яка за певних обставин у комунікативній діяльності індивіда, як уже зазначалося вище, може відійти на другий план. Фактор «мова навколишнього середовища в перші роки життя людини» уводиться в перелік тих об'єктів, чий вплив на індивідів простежується авторкою згаданої монографії.

Дозволимо собі ще одну цитату: «Мова батьків, — невтомно вишліфовує дослідниця свою думку про сутність розглядуваного поняття, — виявляється важливим компонентом комунікативної діяльності інформанта не тільки з психологічного, а й з соціолінгвістичного погляду, бо, залишаючи незмінним україномовне сімейне спілкування, вона певним чином впливає і на мовну ситуацію в цілому. Це виявляється хоча б у тому, що традиція спілкування з батьками не переривається навіть у дорослому віці, коли, дотримуючись норм свого колективу, людина в усіх інших випадках переходить на російську» [174, 80].

Плутанина й підміна понять — явище досить стійке, таке, що повторюється в усіх випадках, коли виникає проблема самоусвідомлення й самовизначення. І тому для успішної практичної діяльності, пов'язаної з питаннями міжнаціональних відносин, важливо провести диференціацію між згаданими вище поняттями — «рідна» та «функціонально перша» мова, послідовно додержуючись її при проведенні переписів, у педагогічній практиці, культурному будівництві тощо.

2.1.2.7. Мова первинна і мова вторинна

Мова, сферою функціонування якої є повсякденне життя, мова, що вживається для розмов на теми повсякденного життя, а разом з

тим перша мова дітей у сім'ї, називається в мовознавчій літературі *первинною мовою* (польськ. *język prymarny*). «Група, яка користується тією ж самою первинною мовою, становить комунікативне суспільство, решта мов, уживаних цією групою, є вторинними, або секундарними» [235, 23][6].

При застосуванні критеріїв користування мовою в повсякденному житті в родинному середовищі та передаванні її дітям чітким є розмежування первинності і вторинності мови[7]. Соціолінгвістичний аналіз багатомовних спільностей приводить до ідеї утворення певної сфери офіційного вживання мови. До елементів, що уможливлюють опис, належить не тільки етнічна структура населення країни, а й також практикована або нав'язана йому мовна політика, функції кожної з уживаних мов, що з неї виникають: їхній престиж та сфера вживання.

К. Фелєшко зазначає, що «теорія сфер (областей, царин) допомагає нам зрозуміти, що — незважаючи на вагу тематичного чинника у виборі мови розмови — аналіз індивідуальних поведінок у ході безпосереднього усного спілкування повинен у першу чергу враховувати суспільні норми й соціокультурні очікування» [193, 118].

Польські мовознавці, вивчаючи й описуючи соціолінгвістичну ситуацію старообрядців, що мешкають в Польщі [235], польської меншості у Ковеньській Литві [234] або поляків, що проживають у Латвії [225], застосували методику сфер / областей (царин). Застосовуючи цю методику, можна продемонструвати (показати) сфери функціонування окремих мов через визначення елементів ситуаційного контексту:

Сім'я:

Учасники (партнери) розмов: дідусь і бабуся, батько й мати, брат і сестра, родичі.

Місце: житловий будинок, його найближче оточення, будинки родичів.

Тема: справи, пов'язані зі щоденним життям в селі, вдома та в сім'ї (їжа, праця в полі та в садибі, хвороби).

[6] А. Зеліньська подає за джерелом [233].

[7] Я не беру до уваги ті ґуральські (горянські) сім'ї, котрі емігрували в міста або до інших місцевостей. (Ця частина тексту написана Г. Красовською, і тут вона пише від свого імені, тобто від першої особи. — *Автори.*)

Сусідство:

Учасники (партнери) розмов: ближчі та дальші сусіди.

Місце: житлові будинки, вулиця, поле, крамниця (магазин) у селі.

Тема: справи, пов'язані з повсякденним життям на селі, розмови про дітей, плітки тощо.

Костьол:

Учасники (партнери) розмов: ксьондз, єдиновірці.

Місце: костьол, зал для науки релігії.

Тема: релігійні книжечки, навчання релігії та практикування в ній, обряди, проповіді, оголошення, приватна розмова.

Школа:

Учасники (партнери) розмов: учитель, інші учні, батьки учнів.

Місце: шкільний будинок, двір, дорога до школи.

Тема: шкільна програма, ситуації розмов (скоріше приватні).

Установи:

Учасники (партнери) розмов: напр. службовець, лікар.

Місце: сільська управа, приймальня лікаря, шпиталь.

Тема: службові справи, здоров'я.

К. Фелешко підкреслює, що «царина (область, сфера) є складною соціокультурною конструкцією, що враховує тематику дискурсу, відношення, що поєднує його учасників (їхні взаємозрелятивізовані суспільні ролі, напр. батько (мати) — дитина, вчитель — учень (...) тощо) і місце дискурсу (напр. розмова з ксьодзом у басейні для плавання матиме інший перебіг, ніж у нього вдома, на його садибі) на тлі (на ґрунті) установи (інституції) і сфер активності певних кіл суспільства» [193, 119].

2.1.3. Мовний код. Субкод (підсистема)

Кожна мовна спільність користується певними засобами спілкування — мовами, їх діалектами, жаргонами, стилістичними різновидами мов. Будь-який такий засіб можна назвати *кодом*.

У найзагальнішому значенні **код — це засіб комунікації**: природна мова (українська, російська, англійська, сомалі, тощо), штучна мова типу есперанто або типу сучасних машинних мов, азбука Морзе, морська сигналізація прапорцями і т. ін.

У лінгвістиці кодом прийнято називати мовні утворення: мову, територіальний або соціальний діалект, міське койне, піджин, лінгва-франка і под. (докладно про них буде сказано нижче).

Поряд з терміном *код* вживається й термін *субкод*. Він означає різновид, *підсистему* якогось загального коду, комунікативний засіб меншого обсягу, більш вузької сфери використання і меншого набору функцій, ніж код. Наприклад, такі різновиди сучасної російської (або української) національної мови, як літературна мова, територіальний діалект, міське просторіччя, соціальний жаргон — це субкоди, або підсистеми, єдиного коду (російської (або української) національної мови). У подальшому ми вживатимемо терміни *субкод* і *підсистема* як абсолютні (точні) синоніми.

Субкод, або підсистема, також може членуватись на різновиди і, тим самим, уключати до свого складу субокди (підсистеми) більш низького рівня і т. д. Наприклад, українська (як і російська) літературна мова, яка сама є субкодом по відношенню до національної мови, поділяється (членується) на два різновиди — кодифікована мова й розмовна мова, кожна з яких має певну самодостатність і розрізняється за функціями: кодифікована мова використовується в книжно-писемних формах мовлення, а розмовна — в усних, повсякденно-побутових формах. У свою чергу, кодифікована літературна мова диференційованна на стилі, а стилі реалізуються в різноманітних мовленнєвих жанрах; певна подібність такої диференціації є і в розмовній мові. У вітчизняній соціолінгвістиці субкоди часто іменуються *формами існування мови,* на Заході їх називають також *регістрами* даної мови.

Проілюструємо поняття «субкод» (воно ж — «підсистема») на прикладі сучасної української національної мови. Віталій Радчук в одній зі своїх студій (зокрема в одній журнальній статті) зазначає, що «побутовий полтавський суржик і науковий, діловий чи реальний піджин, мішане койне базару-*маркету* і жаргон львівських *реперів* чи донецьких *байкерів* різняться за походженням, сферою використання, міткою верстви (*соціальним маркером*), але єдині в основі основ. Усі вони розмивають межі мовної системи, підтверджуючи її відкритість і неоднорідність, але так само встановлюють нові межі, витісняючи з ужитку питомі слова мови» [119, 44].

Його стаття «Параметри і взаємодія мов» полемічно загострена, емоційно забарвлена і спрямована проти «російщення» і взагалі над-

мірного «іноземщення» українців і їхньої мови, проти деградації й оскудіння державної — української — мови. Тому перелічені тут субкоди (підсистеми) сучасної української національної мови, яка по відношенню до них є єдиним кодом, охарактеризовані так негативно. Автор навмисне повиділяв курсивом назви (терміни) цих субкодів (підсистем), щоб звернути увагу читача на те, що й вони, ці терміни, не свої, не «питомі слова мови», а запозичені (в основному з англійської).

2.1.4. Соціально-комунікативна система

Сукупність кодів і субкодів, які використовуються в даній мовній спільності і знаходяться один з одним у відношеннях функціональної доповняльності, називається соціально-комунікативною системою цієї спільності.

Терміносполука «функціональна доповняльність» означає, що кожен з кодів і субкодів, які утворюють соціально-комунікативну систему, має свої функції, що не перетинаються з функціями інших кодів і субкодів: отже, всі вони ніби доповнюють один одного за функціями.

Наприклад, кожен стиль літературної мови — розмовно-побутовий, науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, релігійно-проповідницький — мають свої специфічні функції, не властиві іншим стилям, а разом вони функціонально доповнюють один одного, утворюючи систему, здатну «обслужити» всі комунікативні потреби даного суспільства (яке можна умовно назвати суспільством носіїв літературної мови; крім них, є ще, наприклад, носії діалектів, просторіччя) і всі сфери спілкування. У багатомовному суспільстві соціально-комунікативну систему утворюють різні мови, і комунікативні функції розподіляються поміж ними (при цьому кожна з мов може, природна річ, підрозділятися на субкоди — діалекти, жаргони, стилі).

Поняття соціально-комунікативної системи ввів у науковий обіг у середині 1970-х років московський учений О. Д. Швейцер. Він особливо підкреслював функціональний аспект цього поняття: «Відношення функціональної доповняльності означає соціально детермінований розподіл існуючих у межах даного мовного колективу систем і підсистем за сферами використання (книжно-писемне мовлення, побутове спілкування тощо) і суспільними функціями (наука, культура, освіта, релігія), з одного боку, і за соціальними ситуаціями — з іншого» [168, 76].)

2.1.5. Мовна ситуація

2.1.5.1. Поняття мовної ситуації (у розумінні В. І. Бєлікова і Л. П. Крисіна)

В. І. Бєліков і Л. П. Крисін дають таке пояснення поняттю «мовна ситуація»: «Компоненти соціально-комунікативної системи, яка обслуговує ту або ту мовну спільність, знаходяться один з одним у певних відношеннях. На кожному етапі існування мовної спільності ці відношення є більш або менш стабільні. Разом з тим зміна політичної ситуації в країні, зміна державного ладу, економічні перетворення, нові орієнтири в соціальній і національній політиці та інші чинники можуть так чи інакше впливати на стан соціально-комунікативної системи, на її склад і на функції її компонентів — кодів та субкодів.

Функціональні відношення між компонентами соціально-комунікативної системи на тому або іншому етапі існування даної мовної спільності формують **мовну ситуацію**, характерну для цієї спільності.

Поняття *мовна ситуація* застосовується зазвичай до великих мовних спільностей — країн, регіонів, республік. Для цього поняття важливим є чинник часу: по суті, мовна ситуація — це характеристика соціально-комунікативної системи у певний період її функціонування» [14, 26].

В. О. Виноградов так визначає це поняття: «**Мовна ситуація** — сукупність форм існування (а також стилів) однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні й функціональному взаємовпливі у межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень. Мовна ситуація — одне з основних понять і предмет вивчення в *соціолінгвістиці*» [86, 616].

2.1.5.2. Щодо зміни мовної ситуації в Україні у 90-ті роки XX століття (приклад В. І. Бєлікова і Л. П. Крисіна). Повільні темпи втілення в життя закону «Про мови в Українській РСР»

Автори підручника з соціолінгвістики для вищих навчальних закладів Російської Федерації, зокрема для її університетів, В. І. Бєліков та Л. П. Крисін так ілюструють своє визначення (див. його вище) мовної ситуації:

«Наприклад, на[8] Україні, де соціально-комунікативна система включає як головні компоненти (складники) українську і російську

[8] З політичного погляду більш коректним було б — «в Україні». У російському тексті підручника фігурує тут прийменник *на* — «на Украине».

мови (крім них, є ще й білоруська, болгарська, угорська, чеська та деякі інші), до розпаду СРСР спостерігалась відносна динамічна рівновага між цими мовами. Існували школи і з українською, і з російською мовою навчання, у науці й вищий освіті були в обігу обідві мови, у певній мірі поділяючи сфери застосування (природні й технічні науки — переважно російською мовою, гуманітарні — переважно українською). У побутовому спілкуванні вибір мови визначався інтенціями мовця, типом адресата, характером ситуації спілкування тощо. У 90-ті роки XX століття функції російської мови на[9] Україні різко звужуються, вона витісняється українською мовою зі сфер середньої й вищої освіти, науки, культури; застосування російської мови в побутовому спілкуванні також скорочується.

Ці зміни — безперечне свідоцтво змін мовної ситуації, тоді як склад соціально-комунікативної системи, що обслуговує українськомовну спільноту, залишається попереднім» [14, 27].

Що можна сказати з цього приводу? Українські соціолінгвісти й мовознавці, мабуть, краще, ніж мовознавці й соціолінгвісти російські, обізнані з тим, що діється в їхньому власному домі: вони добре знають мовну ситуацію в Україні і до розпаду СРСР, і в 90-ті роки XX ст., і ту, яка є зараз. І ставлення їхнє до цього питання є більш ригористичним й більш тверезим. Більшість із них, мабуть, не погодилася б із тим, що в і д р а з у ж (або незабаром) після прийняття закону «Про мови в Українській РСР (1989 рік) цей Закон, так би мовити, набрав у своєму втіленні у життя громадян нашої держави таких обертів, що «функції російської мови в Україні р і з к о звужуються», «вона витісняється зі сфер ...» і т. д. (розрядка наша.— *Автори*).

Українські вчені оцінюють цей Закон як ліберальний і недостатньо конкретний і з жалем констатують дуже повільні темпи втілення його у життя. Наведемо кілька цитат з великої статті О. О. Тараненка, присвяченої мовній ситуції та мовній політиці в сучасній Україні. Говорячи про помітні позитивні зрушення в мовній ситуації держави у зв'язку зі становленням України як самостійної держави, дослідник зауважує, що «відбувається п о в і л ь н е [розрядка наша.— *Автори*] розширення діапазону соціального функціонування української мови» [152, 38]; «реальною робочою мовою виробництва й, меншою мірою, науки, основною мовою військової служби ще лишається російська» [152, 39]. «Найменш помітні зміни, — зазначає він, — простежуються

[9] Див. вище виноску 8.

у сфері неофіційного, приватного життя населення як в усному (звучання російської мови визначає, як і раніше, мовний портрет більшості міст країни), так і писемному вияві його мовної поведінки (мова заяв та інших офіційних звернень, мова приватних оголошень на стінах та стовпах, приватне листування, написи на могилах тощо). У таких же галузях, як сфера приватного підприємництва, інформатика (мова комп'ютерних програм, «меню» в комп'ютерах, телевізорах і т. ін.), книговидавництво, друковані засоби масової інформації та FM-радіостанції, наявний факт не просто повільного впровадження державної мови, а помітного переважання російської мови в сучасних умовах вільної ринкової конкуренції» [152, 39–40].

2.1.5.3. Чинники, що сформували складну й унікальну мовну ситуацію в Україні. Недосконалість (неконструктивність) мовної політики держави

Проблема звуженого україномовного простору — не стільки мовна, скільки політична, соціальна, екзистенційна.

О. О. Тараненко, описуючи й аналізуючи мовну ситуацію, що склалася в суверенній Україні, виявляє чинники, що її сформували. Один з них — співіснування й жорстка конкуренція з російською мовою при панівному становищі останньої, що є наслідком попередньої тривалої політики русифікації — неприхованої з боку царського та маскованої з боку радянського режимів. Не слід забувати, що російська мова домінувала в Україні фактично впродовж кількох століть. Другий — наявність численного російськомовного населення як один з визначальних факторів мовної ситуації. Фактор російської мови й російськомовного населення України постійно присутній у розрахунках певних політичних сил України. Автор згаданої статті прямо, без будь-яких евфемізмів, називає одну з цих сил: «Підтримка державності російської мови та апелювання до російськомовного населення є, зокрема, одним з основних принципів національномовної політики Комуністичної партії України, /.../ оскільки домінантою її державної програми є відновлення СРСР» [152, 37].

Фахівець у галузі політичної лінгвістики Лариса Нагорна, яка досліджувала діапазон можливостей політичної лінгвістики стосовно України, зауважує: «попри серію відповідальних ухвал, державний культурно-мовний протекціонізм щодо української мови так і не став складовою вітчизняної гуманітарної політики. Проте не можна не бачита й

того, що реальні мовні уподобання населення поза західним регіоном і досі схиляються убік російськомовності. Частка неросіян, які вважають рідною російську мову, в Україні впродовж 1989–2000 рр. не тільки не зменшилася, але навіть зросла на 1,89 % (серед українців — на 2,53 %)»[10] [96, 237]. «Доводиться визнати, — додає вона, — що друга серед слов'янських мов за кількістю носіїв українська мова має недосить високий соціальний статус і обмежену сферу застосування. Успадкована від Радянського Союзу ситуація диглосії на користь російської мови на більшій частині території України зберігається» [96, 237].

Така ситуація пояснюється також недосконалістю мовної політики держави: «Мовну політику України, — зазначає О. О. Тараненко, — на загальнодержавному рівні загалом можна схарактеризувати як поміркувано-обережну й недостатньо послідовну з прагненням до уникнення радикальних заходів» [152, 40] (див. також: [79, 439–481], [96, 273, 274 (виноска 70)]).

Більш полемічно, більш гостро й емоційно висловлюється про це болюче питання Віталій Радчук: «У ситуації, коли свідомість пересічного громадянина ледве розрізняє мовні права окремої особи, громадських спілок і державне право, — тобто право народу мати власний голос і залишатися самим собою на своїй землі, — такий реєстр чи не найкраще пояснить, чому повсюдно, масово і при тому масовано порушуються 10-та стаття Конституції України та чинний Закон про мови. Діє принцип «Скачи, враже, як пан скаже». Поки народ мріє долучитися до булави і співає «Запануєм і *ми*, браття, у своїй сторонці», його й далі ґвалтують чужою мовою, ламаючи йому голос і топчучи йому душу. Правовий статус державної мови не став складником її політичного виміру як мови громадянських свобод і єднання нації. Достоту — з вини та через свідомий опір корумпованої влади, котра ототожнила себе з державою. Традиція цілком радянська, ба — ординська: воля хана, царя, генсека, речника АП, районного князька-посадника і його писаря важить тут більше, ніж праведний закон» [118, 41].

«Посилення символічної функції мови, — пише Л. П. Нагорна, — як правило, спостерігається і там, де існує незбіг етнічних і мовних пріоритетів і, отже, є ґрунт для політизації етнічності. У таких суспільствах мова — не лише символ, але й засіб для розпізна-

[10] Див.: *Котигоренко В.* Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (За матеріалами переписів) // Людина і політика.— 2003.— № 2.— С. 23. (Це виноска авторки, яку ми цитуємо.— *Автори.*)

вання «своїх», ідеологічна зброя, інструмент «мовних війн». Досить згадати, що маніпуляція мовними символами завжди була знаряддям експансії і переділу території. Якщо соціум не лише сегментований, але й поляризований, символічна функція мови виступає як додатковий маркер політичного протистояння» [96, 6].

І це є причиною тієї мовної ситуації, яка є в Україні сьогодні. Дослідниця зазначає: «Саме такою є мовна ситуація в Україні — складна, певною мірою унікальна. Комунікативний простір державної — української — мови звужений домінуванням російської у мовному середовищі міст Сходу і Півдня країни, а в Криму це домінування є майже абсолютним. Свою символічну функцію українська мова виконує недостатньо ефективно. Для утвердження національної ідентичності як громадянської потрібний значно ширший мовний простір, ніж той, який сьогодні здатна забезпечити українська мова» [96, 6].

Коли характеризують мовну ситуацію в Україні такими епітетами як «гнітюча, кризова й вибуховонебезпечна» [117: 4], «причини такого стану, — пише Л. П. Нагорна, — відшукуються насамперед у млявій, неконструктивній мовній політиці держави. Проблема звуженого україномовного простору взагалі не стільки мовна, скільки політична, соціальна, екзистенційна. Якщо виходити з теорії раціонального вибору, не можна не бачити більш широкий, ніж ціннісний, спектр цілепокладань, що зумовлює мовний вибір особи. При всій важливості моральноетичних і гуманістичних критеріїв такого вибору, індивід зазвичай віддає перевагу тій мові, яка краще забезпечить йому успіх в кар'єрі, бізнесі, більш широкий доступ до інформаційних ресурсів, більш престижний, з його погляду, статус. Отже, ефективність мовної політики прямо залежить від здатності влади забезпечити державній мові й національному інтелектуальному продукту високу конкурентоздатність у світі ринкових відносин й інформаційних технологій» [96, 142].

(Про мовну ситуацію і мовну політику держави див. також у лекції двадцятій «Державне регулювання мовних процесів».)

Запитання та завдання

1. Що таке мовна спільність? Чому виникла необхідність у цьому понятті?
2. Як визначає поняття «мовна спільність» польський лінгвіст Казімеж Фелєшко?
3. Яким є обсяг цього поняття (за Казімежом Фелешком)?
4. Доведіть, що межі розповсюдження мов не збігаються з політичними кордонами.

5. Які сукупності людей можуть розглядатись як мовні спільності?
6. Доведіть, що ступінь мовної однорідності мовної спільності залежить від її чисельності.
7. Що таке «етнічна мова»?
8. Як розуміють поняття «рідна мова» В. І. Бєліков і Л. П. Крисін?
9. Що таке основна й додаткові мови?
10. Яка мова є засвоєною, а яка — вивченою?
11. Що таке «етнолект»?
12. Які негативні «плоди» ми пожинаємо внаслідок невизначеності поняття «рідна мова», сполітизованості його в радянську епоху?
13. Який критерій при визначенні рідної мови був основним й до чого це призвело?
14. Які вади мають дефініції поняття «рідна мова», запропоновані У. Вайнрайхом, О. С. Ахмановою?
15. Який зміст в поняття «рідна мова» вкладає Н. П. Шумарова і що вона піддає нищівній критиці?
16. Що таке функціонально перша й функціонально друга мова стосовно індивіда?
17. Чим буває зумовлена розбіжність між рідною мовою і вибором національності?
18. На чому наголошує Віталій Радчук, говорячи про рідну мову індивіда?
19. В чому полягає важливість правильного визначення поняття «рідна мова»?
20. Що таке первинна мова і вторинні мови в розумінні польських учених?
21. У чому полягає методика сфер (областей, царин), запропонована польськими вченими?
22. Що таке код (взагалі), мовний код і субкод?
23. Як членується субкод? Покажіть це на прикладі сучасної української літературної мови.
24. Що таке соціально-комунікативна система?
25. Як російські дослідники (хто саме?) визначають поняття мовної ситуації?
26. Як бачать зміну мовної ситуації в Україні у 90-ті роки XX ст. автори російського підручника з соціолінгвістики?
27. Як дивляться на зазначені зміни (див. попереднє запитання) українські соціолінгвісти та як вони оцінюють мовну політику нашої держави?
28. Якою є мовна ситуація в Україні зараз? Які чинники її сформували?
29. Чому виникла проблема звуженого україномовного простору? Де її коріння?

Лекція друга. Частина друга

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

2.2.1. Перемикання й змішування кодів

2.2.1.1. Перемикання[11] кодів залежно від сфери і умов спілкування. Визначення поняття «перемикання кодів»

Ми вже знаємо, що коди (мови) і субкоди (діалекти, стилі), що складають (утворюють) соціально-комунікативну систему, функціонально розподілені. Це означає, що один і той же самий контингент мовців, які утворюють дану мовну спільність, володіючи набором комунікативних засобів, використовує їх у залежності від умов спілкування. Наприклад, якщо вести мову про субкоди літературної мови, то в науковій діяльності носії літературної мови використовують засоби наукового стилю, в діловодстві, у юриспруденції (скажімо, в судочинстві), адміністративному листуванні вони ж уживають засоби офіційно-ділового стилю, у сфері релігійного культу — слова й конструкції стилю релігійно-проповідницького тощо. Інакше кажучи, у залежності від сфери спілкування мовець *переходить* (рос. *переключается*) з одних мовних засобів на інші (замінює ніби одні мовні засоби іншими).

Схожа картина спостерігається і в тих суспільствах, де використовується не одна, а дві мови (або декілька). *Білінгви*, тобто люди, які володіють двома (або кількома) мовами, зазвичай «розподіляють» їх використання залежно від умов спілкування: в офіційній обстановці, при спілкуванні з владою використовується переважно одна мова, а в побуті, в родині, при контактах з сусідами — інша

[11] Термін *перемикання кодів* (*кодове перемикання*) (у соціолінгвістичних працях інколи можна зустріти термін «кодове переключення» («переключення кодів»), який, на нашу думку, є менш вдалим, оскільки він є калькою російського «кодовое переключение» («переключение кодов»)) є перекладом англійського терміна *code-switching*. Перші роботи, що досліджують механізм кодового перемикання, з'явились в англомовній лінгвістичній літературі в середині 70-х років XX ст., проте на саме це явище, ще без використання вказаного терміна, раніше звернув увагу Р. Якобсон, який писав: «Будь-який загальний код багатоформний і є ієрархічною сукупністю різних субкодів, що вільно вибираються мовцями у залежності від функції спілкування, адресата і відношень між співрозмовниками» [211, 458].

(інші). І в цьому випадку можна говорити про перемикання кодів, про перехід з одного коду на інший, тільки як коди фігурують не стилі однієї мови, як у першому прикладі, а різні мови.

***Перемикання кодів*, або *кодове перемикання* — це перехід мовця у процесі мовного спілкування з однієї мови (діалекту, стилю) на іншу (інший) у залежності від умов комунікації.**

2.2.1.2. Умови комунікації, що примушують мовця перемикати код. (Чинники, що впливають на вибір коду)

Що саме, які зміни в умовах комунікації заставляють мовця змінювати код? Наприклад, *зміна адресата*, тобто того, до кого звертається мовець. Якщо адресат володіє тільки однією з двох мов, які знає мовець, то останній, природна річ, повинен використати саме дану, знайому адресату, мову, хоча до цієї миті у спілкуванні зі співрозмовниками-білінгвами могла використовуватись інша мова або обидві. Перемикання на відомий співбесідникові мовний код може відбуватись навіть у тому випадку, коли змінюється склад тих, хто спілкується (комунікантів): коли до розмови двох білінгвів приєднується третя людина, яка володіє тільки однією з відомих усім трьом мов, то спілкування має відбуватись цією мовою. Відмова ж співрозмовників перейти на код, знайомий третьому учасникові комунікації, може розцінюватись як небажання відкривати йому тему розмови або ж як зневага до його комунікативних потреб.

Чинником, що обумовлює заміну кодів, може бути *зміна ролі* самого мовця. Скажімо, в ролі батька (при спілкуванні в родині) або в ролі сусіда він може використати рідний для нього діалект, а звертаючись до органів центральної влади, він змушений перемикатись на більш або менш загальноприйняті форми мовлення. Якщо такого премикання кодів не буде, представники влади його не зрозуміють, і він не досягне своєї мети (задовольнити прохання, розглянути скаргу і т. ін.), інакше кажучи, зазна́є *комунікативної невдачі*.

Тема спілкування також впливає на вибір коду. За даними дослідників, що займаються проблемами спілкування в умовах мовної неоднорідності, «виробничі» теми члени мовних спільностей воліють обговорювати тією мовою, яка має відповідну спеціальну термінологію для позначення різних технічних процесів, пристроїв, приладів тощо. Проте як тільки тема з виробничої змінюється на побутову, «вмикається» інший мовний код або субкод — рідна мова або говір-

ка (діалект) співрозмовників. В одномовному суспільстві при такому перемиканні кодів відбувається перехід з професійної мови на загальновживані мовні засоби.

2.2.1.3. Матеріал спостережень Н.П. Шумарової над кодовими перемиканнями під час соціолінгвістичного експерименту з метою виявлення рівня мовної компетенції білінгвів м.Києва

Цікавим є матеріал спостережень Н. П. Шумарової над кодовими перемиканнями під час соціолінгвістичного експерименту з метою виявлення рівня мовної компетенції білінгвів м. Києва. Ці спостереження проливають світло на причини та умови виникнення кодових перемикань у різних соціальних груп інформантів (Уу та Ур). (Пояснюємо скорочення, прийняті в монографії Н. П. Шумарової: Уу — українці, що назвали рідною мовою українську; Ур — українці, що вважають рідною мовою російську; Рр — росіяни, які назвали рідною мовою мову своєї національності [174, 48].).

Так, дослідниця зазначає, що кодові перемикання при усному переказі, написаному українською мовою, спостерігались в обох групах (Уу і Ур), але мали різну прагматичну спрямованість. У групі Уу вони зумовлювалися прагненням якнайточніше передати зміст слова, а в групі Ур здебільшого були засобом подолання конфліктної ситуації [174, 172].

Особливо кодове перемикання характерне для тих представників групи Ур, які погано володіють українською мовою, невпевнено себе почувають, коли доводиться їм цією другою для них мовою будувати висловлення (речення), створюючи (переказуючи) україномовний текст, який їм спливає в пам'яті ніби з туману. До того ж респонденти звертались за допомогою при виборі слова, просили розсіяти їх сумніви при вживанні якоїсь синтаксичної конструкції, інколи намагались виразити своє ставлення до завдання і до власних можливостей його виконання. Наприклад: *Сумні мислі його очолювали / очолювали / да?* (Ур); *Я, я* (р.) *вспомнил как будет? ... Згадав / я згадав / що в мене є англійський пістолет; І тільки ті / у котрих є... / ну ...* (р.) *как это называется? / ... мета / її здобудуть; Але я йшов / йшов і...* (р.) *наконец? ... і нарешті / да / і нарешті я знайшов мій / мій / моя валіза* (Ур); *І тільки через два... /е-е/ кілометри / как там було? / я намацяв валізу з моїми речами; І тут на мою думку спало / що ці місця були.../е-е/ відомими розбійницькими нападами //* (р.) *Я не могу по-украински говорить (Ур)* [174, 222].

Слова з науково-популярного тексту, написаного українською мовою, тлумачились групою Уу в основному рідною, а групою Ур як російською, так і українською мовами. Слова з російськомовного тексту відтворювались тільки мовою оригіналу. Кодові перемикання спостерігалися в обох групах лише при творенні українських дефініцій: у групі Уу це перехід з української на російську в межах одного визначення, а в групі Ур — як у наведеному, так і в зворотному напрямі.

Перемикання в групі Уу скоріше є виразниками психологічної установки — продемонструвати власні можливості точної й повної репрезентації слова, напр.: *лопаті — це деталі турбіни, які перекачують,* (р., без паузи) *перекачивают воду; збиток — тут витратити гроші, якась втрата, по-російськи (убыток).* У групи Ур перший вид переходу (з української на російську) свідчить ще й про недостатньо сформований рівень умінь вільного творення конкретного тексту. Напр.: *обстеження — дослідження чогось, ну,* (р.) *изучение.*

Інший вид кодових перемикань дозволяє припустити, що спочатку респондентові приходить на пам'ять російський відповідник, опорне слово, як реакція рідною мовою на стимул, виголошений іншою. Він і зазначає першу реакцію, навіть посилаючись на мову (*по-русски...*), а потім будує висловлення другою як такою, що володіє досить вільно. Напр.: *лопаті — по-русски лопасти, це деталі турбіни, які, коли крутяться, нагнітають або воду, або повітря* (Ур) [174, 185].

Кодові перемикання — явище спонтанного творення дефініційних текстів, коли розгляд відношень між знаком та його референтом відбувається при відсутності часу на обдумування. Це активізує роботу мовної свідомості і демонструє як сильні (психологічна установка, реалізована у вигляді намагання найточнішого відтворення ознак номена), так і слабкі (труднощі спонтанного відтворення значення) сторони мовної компетенції. У контрольних групах Уу та Рр, які це завдання виконували письмово, кодових перемикань не зафіксовано [174, 185].

2.2.1.4. Місце кодового перемикання у мовному ланцюгу. Важливість і значення здатності людини до кодового перемикання

У яких місцях мовного ланцюга мовці перемикають коди? Це залежить від характеру впливу тих чинників, про які щойно йшла мова. Якщо вплив того або того чинника мовець може передбачити

і навіть в певному сенсі планувати, то перемикання відбувається на природних межах мовного потоку: на кінці фрази, синтаксичного періоду, при найспокійнішому режимі спілкування — після закінчення обговорення якоїсь теми. Однак, якщо чинник, що обумовлює кодову заміну, втручається неочікувано (несподівано, раптово) для мовця, то мовець може перемикатися з коду на код посередині фрази, іноді навіть не доказавши слова. При високому рівні володіння різними кодами або субкодами, коли використання їх значною мірою автоматизоване, процес кодового перемикання може не усвідомлюватись мовцем, особливо в тих випадках, коли інший код (субкод) використовується не цілком, а у фрагментах. Наприклад, говорячи однією мовою, людина може вставляти в своє мовлення елементи іншої мови — фразеологізми, модальні слова, вигуки, частки.

Здатність до перемикання кодів свідчить про високий ступінь володіння мовою (або підсистемами мови) і про певну комунікативну й загальну культуру людини. Механізми кодових перемикань забезпечують взаєморозуміння між людьми та відносну комфортність процесу мовленнєвої комунікації. Навпаки, нездатність індивіда варіювати своє мовлення залежно від умов спілкування, прихильність лише до одного коду (або субкоду) сприймаються як аномалія й можуть призводити до комунікативних конфліктів.

2.2.1.5. Відмежування кодового перемикання від суміжних явищ (запозичення й укрaплення мовних одиниць)

Перемикання кодів слід відрізняти від таких явищ, як *запозичення* мовних одиниць і їх *укрaплення* в мовлення.

Перемикаючись на інший код (наприклад, на іншу мову), мовець використовує її елементи в повній відповідності до фонетичних, граматичних та інших властивостей цих елементів. При запозиченні слово або яка-небудь інша одиниця підпорядковується (принаймні частково) фонетиці й граматиці мови, яка їх запозичує. При вкрапленні зберігається іншомовно-системний вигляд укрaплюваного елемента, проте цей елемент вживається в якійсь «застиглій» формі, не змінюючись відповідно до словозмінних моделей або до моделей синтаксичних.

Пояснимо це на прикладах.

Хрестоматійним прикладом перемикання кодів є заміна російської мови французькою (й навпаки) у мовленні дворян — персонажів

роману Л. М. Толстого «Війна і мир». Спілкування і російською, і французькою відбувається відповідно до норм кожної з цих мов.

Коли ж ті ж самі герої, говорячи по-російському, вживають слова *граф, рескрипт, министр, политика, гвардия,* то перед нами — запозичення, що підпорядковуються нормам російської мови: в них приголосні вимовляються м'яко перед усіма *И*-звуками, навіть перед тими, що позначені буквою Е, голосні редукуються у ненаголошеній позиції, іменники відмінюються і мають відповідні підкатегорії категорії роду, дієслова дієвідмінюються і т.ін. Прикладами вкраплень можуть бути звороти типу *се ля ві* (*c'est la vie*), латинські вирази *alter ego, terra incognita* та подібні до них, а також окремі іншомовні слова, що вживаються в незмінному вигляді, хоча й можуть зв'язуватись зі словами оточуючого контексту за моделями, «підказаними» синтаксисом або мови-джерела, або мови-реципієнта.

2.2.1.6. Змішування кодів

Слід зазначити, що перемикання кодів є мотивованим; поряд з цим у мовленні білінгвів часто зустрічається з м і ш у в а н н я кодів, коли перехід від однієї мови до другої не має мотивації. Межа кодів може пролягати навіть усередині тісно зв'язаного словосполучення: означення належить одній мові, означуване — іншій, дієслово одній мові (з відповідною морфологією), а залежні від нього слова — іншій тощо. Ось початок циганського фольклорного оповідання про графа Чорного [48, 54–55]:

Сыс граф Чёрный. Сыс ёв барвало, но сыс ёв страшно. /.../ Ёв сыс очень страшно. А сыс ёв барвало, ну может, ёв сыс миллиардеро /.../ И якэ приглашает лэс, значит, московско княгиня по бало. Граф Чёрный полэл депешо. «Вы немедленно севодня должны тэ авэл к шести часам по бало». Ну со ж, запрягает ёв тройка, выезжает по да бало /.../ И выходит кокори княгиня Оболенско кэ ёв чокаться. «Князь Чёрный, севодня мой день ангела. Я задаю тебе вопрос: со кучедыр по свето сы, капитал или красота?»

Ось переклад цього уривка на російську мову:

Был граф Черный. Был он богатый, но был он страшный /.../ Он был очень страшный. А был он богатый, ну, может, он был миллиардером /.../ И вот приглашает его, значит, московская княгиня на бал. Граф Чёрный берёт депешу. «Вы немедленно сегодня должны прийти к шести часам на бал». Ну что ж, запрягает он тройку, выезжает на

этот бал /.../ И выходит сама княгиня Оболенская к нему чокаться. «Князь Чёрный, сегодня мой день ангела. Я задаю тебе вопрос: что дороже на свете, капитал или красота?»

Основа тексту — циганська, частина російських украплень — запозичення, оформлені в тексті за правилами циганської морфології, однак у кількох випадках дієслово та його актанти належать різним мовам: наприклад, при російському предикаті *запрягает* суб'єкт виражено циганським займенником, об'єкт — російським запозиченням, але з циганською морфологією (**-а** в *тройка* у даному випадку є правильним показником акузатива). У російському вставному виразі *ну что ж* займенник *что* замінено циганським *со*. У двох випадках тут подано виправдане перемикання кодів — при цитуванні російського тексту записки та слів княгині, проте щоразу (обидва рази) у другій половині цих фраз оповідач збивається на змішування російської й циганської мов.

2.2.1.7. Вибір мовного коду у розумінні польських дослідників

Вибирання мовного різновиду (варіанта) як наслідок призвичаєння до певної соціолінгвістичної ситуації носить назву *перемикання кодів* [217, 24]. У польській мовознавчій літературі є чимало праць, у яких йдеться про перемикання мовного коду в різних ситуаціях. Дослідники по-різному трактують також загальнопольську мову та різновид цієї мови — діалект. А. Фурдаль вирізняє принаймні два шари соціального характеру: літературну мову й сільські діалекти (говірки) [198]. К. Фелешко зазначає, що «факт попереміннього «перемикання» двомовних індивідів з однієї мови на іншу спонукає до пошуку відповіді на запитання про чинники, що зумовлюють це явище. Бо саме поняття інтерференції тут майже нічого не з'ясовує. Аналіз ситуацій, в яких доходять до вибору одного з альтернативних кодів, яскраво свідчить про те, що ним (цим вибором) не править випадок і що тут ідеться про залежність від обговорюваних до цього часу (дотепер, до сьогодні) «макросоціологічних» чинників, таких, як групова приналежність, система цінностей, ієрархія престижу, відношення до центрів влади» [193, 117]. Перемикання мовного коду Гелена Красовська розуміє як перехід під час розмови з однієї мови на іншу (напр. з польської на румунську і навпаки або ж з польської на російську чи українську й навпаки, а також перемикання з говірки на систему загальнопольської мови і навпаки). Одним зі способів

поведінки дво- або багатомовного індивідууму під час мовного контакту є перемикання коду. Воно, як ми вже зазначали, обумовлене змінами в ситуативному контексті, тобто позамовними чинниками.

Дослідники питань білінгвізму стверджують, що в дво- або тримовних товариствах (спільностях) вибір і перемикання коду залежить від багатьох різних чинників, зокрема від типу комунікативної ситуації, від теми розмови, мети розмови, від характерних рис учасників акту комунікації [217, 101–108]. Відповідний код в комунікативній ситуації є очевидним і натуральним (природним), так само як і природним буває його перемикання. В деяких ситуаціях це просто необхідно.

«Необхідність вибору особистого або публічного коду, — зазначає З. Грень, — може бути детермінованою не тільки місцевістю або особистістю мовця, а й навіть типом конкретної комунікативної ситуації. На тій же самій місцевості з тим же самим мовцем (співрозмовником) можливим є різний вибір в залежності від ситуації [202]. Наприклад, ситуація офіційна — румунська мова на уроках в школі, в розмові з учителем (крім уроку польської мови), і ситуація неофіційна — польська говірка на перерві, на екскурсії, у приватній розмові з тим самим вчителем.

Чинником, що призводить до зміни коду в двомовного індивіда, є передусім партнер розмови (співрозмовник) та його мова. Інформатор має знати, що його співрозмовник зрозуміє текст, якщо він змінить код на інший.

У товаристві, коли в розмові бере участь більше осіб, а співрозмовниками дослідника є багатомовні індивіди (особи), можна спостерігати найбільше кодових перемикань. Г. Красовська [216] під час збирання польового матеріалу помітила, що, коли її співрозмовники розповідають про якусь подію по-польськи, то вони цитуть по-румунському або по-українському висловлювання когось, хто брав участь в у події, про яку розповідають.

Часом, коли під час розмови А з інформатором Б приходить особа В, яка не хоче або не може брати участь в розмові[12], але має важ-

[12] Тільки важливі причини унеможливлюють мешканцям цих місцевостей розмову з дослідниками. Г.Красовська під час своїх досліджень у Буковині [216] стикалася з неприхованою симпатією і бажанням розмовляти, з теплою гостинністю та зацікавленістю інформантів її дослідженнями. Усі мешканці допомагали їй у проведенні досліджень.

ливу справу до Б, тоді вона включається через код, який, як їй здається, є невідомий мовцеві А (про справи родинні або приватні). Перемикання кодів може статися під впливом елементів ситуативного контексту: зміни партнера, теми, місця розмови [235, 148].

2.2.2. Інтерференція

2.2.2.1. Визначення поняття «інтерференція». Походження цього терміна

У мовленні білінгва відбувається взаємовплив мов, якими він користується. Цей взаємовплив стосується як мовлення, так і мови і може проявлятись у будь-яких мовних підсистемах: у фонетиці, граматиці, лексиці. **Будь-який вплив однієї мові на іншу, а також результат цього впливу називається *інтерференцією***[13] (див. [14, 32]).

Мовна інтерференція — термін походить з латинської мови: *inter* (поміж), *ferens* (той, що несе, приносить) [191, 229]. Це явище пов'язане з поняттям трансферу — перенесення зразків (моделей) рідної мови на мову іноземну в процесі її опанування. Перенесення навичок під час вивчення іноземних мов може мати позитивний і негативний наслідок. Трансфер негативний визначається в науковій літературі поняттям мовної інтерференції [191, 559–560].

В Польщі на тему мовної інтерференції написано й оприлюднено чимало праць різних авторів. Див., наприклад, деякі з них у збірниках наукових статей [208], [209], [215].

Поняття мовної інтерференції розвинув У. Вайнрайх [22, 22] і визначив її як випадок відхилення від норми кожної з мов, що входять у гру, в умовах постійного мовного контактування, в якому їхні члени послуговуються більш ніж однією мовою.

Казімеж Фелєшко зазначає, що «інтенсивність інтерференції залежить від багатьох різних чинників, не лише мовних, таких як, наприклад, «системні лакуни» однієї мови, що виявляються в контакті

[13] Д.Е.Розенталь і М.О.Теленкова дають таке визначення поняття «інтерференція»: «Перенесення особливостей рідної мови на виучувану іноземну мову». Термін «інтерференція», як вважають вони, походить від лат. *inter* — < між, взаємно > + *ferens, ferentis* — < той, що несе, переносить > [122, 96]. Є й інша думка щодо походження цього терміна: «Термін *інтерфернція* (лат. *inter* — між собою, взаємно; *ferire* — ударяти, штовхати, торкатися), очевидно, запозичено з фізики, де він означає накладання хвиль, що розповсюджуються з різних джерел» [91, 104].

з іншою — різні на різних рівнях» [193, 106]. Е. Смулкова підкреслює, що «внаслідок упровадження до даної системи нових мовних елементів, інтерференція викликає реорганізацію мовних моделей. Оскільки кожне збагачення або зубожіння (збідніння) системи викликає потребу реорганізації існуючих до цього часу розрізнювальних опозицій в системі. Таке розуміння інтерференції коливається між значенням «процес» і «результат процесу» [230, 308–309]. Результат є наслідком територіального мовного контакту; процес і результат — це наслідок особистісного мовного контакту, обумовленого білінгвізмом. Процес мовної інференції, що виникає з мовного контакту, можна проілюструвати наступною схемою (див. схему 1 (у джерелі [81] вона значиться як схема 2).

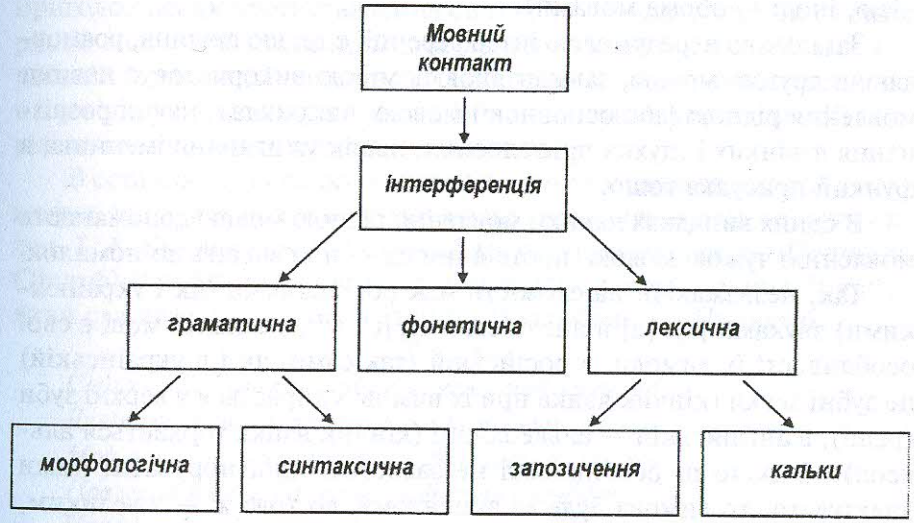

Схема 1

2.2.2.2. Передумови виникнення інтерференції. Напрямок інтерференції і проникність різних підсистем мови

Під інтерференцією розуміють, як правило, тільки неконтрольовані процеси, а свідоме запозичення до неї не відносять (див. [14, 32]).

Рідкість і нестійкість збалансованої двомовності пояснюється тим, що повної симетрії в соціально-етнічних умовах співіснування двох мов в одному суспільстві практично не буває. Слід узяти до уваги також індивідуальні (психолінгвістичні й психологічні) ас-

пекти двомовності. Збалансована двомовна ситуація була б можлива в тому випадку, коли б більшість членів якогось соціуму володіли повністю обома мовами, використовуючи їх у будь-яких мовленнєвих ситуаціях, з легкістю перемикаючись з однієї мови на іншу, не змішуючи при цьому різні мови. Однак, на думку таких відомих учених, як Б. Гавранек, А. Мартіне, Е. Хауген, повне й автономне (без змішування мов) володіння двома мовами перевищує психічні можливості звичайної людини (див.: [100, 62–63; 84–85]; [103]). В її мовній свідомості окремі риси нерідної мови уподібнюються ладу рідної (або основної) мови. Відбувається і н т е р ф е р е н ц і я двох мовних систем, тобто часткове ототожнення й змішування, що призводить до помилок у мовленні (іноді — однією, іноді — обома мовами).

Загальною передумовою інтерференції є те, що людина, розмовляючи другою мовою, завжди якоюсь мірою використовує навики мовлення рідною (або основною) мовою, наприклад, навик розрізнення дзвінких і глухих приголосних, навик уживаняя іменника в функції присудка тощо.

В одних випадках навики мовлення рідною мовою допомагають мовленню чужою мовою, проте в інших — призводять до помилок.

Так, незважаючи на схожість між російськими (як і українськими) звуками [т], [д] й англійськими [t], [d], у кожній мові є свої особливості їх вимови: в російській (так само, як і в українській) це зубні звуки (кінчик язика при їх вимові упирається у верхні зуби (різці), в англійській — альвеолярні (кінчик язика торкається альвеол)). І якщо ці особливості не засвоїти, проігнорувати, ними знехтувати, то вимова буде «з акцентом», до того ж — з великим, помітним.

Напрямок інтерференції може бути різним. Найпоширенішим є вплив (інтерференція) рідної мови на другу, однак якщо друга мова стає основною, то й вона може впливати на рідну. Це легко помітити по російському мовленню емігрантів з Росії, що прожили в іншомовному середовищі декілька років.

Проникність різних підсистем мови є різною, вона пов'язана з напрямком інтерференції. Якщо взяти фонетику, то там інтонація основної мови легко впливає на інтонацію рідної додаткової, а в системі фонем і фонотактиці, як правило, переважає вплив рідної мови на другі мови.

2.2.2.3. Три аспекти фонологічної інтерференції. Інтерференція в царині фонотактики (сполучуваність фонем, редукція ненаголошених голосних тощо). Орфоепічна (акцентологічна) інтерференція

Фонологічна інтерференція проявляється в трьох аспектах.

1. *Недорозрізнення* фонем (наприклад, зняття протиставлення за м'якістю / твердістю в парах типу *рад / ряд* у білоруському етнолекті російської мови).

2. *Надрозрізнення* фонем (француз, наприклад, може розрізняти відкрите й закрите е / *ɛ* в російській).

3. *Реінтерпретація* фонологічних розрізнень (наприклад, німці схильні інтерпретувати російське протиставлення глухих і дзвінких приголосних як протиставлення сильних / слабких, оскільки в їхній рідній мові є саме таке протиставлення (опозиція), яке в більш коректній термінології звучить так: напруженість / ненапруженість, що в слов'янських мовах відповідає (але не є тотожним) бінальній розрізнювальній ознаці глухість / дзвінкість).

В останньому випадку в російського монолінгва складається враження, що німець плутає глухі й дзвінкі приголосні. Ось як, наприклад, І. А. Крилов у жарто-трагедії (рос. *шуто-трагедия*) «Подщипа (Трумф)»[14] зображає мовлення німця, німецького принца Трумфа, який сватався до царівни Підщипи (в оригіналі — *Подщипа*):

Т р у м ф

Старова ль, анкель мой! прелесна мой княшон!
Для папалушка шас, кохта мой пудешь жон,
Мой ноши весь не спит, и серца польна сшотся;
Прелесна тфой фикур на мой туша шифётся[15].

Парні дзвінкі майже в усіх випадках представлені (репрезентовані) тут глухими.

В царині фонотактики найсильніше впливає на другу мову тип редукції рідної мови. Росіяни, поляки й німці важко засвоюють вимову кінцевих дзвінких приголосних в англійській. Особи з рідною українською мовою, навпаки, переносять на російську звичну модель, яка зберігає дзвінкість приголосного на кінці слова перед паузою та в середині перед глухим: *по*[д]*писать*, *са*[д], *ду*[б] тощо, унаслідок чого з'являються мінімальні пари типу *дедка / детка*, *дужка /*

[14] Назву твору відомого російського байкаря подаємо в оригіналі.–*Автори.*
[15] Див.: [158, 243].

душка. Подібно до цього в другій мові проявляється властивий рідній мові тип редукції голосних. Болгарський бізнесмен, відповідаючи в телеінтерв'ю на запитання, з чого він розпочав свою справу, повідомив, що для початку він *накупи́л денег*, маючи на увазі *накопи́л* (рос.). Розмовляючи по-російськи цілком вільно, він зберіг тип редукції, властивий його рідній мові: якщо в російській звуки, що маніфестують (репрезентують) у мовленні фонему <о> (фонему в розумінні прибічників московської фонологічної школи (МФШ)!), редукуються в сторону ***а***-подібних звуків, то в болгарській — в сторону ***у***-подібних. Інакше кажучи, росіянин на місці букви ***О*** у ненаголошеному складі вимовляє ***а***-подібний звук, а болгарин — ***у***-подібний, який і вимовляється в його рідній мові в цій позиції.

Явище інтерференції спостерігається і в орфоепії, зокрема в акцентології: достатньо численними й стійкими є українізми в наголосах: *ждала, спала, брала, звонишь, позвоним, красивее, сливовое* (варенье) (в українській літературній мові допустимі і *сливовий* і *сливовий*) та ін.

2.2.2.4. Інтерференція в граматиці: в морфології і синтаксисі

У граматиці інтерференція часто пов'язана з мимовільною інтерпретацією граматичних категорій другої мови через призму рідної: приписуванням російським іменникам *боль, мозоль, собака* чоловічого роду у відповідності до норми рідної білоруської, вживанням дієслівного виду в другій польській мові відповідно до норми рідної російської і т. ін.

Якщо якась граматична категорія рідної мови в нерідній виражається нерегулярно, вона визнається взагалі ніби відсутньою. У тюркських мовах (казахська, азербайджанська, туркменська та ін.) каузатив зазвичай має стандартне суфіксальне вираження; нерегулярність утворення російських каузативних дієслів може справляти на тюрксько-російських білінгвів враження необов'язковості вираження каузативності. Тому в шкільні твори попадають фрази *Герасим поел собачку* (замість *накормил*); *Волна утонула кораблик* (замість *потопила*) [1, 171–172].

Чим більшою є різниця між мовами, тим теоретично більше існує потенційних можливостей для інтерференції, проте в споріднених мовах вона менш помітна самому мовцеві. Тому в білінгвів, що вільно володіють і постійно користуються близькоспорідненими мовами, інтерференція стає майже неминучою. Так, у переказах, творах та й в усному російському мовленні школярів типовими є такі помилки, що є порушенням існуючих моделей керування: *смеётся с меня* замість *смеётся надо мной* (пор. укр. *сміється з мене*); *тетрадь с математики* замість *тетрадь по математике* (пор. укр. *зошит з математики*).

Розглянемо приклади на змішування прийменників (рідше — префіксів) у російському мовленні жителів Північного Призов'я, зокрема м. Бердянська Запорізької області та навколишніх сіл.

Російські прийменники (і префікси) *в – у, с – из* семантично розмежовані, а українські *в – у, з – із* — ні. «Тому не дивно, — пише В. М. Приліпко, — що помилки на змішування прийменників (і префіксів) В і У, С і ИЗ в російській мові українців є одні з настійкіших» [115, 48]. Ось зафіксовані П. І. Сигедою приклади: — *Это со «Свободы выбора»* (назва газети.— *П. С.*) *вас беспокоят* (мж, Б[16]) (п.: *из*); *Чтобы с нас не смеялись* (мж, Б) (п.: *над нами*); *вернулся с Одессы* (Анатолій Кашпировський, тп, Б) (сл.: *из*); *каждый с нас* (лч, ов, Б) (сл.: *из*); *Ожидали комиссию с Одессы или с Мариуполя* (ч, 79 р., Б) (сл.: *из*); *с опилок матрас* (ін, Б); *телеканалы с разных регионов* (мдк, тн); *я вылажу с машины* (ч, 79 р., Б) (сл.: вылезаю (выхожу) *из*); *все эти дети были с неблагополучных семей* (чсв, 30–35 р.) (п.: *из*). Ситуація — часова майстерня. Розмова з годинникарем.— *Эти часы — ручная работа? — Да. Очень дорогие.— Надёжные? — Им сноса не будет: мы уже поумираем, а они будут идти.* (Годинникар — ч, біля 35 р., Б) (п.: *износа* (або ж *износу*)). В російсько-українському словнику знаходимо український відповідник: знос, су. Ситуація — в автобусі. Розмова з ученицею 9-го класу сільської школи: — *В город едете? — Со школы домой* (СП) (п.: *из школы*; «со школы «буквально означає: «з даху» (рос. *с крыши*)) (див. [137, 219]; про інші північноприазовські морфологічні інтерфероніми (термін автора статті) див.: [137, 218–220]).

Інтерференція може проявлятись і в синтаксисі. Однією з найхарактерніших помилок в російському мовленні учнів (для яких рідною мовою є українська) в області синтаксису є перенесення в

[16] Тут прийнято такі скорочення: Б — м. Бердянськ; ін — інформант невідомий; лч — літній чоловік, мдк — молодик; мж — молода жінка; ов — освіта вища; п — правильно; сл. — слід; СП — село Старопертрівка Бердянського району Запорізької області; тн — теленовини; тп — телепередача; ч — чоловік; чсв — чоловік середнього віку; 79 р. — вік людини: 79 років.

російське мовлення властивих українській мові конструкцій з безособовими незмінними предикативними формами на *-НО* (*-ЕНО*), *-ТО* і прямим додатком при них. Учні з рідною українською мовою дуже часто пишуть і кажуть: *Лермонтова было сослано на Кавказ*; *Пушкина было убито на дуэли*; *Выставку открыто*; *В романе изображено радостную жизнь людей* і т. ін. Навпаки, учні, для яких рідною є російська мова, переносять в українське мовлення характерні особливості російської, наприклад: *Шевченко був заслан в Сибір*; *протокол був написан* тощо.

Вплив другої домінуючої мови на рідну й особливо — рідної на другу домінуючу в граматичній сфері, зокрема в синтаксисі, найсильніше виявляється в моделях керування. Наприклад, нами зафіксовано в російському мовленні учнів, для яких українська мова є рідною, такі морфолого-синтаксичні інтерфероніми: *погнал лошади, пас коровы, гуси, овцы* замість *погнал лошадей, пас коров, гусей, овец*.

Інтерференція в синтаксисі долається найважче, й особливо в тих випадках, коли вона позначається не в грубих помилках (як, скажімо, в реченні **Никто пришёл* (рос.), побудованому за англійською моделлю *Nobody has come*), а в «неорганічності», штучності фрази. На певному ступені опанування чужою мовою це відчувають і самі научувані («студіянти»). Знаменними у зв'язку з цим є насмішливі, нібито англійські, діалоги (що виникли в шкільному фольклорі), що є пародією примітивного калькування з російської: *Wich time? — Six watch.— Such much?*

2.2.2.5. Морфеміко-словотвірна та лексична інтерференція

А ось типові лексичні помилки в українському мовленні, що їх припускаються під впливом російської. Таким є, наприклад, калькування: неправильний переклад окремих слів та виразів російської мови за допомогою засобів української: *мероприятия — міроприємства* (слід: *заходи*); *принимать* (*принять*) *участие — приймати* (*прийняти*) *участь* (*він приймає участь*); це дуже поширена і стійка помилка, яку нерідко допускають представники різних верств населення, незважаючи на рівень освіти, навіть депутати Верховної Ради) (правильно: *брати* (*взяти*) (*бере*) *участь*); *на протяжении — на про́тязі* (якогось часу) (слід: *про́тягом*, бо *на про́тязі* відповідає рос. «на сквозняке»); *считаю вашу мысль ошибочной — рахую вашу думку помилковою* (слід: *вважаю...*); *следующий — слідуючий* (замість правильного: *наступний* або *подальший* (у залежності від ситуації або контексту)) і т. ін. *Полуголодный, полураздетый — наполуголодный, напополураздетый* (з учнівських творів): під впливом укр. *напівголодний, напівроздягнений*.

Як ми вже зазначали, інтерференція може зачіпати будь-які рівні мови — фонетику (це те, що зазвичай називається іноземним акцентом), морфологію, словотвір, лексику, синтаксис. Задля простоти, щоб не вдаватися до спеціальних словникових пояснень, обмежимося прикладами інтерферентних явищ, пов'язаних із близькоспорідненою двомовністю, зокрема відзначимо такі неправильності в білоруському мовленні індивіда, основною мовою якого є російська: 1) у фонетиці: м'які звуки [р'] і [ч'], наприклад [р'е́ч'ка], відповідно до білоруських завжди твердих [р], [ч]; 2) у морфології: *з Васей, напісаць Янке* замість *з Васем, напісаць Янку*; 3) у словотворі: *дзікар* замість *дзікун, ігнарыраваць* замість *ігнараваць*; 4) в лексиці: *чудак* замість *дзівак, увлячэнне* замість *захапленне*; 5) у синтаксисі: *ажаніўся на Марысі* замість *ажаніўся з Марысей*).

Ми щойно з наміром навели приклади інтерференції, пов'язані з білоруським мовленням індивіда, оскільки перед цим було чимало прикладів на це явище в мовленні індивідів (зокрема — учнів), для яких українська мова є рідною. Ми це робимо з тією метою, щоб у нашого читача не склалося враження, що розглядуване явище стосується тільки двох близькоспоріднених східнослов'янських мов — української і російської. Проте (з відомих і всім зрозумілих причин) більша частина прикладів, що тут наводяться для ілюстрації розглядуваного явища, стосується українсько-російської (і російсько-української — хай буде і такий терміноепітет) двомовності. Ото ж і далі продовжуватимемо наводити такі приклади, щоб іще раз підсилити вже сказане та висвітлити, випромінити якісь нові нюанси.

2.2.2.6. Значення соціолінгвістичного експерименту Н.П. Шумарової для розуміння психологічних факторів явища інтерференції

Авторка вже не раз згадуваної нами монографії Н. П. Шумарова не могла обійти мовчанням помилки, допущені в усному мовленні при переказі українсько — та російськомовних текстів своїми респондентами.

«З погляду сучасних розмовно-літературних норм, — пише вона, — кожен з аналізованих репродуктивних текстів має якісь

відхилення, спричинені впливом іншої мови або індивідуальними особливостями засвоєння мовної традиції. Жоден з інформантів не виконав всі завдання правильно, але ступінь та характер відхилень залежно від мови тексту є різним в кожній групі.

Процес текстотворення українською мовою демонструє широкий діапазон відхилень, ніж у випадках російськомовного репродукування» [174, 222].

І вона дає наступну класифікацію та аналіз помилок, або, як вона їх «м'яко», майже евфемістично, називає, — «відхилень».

До акцентологічних відхилень в обох групах при творенні текстів українською мовою належать випадки неправильного наголосу рідковживаної лексики (*будá, повíз, путівéць* замість *бýда, пóвіз, путівець*), ряд заміщень наголосу під впливом російського відповідника (*спинá* замість *спи́на, пóмер* замість *помéр, позадý* замість *позáду* тощо), а також його варіативність, властива досить широкому колу українськомовних мовців (*бýло, відбýлося, своя́*), пов'язана з розмовними і діалектними впливами. Є поодинокі випадки акцентологічних відхилень і в російському мовленні обох груп: *петéль* замість *пе́тель, бóязнь* замість *боЯзнь, бáловались* замість *баловáлись* та деякі інші, що відносяться до акцентологічних труднощів і у сфері російської літературної норми.

Найбільша кількість відхилень в обох групах виявилася на лексичному рівні. Сáме лексичною інтерференцією можна пояснити вживання таких лексем, як *стремився* замість *намагався* у значенні (старатися), *послéдній* замість *останній, навéрно* замість *напевно, мабуть, певно, то есть* замість *тобто* та ін. (Уу); *оставити* замість *залишити, видіти* замість *бачити, предстати перед очима* замість *стати перед очима* і под. (Ур).

Даючи тлумачення слову *смотритель*, один респондент з групи Уу дав спершу російський відповідник *обходчик*, після чого перейшов (перемикнувся) на українську мову: *надзирач, особа, яка виконує надзирательську функцію...* (Уу) (краще, мабуть, було б — *наглядач, функцію наглядача*); *Тільки той, хто докладає до цього у с и л ь* (Уу) (замість *зусиль;* українська калька російського *усилий*); *... рушать прапороносці з прапорами в ч е х л а х* (Ур) (в оригіналі: *в чохлі*); *Одна людина їхала кудись л о ш а д ь м и* (російській лексемі надається лише українське звучання, українська фонетична оболонка; те ж саме відхилення від лексичної норми зустрічається при тлумаченні слова

«візниця»: *извозчик, ямщик,* (у.) *людина, яка керує л о ш а д д ю* (Уу); *я згадав, що в мене є англійський пістолет / і почав його мацяти у своїй задній кишені* // (Ур) (замість *мацати ...*); *Він став намагатися дістати із валізи револьвер* / (Уу) (правильно — *дістати*).

В українській мові іменник *валіза* = рос. (чемодан) жіночого роду. Носії української мови як другої (група Ур), мабуть, не знають зовсім цього слова — ані його значення, ані його звучання (фонетичної оболонки), звідки й помилки типу: *і тут мені на думку спало / що позаду немає м о г о в а л і з а; Та раптом я вирішив, що він може десь м о я в а л і з а сховати* (Ур). Ось іще деякі лексичні помилки: *І не... не... раз їй п р и й д е т ь с я т а к ж е відправляти мене в дорогу* // (Уу) (нормативні: *доведеться, також*); *Вчені створили спеціальний прилад / який п о м а г а є впровадити...* / (Уу) (замість: *допомагає*).

У деяких випадках інформанти групи Ур залучають спільні для обох мов лексеми, що мають семантико-стилістичні відтінки, які не відчуваються мовцями. Напр., *мисль* (укр. *думка*, рідше *мисль*), *помислити* (пор. *подумати*): *Автор помислив / що на такому шляху / можуть бути розбійники* (Ур) та ін.

Граматична інтерференція виявилася на обох рівнях — морфологічному й ситнтаксичному. Наприклад, при розбудові тексту українською мовою вживалися форми: (укр.) *в абзаце, скажем, рачком* (Уу). Для групи Ур характерні помилки при утворенні іменникових та дієслівних форм: *кілометров, розбійников* замість *кілометрів, розбійників*, неправильне утворення синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду (*витриматиму, хреститимеме*), що свідчить про їх нехарактерність для продукційної компетенції білінгвів цієї групи, тощо.

На синтаксичному рівні також усі відхилення пов'язані зі впливом російської мови. Зокрема, для групи Ур важким виявилося використання прикметників у функції предиката. Респонденти забули (а може й не знали, бо це були не філологи), що співвідносність між двома типами якісних прикметників в українській мові є дещо іншою, ніж в російській. Нестягнені повні форми прикментиків (жіночого й середнього роду) а також короткі форми (чоловічого роду) мають здебільшого стилістичні конотації та стильові обмеження і вживаються в основному в народній творчості та поезії (наприклад: *Пливе човен, води повен...*). Стереотип російської мови, за яким форма обирається залежно від семантичної ознаки (постійна — тим-

часова) та синтаксичної функції в реченні, призводить до появи висловлень типу *Дорога була дуже поганая*; *Я був дуже щаслив* (Ур).

Цікавим для дослідника є психолінгвістичний аспект інтерференції. Експеримент показує, що вона виникає під час автокорекції, зокрема корекції за формулою «як правильно сказати». Цей вид виправлень здебільшого пов'язаний з породженням тексту нерідною мовою, оскільки неправильності, зафіксовані в мовленні рідною мовою, інформантами практично не відчуваються. Напр.: *І тут мені на думку спало / що кожна людина в своєму житті / як я рухався по дорозі... / н а в к о л ю ш к и / н а м а ц ю ю ц і... н а м а ч у ю ч и...* (р.) / *Тьфу / как там? Что он там делал? / намацуючи шлях; Тільки той, хто докладає до цього у с и л ь... / хто докладає до цього зусиль* (Ур) [174, 221].

2.2.2.7. Інтерференція як один з чинників мовних змін та розвитку мови. Специфічні принципи викладання близькоспорідненої нерідної мови в умовах шкільної двомовності

Інтерференція — це явище, властиве індивіду, проте, слід зазначити, що при масовій двомовності однотипні інтерференційні процеси характеризують мовлення багатьох осіб, і, закріпившись в ідіолектних мовних системах, вони починають впливати також і на мовну компетенцію монолінгвів, що призводить до мовних змін. Як тільки інтерференція набуває визнання в мові (стає частиною стандарту певного мовного коду), вона не сприймається в цьому коді як щось стороннє, чужорідне, тобто перестає бути такою для всіх, крім лінгвістів. Отже, інтерференція є одним з чинників, одним з рушіїв розвитку мови, мовних змін, що нагромаджуються і зріють у ній.

У наділндивідуальному плані масова й часта інтерференція означає постійне змішування двох систем, їх більше або менше взаємне уподібнення. І в Білорусі, і в Україні не без підстав говорять про ту небезпеку мовного безкультур'я, яку несуть у собі так звані *трасянка*[17] (в білоруській) та *суржик*[17] (в українській), тобто стихійно й порізному русифіковані варіанти національної мови. В умовах білорусько-російської та українсько-російської двомовності побутове

[17] *Трасянка* (білоруськ.) — початково — суміш сіна з соломою для годівлі худоби; *суржик* (укр.) — суміш зерна пшениці, жита й ячменю, ячменю й вівса тощо (див. [91, 108]).

російське мовлення, зокрема мовлення жителів Північного Приазов'я, також надлишкує (переповнене) інтерферентними явищами (див. про це, наприклад, статтю [137]).

Мовами зовнішніх контактів можуть виступати, окрім української, також російська або найчастіше «суржик» [111]. Я. Поліщук зауважує: «Суржик — суміш жита з пшеницею, ячменю з вівсом, а також борошно з такого зерна — мова, в якій штучно об'єднані без дотримання літературних норм елементи різних мов. Уживається переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (внаслідок українсько-російської інтерференції) російськими елементами...» [111, 267]. Г. Красовська виходить з того, що «суржик» виступає тоді, коли елементи обох мов (російської і української) набувають такого ступеня змішування, що утворюють третю «якість», позбавлену нормативності, таку, яка не має власного стандарту. Суржик — це мова, в якій штучно поєднані елементи різних мов не мають будь-якого стандарту, будь-якої унормованості. Цей термін стосується української мови з домішком елементів російської мови, що виник унаслідок українсько-російської мовної інтерференції. Відповідником «суржика» в Білорусі є так звана «трасянка» [229, 415].

Ці обставини диктують низку специфічних принципів викладання близькоспорідненої мови. В умовах двомовності курс нерідної, але близькоспорідненої мови має бути, по-перше, диференційовано систематичним, тобто підкреслювати передусім несхожості мови, що вивчається, і рідної мови, хоча, розуміється, не слід забувати про системні зв'язки мовних фактів; по-друге, курс має бути значною мірою коригувальним (корегуючим), тобто таким, що виправляє інтерферентні звички учнів; по-третє, на відміну від переважно аналітичної спрямованості уроків рідної мови, курс нерідної мови повинен бути більшою мірою синтетичним, тобто навчати практично породжувати мовлення (див. [149, 55–68]).

Дуже цікавими й плідними є ідеї й конкретні пропозиції Василя Михайловича Приліпка щодо розглядуваної лінгво-соціо-дидактичної проблеми (див. [114] і [115]). Хоча їх було сформульовано й оприлюднено давно — десь наприкінці 50-х років XX століття, — вони (ці ідеї й напрацювання) не втратили своєї актуальності й до сьогодні.

Запитання та завдання

1. Визначіть поняття «перемикання кодів». Наведіть його синонім.

2. Які чинники (умови комунікації) впливають на вибір коду, примушують мовця перемикати код?

3. Що є цінне й варте уваги у спостереженнях Н. П. Шумарової над кодовими перемиканнями під час соціолінгвістичного експерименту з метою виявлення рівня мовної компетенції білінгвів м. Києва?

4. Чим відрізняється перемикання кодів від таких явищ, як запозичення мовних одиниць і їхнього вкраплення у мовлення?

5. Що таке змішування кодів?

6. Як розуміють вибір мовного коду польські науковці?

7. Що таке інтерференція? Звідки походить цей термін?

8. Які є передумови виникнення інтерференції?

9. Що можна сказати про напрямок інтерференції та проникність різних підсистем мови?

10. Охарактеризуйте аспекти фонологічної інтерференції.

11. Що в царині фонотактики найсильніше впливає на другу мову?

12. Як проявляється інтерференція в орфоепії, зокрема в акцентології? Наведіть орфоепічні (акцентологічні) інтерфероніми місцевої (північноприазовської) російської мови.

13. Що таке морфологічна інтерференція? Наведіть приклади її.

14. Як інтерференція проявляється в синтаксисі?

15. Що можна сказати про лексичні іінтерфероніми?

16. Охарактеризуйте лінгвістичний і психологічний аспекти інтерференції, описаної Н. П. Шумаровою в її соціолінгвістичному експерименті.

17. Що таке «суржик» і «трасянка»? Внаслідок чого вони виникли і як їх оцінюють мовознавці?

18. Які запропоновано принципи викладання близькоспорідненої мови в умовах шкільної двомовності?

Лекція третя

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

3.1. Мовна варіативність

3.1.1. Що таке володіння мовою? Визначення поняття «мовна варіативність»

Якщо ми можемо в процесі спілкування переходити з одних мовних засобів на інші (заміняти одні іншими), наприклад, при зміні адресата, продовжуючи при цьому обговорювати одну й ту ж саму тему, то це означає, що в нашому розпорядженні є набір засобів, що дозволяє про одне й те саме говорити по-різному. Це надзвичайно важлива властивість мови, що забезпечує мовцеві можливість не тільки вільно висловлювати свої думки даною мовою, а й робити це різними способами. Уміння носія мови по-різному висловлювати один і той же самий зміст називається його *здатністю до перифразування*. Ця здатність поряд із здатністю видобувати зміст із сказаного й умінням відрізняти правильні фрази від неправильних, лежить в основі складного психічного навику, що називається *володіння мовою* (див. лекцію п'яту).

Варіативність проявляється на всіх рівнях мовленнєвої комунікації — від володіння засобами різних мов до усвідомлення мовцем допустимості різних фонетичних або акцентних варіантів, що належать одній мові (у сучасній російській літературній мові це варіанти типу *було*[шн]*ая* / *було*[чн]*ая*, *поднялс**Я*** / *подн**Я**лся* тощо).

Між цими полюсами містяться різноманітні види мовного варіювання: наприклад, лексичні синоніми, які можна розглядати як варіанти вираження одного й того ж змісту (рос. *увеличиваться — усиливаться — возрастать*; *бросать — кидать*; *подлинник — оригинал*; *огромный — громадный*; *лишь — только* тощо), однокореневі слова (рос. *замораживание — заморозка*; *стимулирование — стимуляция*; *эгоистический — эгоистичный* та ін.), синонімічні синтаксичні конструкції (рос. *Выполняя задание, будьте осторожны.— Когда выполняете задание, будьте осторожны.— При выполнении задания будьте осторожны*) та багато іншого.

Отже, **варіативність — це передусім невідоповідності в зовнішньому вигляді, у формі мовних знаків, які мають однаковий (тотожний, один і той же самий) зміст.**

3.1.2. Соціолінгвістичний аспект явища мовної варіативності. Соціальний (стратифікаційний) вид варіювання (індикатори — за У. Лабовим). Стилістичне варіювання (маркери — за У. Лабовим)

З соціолінгвістичної точки зору явище варіативності заслуговує на увагу постільки, поскільки різні мовні варіанти можуть використовуватись у залежності а) від соціальних відмінностей між носіями мови та б) від відмінностей в умовах мовленнєвого спілкування.

Так, проведене московськими лінгвістами соціолінгвістичне дослідження фонетичних варіантів, що дозволяються за нормою сучасної російської літературної мови, встановило певну залежність між такими характеристиками носіїв мови, як вік, місце народження, професія, рівень освіти тощо, і тими перевагами, які вони віддають варіантам типу [з'в']*ерь* / [ша]*ги́*, е́[ж͡ ']*у* та подібними до них. Виявилося, що, наприклад, м'яка вимова звукосполучень (на місці буквосполучень ЗЖ, ЖЖ) як [ж͡ '] у словах *езжу*, *брызжет*, *жужжать*, *вожжи*, *дрожжи* представлена переважно в мовленні старшого покоління, а молоді більш властива вимова твердого довгого ***ж***: [ж͡]. Москвичі старшого покоління ще зберігають вимову [шы]*ги*, [жы]*ра*, а в мовленні інших груп мовців ця риса майже не зустрічається. Слід зазначити, що фонетична варіативність по-різному реалізується в різних словах, тобто вона є лексично обумовленою. Наприклад, вже мало хто скаже [шы]*ги́*, [жы]*ра́*, проте вимова *ло*[шы]*де́й*, *по*[жы]*ле́ть*, к *со*[жы]*ле́нию* тощо зустрічається нерідко в мовленні не тільки старшого покоління, а й молоді. М'яка вимова всього сполучення приголосних типу [з'в']*е́рь*, [с'т']*ена́*, [з'л']*и́ться* у середовищі робітників зустрічається рідше, ніж у середовищі гуманітарної інтелігенції, а вимова *ко*[н'ф']*е́та*, *ла*[ф']*ки* (*лавки*) знаходиться поза межами літературної норми і властива просторіччю або діалектному мовленню.

Це один вид варіювання, власне соціальний (його ще називають стратифікаційним, оскільки він відбиває стратифікацію мовної спільності на верстви і групи). У. Лабов називає такі варіанти, що залежать від соціальних характеристик мовців, *індикаторами*: кожен варіант ніби вказує на соціальне положення носія мови [80, 50].

Використання нормативних варіантів може залежати від умов мовлення: від стилю, жанру, ступеня уваги мовця до власного мовлення, офіційності / неофіційності обстановки тощо. Одні й ті ж самі носії мови можуть вибирати різні варіанти залежно від згаданих умов. Так, в офіційній обстановці, коли мовець намагається контролювати свою вимову, він обирає більш чіткі вимовні форми: наприклад, [то́л'къ], [ч'и^{э}лав'Эк], [бу́д'и^{э}т] (*только*, *человек*, *будет*), а в невимушеній обстановці скоріше віддасть перевагу варіантам редукованим: [то́къ], [ч'ьлаЭк] і навіть [ч'Эк], [бу́и^{э}т] та подібним. Це — *стилістичне* варіювання.

Варіанти такого типу У. Лабов називає *маркерами*: вони маркують різні стилі мовлення, до яких належать різні варіанти однієї мовної одиниці.

Отже, варіативність мовних знаків залежить від параметрів двоякого виду — від соціальних характеристик носіїв мови (і тоді йдеться про соціальну диференціацію мови), та від ситуації мовного спілкування (і тоді йдеться про функціональну її диференціацію).

3.2. Мовна норма

3.2.1. Визначення поняття «мовна норма». Призначення й роль мовної норми. Основні особливості мовної норми. Комунікативна доцільність норми

У першому наближенні мовна норма — це те, як прийнято говорити й писати в даному суспільстві в дану епоху. Інакше: **норма — це сукупність правил вибору і вживання мовних засобів** (у даному суспільстві в дану епоху). Поняття *норми* нерозривно пов'язане з *поняттям літературної мови*. Літературну мову й називають часто мовою *нормованою* (*унормованою*).

Норма стоїть на сторожі цілісності й загальнозрозумілості літературної мови. Вона визначає, що є правильним і що є неправильним, вона рекомендує одні мовні засоби і способи висловлювання як «законні» (наприклад, рос. *докуме́нт*, *а́вторы*, *в клу́бе*, *печёт*) та відкидає інші як такі, що суперечать мовному звичаєві, традиції (забороняє говорити, наприклад, *доку́мент*, *автора́*, *в клубу́*, *пекёт*). Норми історично змінні, проте змінюються вони повільно. У розвинених літературних мовах норма залишається стабільною протягом багатьох десятиліть.

Зміна мовних норм — явище природне. Важко уявити собі суспільство, в якому змінювалися б соціальний устрій, звичаї, відношення між людьми, розвивались наука й культура, а мова протягом століть лишалася б незмінною. Проте хоча норма змінюється разом з розвитком самої мови, в принципі вона є консервативною: тому ми читаємо класиків російської літератури (Пушкіна, Достоєвського, Гончарова та ін.) майже як наших сучасників. Їхня мова, звичайно, де в чому відрізняється від сучасної, проте не настільки, щоб ми їх не розуміли й не насолоджувались естетичною красою й монументальністю їхніх творів. Мовна норма зв'язує покоління.

Літературна норма виконує важливу соціальну й культурну функцію. Усі соціально важливі сфери людської діяльності обслуговуються нормованою мовою: без неї важко уявити собі функціонування науки, освіти, культури, розвиток техніки, законотворчість, діловодство тощо. Норма відіграє роль фільтра: вона пропускає в літературний вжиток все яскраве, дотепне, соковите, що є в живому народному мовленні, і затримує, відсіює все випадкове, блякле, невиразне.

Норма динамічна: вона не ділить засоби мови жорстко на хороші й погані, не наказує: перші слід вживати завжди, а другі — не вживати ніколи. Правильне й доречне в одних умовах мовлення (наприклад, в побутовому діалозі) може виглядати безглуздим в інших (наприклад, у науковій статті). Залежність літературної норми від умов, у яких здійснюється мовлення, називають *комунікативною доцільністю* норми.

3.2.2. Відмінність норми літературної мови від квазі-«норми» інших підсистем національної мови. Лінгвістична кодифікація

Якась подібність до норми (певної традиції використання мовних засобів) є і в інших різновидах (підсистемах) національної мови — наприклад, у діалектах, у просторіччі, в жаргонах. Однак відмінність норми літературної мови від норми діалекта або жаргону полягає в тому, що літературна норма *свідомо культивується*: вона фіксується в словниках і граматиках, їй навчають у школі, її пропагують у книжках, по радіо й телебаченню, будь-яке культурне спілкування людей відбувається зазвичай у відповідності до норм літературної мови. У діалектах, тим паче у просторіччі й жаргонах, цього немає: є *традиція* використання мовних засобів, проте ніхто з носіїв

діалекту не оберігає його від якихось впливів, не культивує свідомо й цілеспрямовано діалектні зразки мовлення, мовного спілкування.

Норма (у вузькому розумінні цього слова) — це результат цілеспрямованої діяльності суспільства по відбору й фіксації певних мовних засобів як зразкових, рекомендованих до вживання.

Зусилля суспільства спрямовані на збереження норми, цілеспрямована розробка правил і приписів, покликаних сприяти такому збереженню й науково обґрунтованому оновленню норм, називається *лінгвістичною кодифікацією*. Кодифікації піддається не вся національна мова, а тільки ті її підсистеми (субкоди), які є найбільш важливими в соціальному й комунікативному відношенні. Таким соціально й комунікативно важливим засобом спілкування найчастіше буває *літературна мова*, яка в писемній своїй формі називається *кодифікованою* підсистемою національної мови, на відміну від інших підсистем, які не піддаються кодифікації і тому називаються *некодифікованими* (територіальні діалекти, соціальні й професійні арго й жаргони, койне, піджини).

3.3. Літературна мова (стандарт)

3.3.1. Коротко про термін «стандарт», або «стандартна мова». Що таке «літературна мова»? Відмінність літературної мови від мови художніх творів

Щоб не плутати поняття *літературна мова* і *мова літератури*, у першому випадку іноді використовують термін *стандарт*, або *стандартна мова*. Наприклад, в англійській лінгвістичній традиції вживається саме цей термін — *standard language, standard English*. В українській і російській лінгвістичній термінології це слововживання (якого ще дотримувався Є. Д. Поливанов), не прищепилось, — можливо, через негативний оціночний зміст, наявний у слові «стандартний».

Літературна мова — це той різновид національної мови, який є найпридатнішим для комунікації в більшості соціальних сфер — в науці, освіті, дипломатії та юриспруденції, в ділових стосунках між людьми й установами, у повсякденному спілкуванні культурних людей.

Мова художньої літератури — це щось особливе: основу її становить мова літературна, кодифікована, проте широко використовуються елементи й будь-яких інших, некодифікованих підсистем національної мови — просторіччя, діалектів, жаргонів.

3.3.2. Два підходи до визначення поняття «літературна мова» — лінгвістичний і соціологічний. Ознаки носіїв літературного варіанта національної мови на відміну від осіб, що користуються іншими її підсистемами

Поняття літературної мови може визначатись як на основі лінгвістичних властивостей, притаманних цій підсистемі національної мови, так і шляхом відмежування сукупності носіїв даної підсистеми, виділення її з загального складу людей, що користуються даною національною мовою. Перший спосіб визначення є лінгвістичний, другий — соціологічний.

Літературна мова має властивості, які чітко відмежовують її від інших підсистем національної мови: це передусім її послідовна нормованість (унормованість) (причому не тільки наявність єдиної норми, а й свідоме її культивування), загальнообов'язковість її норм для всіх мовців, що спілкуються даною літературною мовою, комунікативно доцільне використання засобів та деякі інші.

З соціолінгвістичної точки зору власне лінгвістичний підхід до визначення мовних підсистем, і зокрема літературної мови, не є достатнім. Він не дає відповіді на запитання, кого, які верстви населення слід вважати носіями даної підсистеми, і в цьому сенсі визначення, що базуються на суто лінгвістичних критеріях, не є операціональними. Виходячи з цього, при розв'язанні завдань соціолінгвістичного вивчення мови іноді використовують інший, «зовнішній» критерій визначення поняття *літературна мова* — через сукупність носіїв даної мови. Учені сформулювали наступні ознаки, якими носії, скажімо, літературного варіанта російської національної мови мають відрізнятись від осіб, що користуються іншими підсистемами (діалектами, просторіччям, жаргонами): 1) російська мова є для них рідною; 2) вони народились і довгий час (усе життя або більшу його частину) жили в місті; 3) вони мають вищу або середню освіту, одержану в навчальних закладах з викладанням усіх предметів російською мовою.

Таке визначення відповідає традиційному уявленню про літературну мову як про мову освіченої, культурної частини народу.

По-перше, спостереження показують, що особи, для яких російська мова є нерідною, навіть у тому випадку, коли мовець володіє нею вільно, мають у своєму мовленні риси, певною мірою обумовлені інтерференцією (див. пункт 2.2.2.). Наприклад, у мовленні українців, що володіють російською мовою, регулярно використовується звук [h] фарингальний (гортанний) замість [г] проривного, який слід було б вимовляти згідно з літературною нормою. Це позбавляє дослідника можливості вважати таких людей однорідними в мовному відношенні з особами, для яких російська мова є рідною.

По-друге, цілком очевидно, що місто сприяє зіткненню і взаємному впливові різнодіалектних мовних стихій, змішуванню діалектів. Вплив мови преси, радіо й телебачення, мовлення освічених верств населення в місті проявляється значно інтенсивніше, ніж на селі. Крім того, в селі літературній мові протистоїть організована система одного діалекту (хоча в сучасних умовах і значно розхитана впливом літературного мовлення), а в місті так званий і н т е р д і а л е к т (ми б скоротили це слово так — і н т е р л е к т), складові частини якого знаходяться між собою в нестійких відношеннях, тобто таких, що постійно змінюються. Це призводить до нівелювання діалектних мовленнєвих рис або до їх локалізації (наприклад, тільки в сімейному спілкуванні) або ж до повного їх витіснення під тиском літературного мовлення. Тому люди, хоч і народилися в селі, але все своє свідоме життя живуть у місті, також мають бути включені — поряд із корінними городянами — у поняття «жителі міст» і, за інших рівних умов, у поняття «носії літературної мови».

По-третє, критерій «наявність вищої або середньої освіти» видається необхідним тому, що роки навчання в школі і вищому навчальному закладі сприяють більш повному, більш досконалому оволодінню нормами літературної мови, вилученню з мовлення людини рис, які суперечать цим нормам та відбивають діалектний або просторічний узус, — з тієї простої причини, що навчання її в школі, і у вузі провадиться виключно літературною мовою.

3.3.3. Властивості літературної мови, що відрізняють її від інших підсистем національної мови

Літературна мова має ряд властивостей, які відрізняють її від інших підсистем національної мови:

1) це *кодифікована* підсистема, про що вже згадувалось; вона характеризується більш або менш стійкою нормою, єдиною й загальнообов'язковою для всіх, хто говорить літературною мовою, і ця норма цілеспрямовано культивується;

2) це *поліфункціональна* підсистема: вона придатна для використання в різних сферах людської діяльності. У відповідності до різноманіт-

них сфер використання і різних функцій, які вона виконує, літературна мова поділяється на різновиди (книжну й розмовну) і *функціональні стилі* (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, релігійно-проповідницький), які в свою чергу підрозділяються на мовленнєві жанри;

3) літературна мова є *соціально престижною*: будучи компонентом культури, вона репрезентує таку комунікативну підсистему національної мови, на яку орієнтуються всі мовці, незалежно від того, володіють вони цією підсистемою чи якоюсь іншою. Така орієнтація означає не стільки прагнення оволодіти літературною мовою, скільки розуміння її більшої авторитетності у порівнянні з територіальними діалектами, просторіччям, соціальними і професійними жаргонами.

3.4. Діалект

3.4.1. Походження терміна «діалект», його використання в спеціальній літературі та в різних наукових традиціях

Термін *діалект* походить від багатозначного давньогрецького слова *διαλεκτος* , яке означає: 1) <речь>; 2) <произношение>; 3) <разговор, беседа>; /.../ 6) <говор, наречие, диалект>; цей іменник утворено від дієслова *δια – λεγομαι* 1) <разговаривать, беседовать>; /.../ 5) <говорить, изъясняться>[18] [45, 375].

Цей термін використовується зазвичай для позначення територіальних різновидів мови і частіше застосовується до різновидів мовлення, якими користуються сільські жителі, хоча в спеціальній літературі можна зустріти словосполучення «соціальні діалекти», «міські діалекти», «професійні діалекти» тощо. Наприклад, Є.Д. Поливанов писав про соціальні діалекти й соціальну діалектологію — науку, яка має стати в один ряд з традиційною діалектологією, що вивчає селянські говірки. В американській соціолінгвістиці є чимало праць про міські діалекти;

[18] Ми не стали перекладати російські тлумачення цього терміна українською мовою, тому що ми не хочемо вдаватися в деталі: як, наприклад, розуміли давні греки семему <речь> («речь есть расчленение голоса посредством языка» /Арістотель/ [45, 375]). Перекладати словникові статті, які стосуються мови давньої, дуже відповідально й небезпечно. Якщо це було б не так, то вже давно, мабуть, цей цитований нами давньогрецько-російський словник (як і великий латинсько-російський словник того ж самого укладача) було б перекладено на українську мову. Перекладач лексикографічних праць такого типу мусив би бути по суті їх співавтором. А на таку роль ми не претендуємо.

зокрема, до діалектів відносять мовлення негритянського міського населення США, англійська мова якого суттєво відрізняється від інших різновидів *American English*. Французькі лінгвісти поряд з терміном *діалект* (*dialecte*) використовують термін *патуа* (*patois*), який також означає локально обмежене мовлення певних груп населення, переважно сільського (у другому своєму значенні цей термін означає недбале, неправильне мовлення з елементами арго й жаргонів).

3.4.2. Територіальний, або місцевий, діалект як соціальний мовний різновид. Основні властивості територіальних діалектів, які відрізняють цей різновид національної мови від усіх інших

Територіальний, або місцевий, діалект самою своєю назвою свідчить скоріше про географічний, аніж соціальний поділ мови. Однак територіальна локалізованість — лише одна з характерних рис цієї підсистеми національної мови. Водночас це є й соціальний мовний різновид, оскільки місцевим діалектом володіє коло осіб, досить визначених в соціальному відношенні: в сучасних умовах, в усякому разі в російській (подекуди й в українській) мовній спільності, це селяни старшого покоління. В. М. Жирмунський зазначав, що «традиційний поділ діалектів на територіальні й соціальні є уявним (позірним), що всяка територіальна діалектологія у відповідності з самою мовною дійсністю має бути діалектологією соціальною» [51, 23].

До основних властивостей територіальних діалектів, що відрізняють цей різновид національної мови від усіх інших, відносяться:

1) соціальна, вікова й почасти статева обмеженість кола носіїв діалекту (це переважно сільські жителі старшого покоління);

2) обмеження сфери використання діалекту родинними (сімейними) й побутовими ситуаціями;

3) утворення *напівдіалектів* як результат взаємодії та взаємовпливу різних говорів та пов'язана з цим перебудова відношень між елементами діалектних систем;

4) нівелювання своєрідності діалектного мовлення під впливом літературної мови (через засоби масової інформації, книжки, систему освіти і т. ін.).

3.5. Соціолект

Одним з важливих розділів соціолінгвістики є соціальна діалектологія, об'єктом вивчення якої є соціальні діалекти (жаргони, арго,

професійні мови). Соціальна діалектологія (її можна було б назвати й соціолектологією) вивчає соціолекти.

Термін *соціолект* виник у лінгвістиці порівняно недавно — у другій половині XX ст. Він утворений з двох частин — частини *соціо-*, яка вказує на відношення до суспільства, і другого компонента слова «діалект»; це, по суті, стягнення в одне слово словосполучення «соціальний діалект».

Соціолектом називають сукупність мовних особливостей, властивих будь-якій соціальній групі — професійній, становій (рос. *сословной*) віковій і т. ін. — у межах тієї чи іншої підсистеми національної мови. Прикладами соціолектів можуть бути особливості мовлення солдатів (солдатський жаргон), школярів (шкільний жаргон), кримінальний жаргон, арго хіпі, студентський сленг, професійна «мова» тих, хто працює на комп'ютерах, різноманітні торгові арго (наприклад, «човників» (рос. «*челноков*»), торговців наркотиками) тощо.

Одним з предметів зацікавленості соціолінгвістики — науки про суспільні різновиди та обумовленості мови — є соціолекти. За А. Пьотровським і М. Зюлковським, «... соціолект є зібранням соціолінгвістичних правил (а відтак таких, що належать до рівня мовних зразків (моделей)), які людський індивідуум привласнює собі як результат схрещування в його суспільному досвіді диференційованих форм вживання мови, згідно з властивою для нього сферою суспільної участі» [226].

Термін «соціолект» є зручним для позначення різноманітних і несхожих одне з одним мовних утворень, які мають, однак, загальну об'єднуючу їх ознаку: ці утворення обслуговують комунікативні потреби *соціально обмежених* груп людей.

Соціолекти не є цілісними системами комунікації. Вони є тільки особливостями мовлення, тобто існують у вигляді слів, словосполучень, синтаксичних конструкцій. Основа ж соціолектів — словникова й граматична — зазвичай мало чим відрізняється від характерної для даної національної мови. В. І. Бєліков і Л. П. Крисін пишуть: «Так, у сучасному кримінальному арго є досить велике число спеціальних позначень, у тому числі й метафоричних: *балда* (голова), *кусок* (тысяча рублей), *мент* (милиционер), *хаза, малина* (воровской притон), *хрусты* (деньги), *шмонать* (обыскивать), *этапка* (пересыльная тюрьма) і т. ін., проте відмінювання й дієвідмінювання цих слів, їх поєднання в речення здійснюється за загальномовними моделями і правилами; загальномовною є й лексика, що не означає будь-

які специфічні реалії «професійного» й побутового життя карних злочинців (*Ударили меня по балде*; *Это он купил за два куска*; *На хазу нагрянули менты и обшмонали всех, кто там был*; і т. ін.)» [14, 47–48].

3.6. Арго. Жаргон. Сленг

3.6.1. Зміст поняття «арго». Ілюзорість «таємничості» кримінального арго. Потреба задоволення експресії як одна з причин існування арго. Наявність у злодійському мисленні й світосприйнятті елементів магічного ставлення до світу як одна з важливих причин виникнення й існування арго

Терміни *арго* й *жаргон* — французькі за походженням (фр. *argot, jargon*), сленг — англійський (англ. *slang*). Ці терміни часто вживаються як синоніми. Однак доцільно розмежовувати поняття, що стоять за цими назвами: арго — це, на відміну від жаргону, тією або іншою мірою таємна мова, створювана спеціально для того, щоб зробити мовлення даної соціальної групи незрозумілим для сторонніх осіб. Арго — це мова кримінальної субкультури. Тому ліпшими є словосполучення «злодійське арго», «арго офенів» («офенське арго»; по-російськи — «арго офе́ней») — бродячих торговців у Росії XIX ст., аніж «злодійський жаргон», «жаргон офенів». Як вважають автори сучасного словника лінгвістичних термінів, «.. у жаргоні переважає вираження приналежності до [даної] групи, а в арго — мовне маскування змісту комунікації» [25, 38]. Проте таке протиставлення стосується передусім всієї історії формування жаргонів та арго. Синхронно «таємничість, секретність» кримінального арго є дуже відносна; ті, хто бореться зі злочинністю, як правило, володіють цією мовою як слід, а ідея таємно домовитись на арго в присутності здогадної жертви злочину виглядає взагалі наївно. Для цієї мети в межах конкретних злочинних спільностей сворюються разові коди того ж типу, якими, судячи з кінофільмів, користуються у відкритому листуванні ворожі шпигуни і радянські розвідники: звичайним словам надаються особливі таємні значення, причому так, щоб для стороннього слухача мовлення не видавалося дивним і мало б свій звичайний зміст, що складається з нормативних лексичних значень. «Прихованість» мови кримінальних злочинців частіше є нарочитою, показною, розрахованою передовсім на збереження групової ідентичності, на протиставлення «своїх» і «не своїх». В арго є чимало

слів, які, в силу незначної відмінності від нормативних, не можуть претендувати на секретність, таємничість (пор. *больничка* (лікарня, будь-яка медична установа), *подженіться* (придбати співмешканку)), в інших випадках зовні невідрізнимі від нормативних одиниці мають в арго лише несуттєві для пересічного носія мови відмінності в семантиці. Невипадково в арго слово *люди* означає лише тих, хто дотримується *воровского закона*; якщо, увіходячи до камери, *вор* (не будь-яка особа, що скоїла крадіжку, як у нормативній російській мові, а той, хто має визнаваний у кримінальному світі ранг *вора в законе*), питає: «*Люди есть*?», він має на увазі тих, хто належить до кримінального світу. Є ще одна причина існування арго — потреба в задоволенні експресії. У зв'язку з цим багато словникових одиниць змінюється в арго відносно часто, інші, емоційно менш забарвлені, залишаються незмінними протягом століть. Д. С. Ліхачов (1935) указує ще на одну важливу причину виникнення та існування арго: особливістю злодійського мислення є наяість елементів магічного ставлення до світу. Первісно-магічне сприйняття відбивається й на ставленні до світу: невдало, не в пору сказане слово може викликати нещастя, біду, провалити розпочату справу. У зв'язку з цим у злочинному світі звичайні слова замінюються арготичними, існує також ряд табуйованих тем, про які не прийнято говорити навіть на арго. У цьому відношенні кримінальне арго нагадує жаргонне й професійне мовлення мисливців, військових та осіб інших пов'язаних з ризиком професій.

3.6.2. Різні ступені зрозумілості тексту на арго (кримінальному та стилізованому)

Ступінь зрозумілості тексту на кримінальному арго дуже варіює у залежності від тематики. Ось два тексти. Перший — уривок з побутового описання життя ув'язненого [10, 325; 327].

После живодёрни мантулю в дымогарке на угольке. Моего напарника, мужика-кирюху, трюманули за махаловку и оборотку совком по бестолковке одному животному с блудой, он у него из шаронки царапнул антрацит.

Ось переклад цього тексту на російську літературну мову Д.С. Балдаєва:

После больницы работаю в кочегарке. Моего напарника, заключённого, не принадлежащего к воровскому миру, послали за дра-

ку в карцер. Он двинул совковой лопатой по голове мошеннику (тот был с ножом), который украл из его куртки хлеб (пер. Д. - С. Балдаєва).

До опису такої, цілком звичайної для злочинного світу, ситуації арго добре пристосоване, і без спеціальних знань точний зміст тексту зрозуміти важко. Другий текст є прикладом використання арго в нехарактерному для нього стилі. Це уривок з жартівливої «Истории отпадения Нидерландов от Испании», написаної професійним істориком Л. М. - Гумильовим, який, двічі зазнавши сталінських репресій, мав можливість у тюрмі та таборі оволодіти кримінальним арго [142, 202–203]:

Работяга Вильгельм Оранский поднял в стране шухер. Его поддержали гезы. Мадридская малина послала своим наместником герцога Альбу. Альба был тот герцог! Когда он прихлял в Нидерланды, голландцам пришла хана. Альба распатронил Лейден, главный голландский шалман. Остатки гезов кантовались в море, а Вильгельм Оранский припух в своей зоне. Альба был правильный полководец. Солдаты его гужевались от пуза, в обозе шло тридцать тысяч шалашовок. Но Альба вскоре даже своим переел плешь. Все знали, что герцог в законе и лапу не берёт. Но кто-то стукнул в Мадрид, что он скурвился и закосил казённую монету. Альбу замели в кортесы на общие работы, а вместо него нарисовались Александр Фарнезе и Маргарита Пармская, рядовые придурки испанской короны.

Розуміння цього тексту не викликає особливих утруднень у пересічного носія російської мови, зокрема тому, що більша частина арготизмів, яка попала в цей текст, глибоко вкорінилась у сучасне розмовне мовлення.

3.6.3. Зміст поняття «жаргон»

Друковані ЗМІ відбивають соціально-стильове та функціональне розмаїття сучасного жаргоновживання різних соціолектів, що його структурують: кримінальне арго, тюремна лексика, професійні жаргони, жаргонізована розмовна мова, жаргон наркоманів, політичний сленг тощо.

Поняття «жаргон» (від франц. jargon — незрозуміла мова, зіпсована мова) розуміється як соціальний різновид мовлення, що характеризується, на відміну від загальнонародної мови, специфічно експресивно переосмисленою лексикою і фразеологією, а також особли-

вим використанням словотворчих засобів. Жаргон належить відносно відкритим соціальним і професійним групам людей, об'єднаних спільністю інтересів і функціонує як номінативно-експресивна одиниця мовлення, що має інколи вульгарно-фамільярне забарвлення.

Жаргон є частиною загальнонародної мови, і він живе й розвивається за загальними законами мовної системи.

3.6.4. Просторічні й жаргонні елементи — звичний спосіб публічного спілкування

На межі 90-х років в Україні інтенсивно взаємодіють літературна мова, просторіччя, жаргон: постають нові центри експансії — розмовної, знижено-розмовної, молодіжної «конкультури», кримінальної «субкультури».

Просторічні й жаргонні елементи вільно включаються у сучасні газетні тексти, стаючи звичними засобами публічного спілкування. Наприклад: ...донецький ***шабаш*** зробив таємне явним (зг[19]), хтось «наїхав» на когось; Обов'язковими після таких ***розбірок*** стали взаємні звинувачення [тих і тих (політичних сил)] (зг); Україна ризикує «проколотись» на укладенні такого контракту (зг); Мовляв, прем'єр їх [соціалістів] «***кинув***» (зг).

3.6.5. Елементи кримінального жаргону як потенційне джерело поповнення арсеналу стилістично зниженої лексики

Потенційним джерелом поповнення стилістично зниженої лексики у мові газет наприкінці XX ст. є елементи кримінального жаргону. І це зрозуміло: мас-медіа почали широко висвітлювати розгул злочинності в країні. Поступово кримінальну лексику почали вживати в різних значеннях журналісти, представники владних структур, пересічні громадяни. Цю лексику, що набуває експресивного забарвлення, застосовують з іронічною, саркастичною й викривальною метою. Наприклад: І якщо ці дві провладні сили не розуміють, що їх елементарно «розводять», то скоро можуть поплатитися за короткозорість (речення дещо адаптоване; зг); У нас панують групи, які діють за «поняттями», тож захищають «поняття», тобто інтереси групові, а не державні (політик; зг); Є досить мудре прислів'я в

[19] Тут і далі позначка-скорочення ЗГ означає «з газет». Див також перелік скорочень у кінці цієї праці.

ресторанних ***лабухів*** — «Поспішай повільно» (зг); Вони [оркестранти] розвчилися грати, «лабаючи» весільну музику (зг).

3.6.6. Модифікація семантики жаргонізму у відповідності з комунікативно-прагматичними потребами та інтенціями соціумів

Семантика жаргонізму змінюється в зв'язку з тим, що кожен соціум модифікує семантику слова відповідно до своїх комунікативно-прагматичних потреб та інтенцій. Молодіжна субмова, засвоюючи кримінальний жаргон, нейтралізує (елімінує) семи, пов'язані з реаліями злочинного світу: *висіти* (відбувати покарання); у мові молоді ***висіти***, ***зависати*** означає: 1) перебувати у певному місці протягом невизначеного часу (Ті, хто збирається «зависнути» у столиці більш ніж на місяць.. (зг)); 2) постійно вживати наркотики; *розборка* (*розбірка*) (розв'язування конфлікту поміж ворогуючими кримінальними угрупованнями); на молодіжному субкоді це (суперечка, з'ясування стосунків) (***Розборка*** продовжувалася у дитячому садочку, що розташувався неподалік (зг)).

Можна говорити про нову якість жаргону як своєрідного стилю мови у нову епоху розвитку національної мови. Значної активності у мовленні представників різних соціальних груп набули слова *тусуватися* й похідні від нього; *тусівка* (*тусовка*), *тусівник*, *тусня*, які почали вживатися у молодіжному мовленні і маркуватися як жаргон. У сучасному мовленні дієслово «тусуватися» (у значенні (збиратися разом, проводити час, розважатись, спілкуватися, відпочивати, дружити, бути однодумцями)) і похідний іменник *тусовка* у значенні (зібрання) набули широкого вжитку (докладніше про це див.: [61, 91]).

3.6.7. Функція жаргонної лексики у публіцистичному мовленні. Тенденція до зниження жаргонності (у низки жаргонізмів) як свідчення зростання ролі розмовності в суспільній комунікації

Функція жаргонної лексики у публіцистичному мовленні неоднакова. Розмовного характеру набувають жаргонізми *засвітитися* (*крим.* (виявити, видати себе)), *кинути* (*мол. крим.* (виманити за допомогою обману певну суму грошей; обдурити когось)), *наїхати* (1. *мол.* (вилаяти, розкритикувати когось; прискіпатися до когось)); 2. *крим. жрм.* (напасти з погрозами, бажаючи добитись чогось), *розк-*

рутити (1. *крим.* (примусити когось давати свідчення, зізнатися у чомусь); 3. *мол.* (примусити когось втратити гроші); 6. *муз.* (створити гарну рекламу. Спонсорувати якогось виконавця, групу)), *розкрутка* (1. *крим.* (повторне слідство); 3. *муз.* (популяризація музичної групи, виконавця диску). 4. *ком.* (популяризація твору мистецтва; партії, освітнього закладу і т. ін.)) (див.: [146]).

Такі слова мають тенденцію до зниження своєї жаргонності, і це переводить їх у шар розмовної лексики: це є свідченням зростання ролі розмовності не тільки в особистісній комунікації, а й у суспільній.

3.6.8. Триєдність характерних ознак жаргонних слів (жаргонізм — номінативна одиниця, експресема і стилістичний маркер)

Жаргонні слова є яскравими, образними, виразними. Не випадково вони затребувані публіцистикою, де при зображенні певних фактів і подій важлива саме експресивно-оцінна складова. Жаргонізми, включаючись у дискурс, виступають одночасно і номінативною одиницею, і експресемою, і стилістичним маркером. Наприклад: туристи тут «***відривалися на повну катушку***»; «***Одобрямси***» літали залом.. (зг); вона [політик] ***мочить*** олігархів (зг); такса ***відмазування*** від служби у війську (зг); Призовник.. цілком реально «*косить*» від служби у війську (зг); Телеканал «Інтер» взагалі є чемпіоном із ***впарювання*** масам різноманітної **фаст-фуд-лабуди**, як невмирущі серіали і колони ***лохотронів*** (зг).

3.6.9. Мотивація вибору мовцями певного жаргонізму

У переважній більшості жаргонізми втратили свої самобутні родові ознаки, і первинне джерело їх виникнення не завжди можна встановити.

Функціонально-стилістичний параметр жаргонної лексики пов'язаний із потужною сміховою першоосновою, є складником культури як такої та національної сміхової культури зокрема. «Вибір певного жаргонізму, — зауважує Н. В. Карпалюк, — пов'язаний з метою досягнення ефекту зневажливості до пзначуваних реалій, певної відстороненості від описуваних явищ і подій. Цей процес чітко виражений у сфері функціонування жаргонної предметної лексики: у назвах одежі, предметів побуту, транспортних засобів тощо. Наприклад: одяг — «шмотки»; авто — «тачка»; телевізор — «ящик»; автомат Калашникова — «калаш»; зібрання відомих людей певного регіону — «клумба», радіо — «брехунець», будинок — «хібара»,

сміттєзвалище — «бомж-таун»; хабарі у конвертах — «конверташки»; засклені балкони — «шпаківні» тощо» [61, 93].

Жаргонізми із пасивного фонду мови, втрачаючи свою оцінність, можуть переходити до нових загальномовних найменувань. Наприклад, лексичні номінації **«дорожні засоби»** репрезентовані жаргонними еквівалентами: *вантажівка*, *мерс*, *швидка*, *маршрутка*, *вісімка*, *газелька*, *тачка* тощо; жаргонізовані номінації «*грошові одиниці*»: *бабки*, *бакси*, *бабло*, *зелень*, *капуста*, *гривно*, *дерев'яні*, *лимони*, *штука*.

У суспільстві змінюється ставлення до жаргону: наприкінців XX ст. він усвідомлюється як джерело експресивних слів і висловів. Експресивний і прагматичний потенціал жаргонної лексики динамізує сучасну комунікацію і всю мовну систему в цілому.

3.6.10. Зміст поняття «сленг», його суттєві ознаки. Різниця між сленгізмами і вульгаризмами

Під *сленгом* розуміють різновид розмовної мови, оцінюваний суспільством як підкреслено неофіційний. Існує відмінна від норми сфера усного спілкування, що об'єднує велике коло людей. Са́ме це поняття отримало найменування сленгу. Сленг запозичує лексеми з арго та жаргонів, метафорично розширюючи їхні значення; отже, є спільні риси, що зближують жаргон і сленг: це метафоричність, домінування репрезентативної, а не комунікативної функції.

Дослідники відзначають розмитість меж явища сленгу. Отже, виділити сленг як замкнену систему можна лише умовно.

Молодіжний сленг є одним із найпродуктивніших постачальників нових сленгових одиниць.

Сленгізми відрізняються від вульгаризмів тим, що, маючи навіть грубувате забарвлення, не викликають протесту проти їхнього вживання; тоді як на вульгаризми накладено табу.

3.6.11. Розширення сфери використання сленгізмів. Втрата частиною їх експресивної забарвленості

Якщо раніше сленг використовувався в замкнених колах (вікових групах) з метою відокремлення, то тепер він поширюється на різні сфери життя. Він широко використовується в мистецтві, у ЗМІ.

Ця експансія сленгу пояснюється соціальними причинами, загальними настроями епохи: старі підходи, штампи вже не діють ні в мистецтві, ні в суспільному житті, йде активний пошук нових форм, альтернативних засобів вираження, руйнуються стереотипи, у тому

числі й мовні. Якщо раніше сленг був мовою підлітків, то сьогодні ним не нехтують і дорослі.

Сленгізм через багаторазове вживання втрачає свою експресивну забарвленість. Так, слово *класний* стало сьогодні настільки вживаним, що опинилося майже на межі сленгу і літературної мови. Утворене воно суфіксальним типом афіксального способу від іменника *клас*. Сленгізм *шара* має кілька значень (1 — (шобла); 2 — (шанс, можливість); 3 — (недобросовісність, неохайність); 4 — (легко, не прикладаючи зусиль)), сьогодні він набув й нове значення: (дешево, безкоштовно): «Дика *шара* — обвальні ціни!» (слогани компанії мобільного зв'язку); ...все *на шару*! (те ж саме); сленгізм *крутий* має кілька значень, що виражають високий ступінь чи міру чогось, одне з них — (респектабельний, успішний): «Фінт» — для тих, хто дійсно *крутий*» (реклама шоколадного батончика «Фінт»); «Справжній *ульот*» (зі слогану компанії «Panasonik»); воно означає високий рівень вираження позитивних емоцій; *лівак* («Первак — не *лівак*») (з реклами горілки «Первак»); тут має значення (щось дуже низької якості, негативна оцінка).

Запозичення з арго можуть помітно змінювати значення. Наприклад, *гопник* (початкове, з XIX ст., значення в арго — (обідранець, голодранець), згодом також (грабіжник)) у сучасному молодіжному жаргоні набуває як основне значення (малокультурний агресивний підліток; «качок», «любер»), а також (шанувальник «попсы», низькопробної, з точки зору мовця, музики). При перенесенні кримінальної фразеології в розмовний або жаргонізований варіант загальної мови нерідко втрачається внутрішня форма, пор. *дать в/на лапу* (з кримінального *дать лапу,* де саме слово *лапа* має значення (хабар)).

Термін *сленг* є більш характерний для західної лінгвістичної традиції. Змістовно він близький до того, що позначається терміном *жаргон*.

Арго, жаргон, сленг — це різновиди соціолекту. Специфіка кожного з цих мовних утворень може бути обумовлена професійною відмежованістю від решти суспільства. Комп'ютерний жаргон (сленг) — це приклад професійно специфічних мовних утворень, злодійське арго, студентський сленг — приклади соціально специфічних субкодів. Іноді група може бути відокремленою і професійно, і соціально; мовлення такої групи має властивості і професійного, і соціального жаргону (арго, сленгу). Приклад — солдатський

жаргон, тому що військова справа — це професія, а люди, що нею займаються, живуть своїм, достатньо відокремленим від решти суспільства, життям.

3.7. Койне

Термін *койне* походить від давньогрецького слова *κοινη'* (сообща, совместно, вместе) (пор. також: *κοινισμος* (смешение разных диалектов) [45, 960]. Цей термін початково застосовувався тільки до загальногрецької мови, яка склалася в IV–III ст. до н. е. і служила єдиною мовою ділової, наукової та художньої літератури Греції до II–III століть н. е.

У сучасній соціолінгвістиці *койне* розуміють як такий засіб повсякденного спілкування, який зв'язує людей, що говорять різними регіональними або соціальними варіантами даної мови. У ролі койне можуть бути наддіалектні форми мови — своєрідні *інтердіалекти*, що поєднують у собі риси різних територіальних діалектів, — або ж одна з мов, що функціонує в даному ареалі.

Поняття *койне* є особливо актуальне при описанні мовного життя великих міст, у яких перемішуються маси людей з різними мовленнєвими навиками. Міжгрупове спілкування в умовах міста вимагає вироблення такого засобу комунікації, який би розуміли всі. Так з'являються міські койне, що обслуговують потреби повсякденного, переважно усного, спілкування різних груп міського населення.

Крім міських койне, виділяють *койне ареалу*, тобто певної території, на якій розповсюджена дана мова (або мови). Так, у багатомовній республіці Малі (Африка) як койне використовується мова бамана, що має наддіалектну форму [29]. Поняття *койне* іноді застосовують і до писемних форм мови — наприклад, до латині, яка використовувалась як мова науки в середньовічній Європі.

Запитання та завдання

1. Що таке мовна варіативність? Наведіть приклади мовного варіювання.
2. Від чого залежить використання мовних варіантів?
3. Що таке індикатори та маркери (за У. Лабовим)?
4. Що таке мовна норма?
5. Для чого призначена і яку роль відіграє (яку функцію виконує) мовна норма?
6. Назвіть та поясніть основні особливості мовної норми.

7. Чим відрізняється норма літературної мови від «квазі»-норми інших підсистем національної мови?

8. Що таке лінгвістична кодифікація?

9. Чому замість терміна «літературна мова» інколи використовують термін «стандарт»?

10. Що таке літературна мова?

11. Чим відрізняється літературна мова від мови художньої літератури?

12. Як лінгвісти визначають літературну мову?

13. Як соціолінгвісти визначають літературну мову?

14. Якими особливостями літературна мова відрізняється від інших підсистем національної мови?

15. Звідки походить термін «діалект»? Як його використовують в соціальній літературі та в різних наукових традиціях?

16. Що таке територіальний діалект? Чи можна назвати його соціальним?

17. Назвіть основні властивості територіальних діалектів.

18. Що таке соціальна діалектологія? Що таке соціолект?

19. Розкрийте зміст поняття «арго». Доведіть ілюзорність таємничості кримінального арго.

20. В чому полягають причини виникнення й існування арго?

21. Як трансформуються значення в запозиченнях з арго?

22. Який зміст вкладають у поняття «жаргон»?

23. Доведіть, що просторічні й жаргонні елементи є звичним засобом публічного спілкування.

24. Як модифікується семантика жаргонізму й чому?

25. Яку функцію відіграє жаргонна лексика у публіцистичному мовленні?

26. Чому знижується ступінь жаргонності у низки жаргонізмів?

27. В чому полягає триєдність характерних ознак жаргонних слів?

28. Як мотивується мовцями вибір певного жаргонізму?

29. Що таке сленг та які його суттєві ознаки?

30. Яка існує різниця між сленгізмами та вульгаризмами?

31. Чому частина сленгізмів втрачає свою експресивну забарвленість?

32. Звідки походить термін «койне»? Як розуміють *койне* в сучасній соціолінгвістиці?

Лекція четверта. Частина перша

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

4.1.1. Просторіччя

4.1.1.1. Визначення поняття «просторіччя» В. І. Бєліковим і Л. П. Крисіним. Існування російського просторіччя поза межами Росії. Різні аспекти вивчення північноприазовського (зокрема бердянського) варіанта російського просторіччя

Просторіччя — це мовлення неосвіченого й напівосвіченого міського населення, яке не володіє літературними нормами. Це різновид койне. Термін цей вживається переважно у російській соціолінгвістиці, оскільки просторіччя — «найбільш російська» (так би мовити, «найросійніша») мовна підситстема, специфічна для російської національної мови (див.: [14, 53]).

Оскільки просторіччя є характерною рисою (точніше — підсистемою) російської національної мови (у цьому ми згодні з В.І. Бєліковим і Л. П. Крисіним), то з цього цілком логічно випливає припущення, що його (в тому чи іншому вигляді) можна знайти (почути) та тих теренах (скажімо, на пострадянському просторі, в колишніх республіках СРСР, які зараз стали самостійними й незалежними державами), де переважає або й цілковито панує російська мова. Тобто, інакше кажучи, на пограниччі мов і культур. Причому — у великих і малих містах Півдня і Південного сходу України, зокрема у Північному її Приазов'ї. Хто бував у місті Бердянську Запорізької області, той не міг не помітити, що в побутовому спілкуванні, в багатьох дитячих садках та школах, майже в усіх установах та і інших, ніж дитсадки та школи, навчальних закладах переважає (якщо не сказати — панує) російська мова.

Яка ж вона — ця бердянська (північноприазовська) російська мова? Звичайно, що це не літературна мова: мабуть, тих, хто говорить у Бердянську чистою «рафінованою» літературною російською мовою (як, зрештою, й чистою українською), дуже й дуже мало: це вчителі шкіл, ліцеїв, викладачі вищих навчальних закладів, окремі працівники міської ради (міськвиконкому), міського відділу освіти, медичних установ міста.

Словом, це інтелігенція з вищою освітою і зі спеціальною філологічною фаховою підготовкою, інтелігенція, що не є бйдужою до до рівня культури свого мовлення (українського чи російського).

Бердянськ — районний центр Запорізької області, з одного боку, відоме далеко за межами України курортне місто — з іншого. Ось такі контрасти: з одного боку — місто-село, «провінція», периферія, з іншого ж — місто-курорт, куди щоліта приїздять оздоровитися не тільки жителі України, а й люди з різних закутків Росії, особливо багато відпочивальників з Москви, Московської області та з інших великих міст Російської Федерації. Вони й занесли сюди, у Північне Пр́иазов'я, своє просторіччя.

Бердянська російська мова — це своєрідне койне, інтердіалект (можна було б упровадити й більш короткий термін — *інтерлект*), де змішалися різні мови: українська, що прийшла сюди із вихідцями з сіл, російська, болгарська, грецька та ін.

Ось як характеризує бердянську (російську) мову один з найкращих її знавців і шанувальників міський голова, який вже двічі обирався на цю посаду, Валерій Олексійович Баранов, автор книги (жартома ним так названої) «Словарь толкового бердянского языка»: «У нашому любимому місті Бердянську мешкають дивовижні люди. Протягом майже двохсот років існування міста сюди з'їжджалися представники різних народів і національностей. Усі вони жили мирно, з часом перемішалися, а в щоденному житті використовували різні слова, звороти й вирази, які взяли зі своїх рідних мов. Багато слів придумали самі або поперевертали значення інших, перекрутили (спотворили), як їм подобалось, й почали їх регулярно використовувати в побуті (у повсякденні). Мабуть, колись учені вивчать це явище й дадуть йому наукове тлумачення» [11, 3].

Слід зазначити принагідно, що, оприлюднивши цю свою книжечку, Валерій Баранов став першим у Бердянську стихійним соціолінгвістом, сам цього не знаючи й не усвідомлюючи; і сталося це через його велику любов до жителів цього дивовижного міста — перлини Північного Приазов'я.

Словник Валерія Баранова містить чимало слів з російського просторіччя. Наприклад: *калидо́р* (44)[20], *лаболато́рия* (48) з так зва-

[20] Тут і далі після слова «бердянської мови» число у круглих дужках вказує на сторінку в цитованій книзі Валерія Баранова [11], де й міститься зазначений мовний факт.

ним розподібненням (дисиміляцією) нехарактерних для самої російської й інших слов'янських мов дистантних приголосних [р–р], тому вони й перебудовуються на [л–р]; *люми́ний* (п.: *алюминий*), *калара́ды* («отдыхающие москвичи») (11), *када́* (сл.: *когда*) (10), *лисапе́т* (п.: *велосипед*), *люба́стер* (*алебастр*) (28) та багато інших. Частина їх наводиться нами нижче, де подається перелік характерних рис, притаманних просторіччю-1. Ми даємо їх з відповідними позначками (з вказівкою джерела, соціальних характеристик їхнього носія тощо) поряд зі словами-прикладами з російської мови громадян Росії, щоб можливим було їх зіставлення, чи порівняння.

Чи є просторіччя в сучасній українській мові? Звичайно ж, є, проте його нелегко вирізнити, виокремити з суржику, з діалекту (місцевої говірки), з простонародної мови тощо. Наскільки нам відомо, й до сьогодні не створено Словника просторічних слів української мови, тоді як, скажімо, словники жаргонної лексики існують. І це свідчить про незадовільний стан вивченості розглядуваного шару української лексики.

«Просторічна лексика, — зазначає О. Д. Пономарів, — перебуває на грані літературного вжитку і часто виходить за межі літературної мови. Сюди належать слова, перекручені, спотворені з погляду норм літературної мови: *звиняйте*, *оберкос*, *піраміндон*, *скомпроментувати*, *санаторія*, *хвершал*, *хвігіль*, *булгахтер*, *лаболаторія*, *інциндент*; слова з різко зниженим експресивним забарвленням: *злигатися*, *знюхатися*, *пика*, *рило*, *стерво*» [151, 72]. До просторічних слів О. Д. Пономарів приєднує й вульгаризми, які стоять поза літературною мовою і включають до свого складу лайки, прокльони тощо. Просторічними елементами в українській мові є невмотивовані росіянізми типу *діжурний*, *зобилля*, *ізячний*, *канєшно*, *невдобно*, *навєрно*. Сюди ж, мабуть, слід додати дуже розповсюджене, особливо в колі політиків, російське за походженням слово *беспредєл* (і вимовляється воно майже повністю по-російському). Така лексика, крім усного розмовного мовлення людей з низькою мовною культурою, використовується для надання текстові жартівливо-іронічного забарвлення, а ще частіше для негативної характеристики персонажів: «*Хто вас, **босяцюги**, на чужу землю просив? Забирайтесь **к чортовій матері**, поки ребра цілі, поки голова на в'язах стирчить. Забирайтеся, **злидні чортові**!*» (М. Стельмах).

У наших читачів може виникнути й таке запитання-сумнів. Ми живемо в незалежній, суверенній країні, державною мовою якої є

українська. Тоді для чого нам російське просторіччя? Нехай його вивчають в Росії — це справа росіян. Таке міркування було б слушним, якби в Україні не було зовсім російської мови. У містах і містечках Північного Приазов'я, як уже було сказано, люди живуть у російськомовному середовищі, і разом з засвоєнням російської національної мови вони засвоюють її просторіччя — хочуть вони цього чи ні.

Ми маємо соціокультурний факт (чи феномен), що склався історично: сьогодні жителі Бердянська користуються російським просторіччям у повсякденному житті. І діючий закон «Про мови в Українській РСР» (іншого поки що немає) не забороняє їм розмовляти так, як вони звикли.

Постає запитання: як, яким чином упроваджувати в Бердянську українську мову? Потіснити силою одну культуру й замінити іншою? Фахівці з політичної лінгвістики вважають, що це шлях хибний, явно приречений на невдачу. Як би це не звучало незвично, а може, для когось — «крамольно», проте думка цих фахівців, яку ми поділяємо, є така: ні в якому разі не слід витісняти (будь-якими засобами) одну культуру (скажімо, російську) й майже силоміць установлювати іншу (скажімо, українську). Шлях до збереження єдності держави полягає в тому, щоб на її теренах — на Сході й Заході, на Півночі й Півдні — розвивалися й процвітали в с і культури і в с і мови: і українська, і російська, і болгарська, і угорська, і грецька та ін. Da ist der Hund begraben! Ось де собаку зарито! — так кажуть мудрі німці.

Ось вона — національна ідея, ідея примирення багатостраждального українського народу. Не принижувати українську культуру і українську мову за рахунок іншої культури чи мови (та навпаки!), а возвеличувати, підносити її шляхом піднесення загального добробуту й загальної культури народу, шляхом возвеличування всіх культур, які є в країні, шляхом шкільництва й науково-культурного просвітництва.

Не слід вважати, що мешканці Північного Приазов'я настільки затуркані чи темні люди, що не розуміють «что такое хорошо и что такое плохо» (як сказав В. Маяковський, талановитий російський поет).

Уявіть ситуацію. Дівчина з Бердянська познайомилась улітку з інтелігентним юнаком-москвичем, що їй подобається, і каже йому: «*Пошли́те*, я вас познакомлю со своими родителями». Або: «Я не *по́няла*!». І вона бачить, що юнак іронічно посміхається. — Почему улыбаетесь? — питає вона.— Да у нас в Москве, и вообще по-русски, так не говорят. Правильно ведь: *пойдём* или *пойдёмте* или: *я не поняла́*.

І дівчині буде прикро й соромно за те, що до неї з самого дитинства, приросла, як зміїна шкіра, як кажуть в народі — як зміїний тулубець, оця бердянська говірка. Ситуацію ускладнює ще й те, що її провини в цьому немає. Проте відчуття меншовартісності її, мабуть, ще довго не покидатиме..

Школа повинна навчити правильної української, правильної російської мови.

Населення Бердянська відчуває інтуїтивно престижність л і т е р а т у р н о ї російської (так само — л і т е р а т у р н о ї української (державної)) мови. Люди чують її в радіо — й телепередачах, вони читають газети, журнали, книжки, написані унормованою мовою. І їм хотілося б, напевне, позбутись своєї безграмотності, але, як говорять російські прислів'я: «Среди ворон по-вороньи и каркаешь»; «С кем поведёшься, от того и наберёшься»; «С волками жить — по волчьи выть». Тобто зробити це в середовищі, де майже всі неправильно чи не зовсім правильно розмовляють, — дуже важко, майже неможливо.

І від лікаря, чудового фахівця своєї справи, в Бердянську можна почути: «Анализ *крови́*». А слід: *кро́ви*.

Один з авторів цієї книги (П. І. Сигеда) йшов по одній з центральних вулиць Бердянська. На дверях магазину серед іншого було великими літерами написано: БРЕЛКИ. Заходить він усередину й питає, хто тут завідуючий (чи власник). Один молодик каже, що головний тут — він. І між ними відбулася така розмова:

— Надо *брело́ки*, *брелки́* — неправильно, грубая ошибка.

— Да мы знаем, как правильно.

— Так в чём же дело: почему не пишите правильно?

— Если мы напишем *брело́ки*, — каже молода продавщиця, — то нас не поймут.

Ось вона — норма бердянського варіанта російської мови! *Пошли́те* (= пойдём, -те), *брелки́*, *по́няла*, *ро́спись* (= подпись), *разно́сы* (= подносы), *се́мачки* (= семечки), *сливо́вое* (= сли́вовое (варенье)) тощо.

Ось іще один важливий аспект бердянського просторіччя-1 — інтуїтивне чуття його носіями норми, тобто того, що для їхньої мови є нормою, законом, а що стоїть поза нею. В. І. Бєліков і Л. П. Крисін вважають, що в російському просторіччі немає норми, про що буде сказано нижче (див. пункт 4.1.1.5.), проте, за нашими спосте-

реженнями, в бердянському російському простьоріччі-1 є щось подібне до норми, так би мовити, квазі-норма, мовний еталон, чи «мовний ідеал», існує.

Ця проблема має й суто лінгвістичний аспект вивчення: дослідника цікавить, якою є мова мешканців Бердянська сама по собі: які в неї фонетика, морфологія, словник, синтаксична будова речень тощо, тобто якою є її мовна структура. Соціолінгвістичний аспект: дослідник ставить за мету з'ясувати, наскільки поширене те або те явище, які соціальні шари чи соціальні групи населення вживають те або те слово, віддають перевагу тій або тій словоформі тощо. Про політичний аспект цієї проблеми йшлося вище: не антагонізм, не ворожнеча й боротьба двох культур, двобій, протиборство двох мов, а їхнє навмисне, свідоме культивування через освіту, науку, розвиток культури. Тут є й аспект культури мовлення індивіда.

Лінгводидактичний аспект розглядуваної проблеми полягає в наступному. Як у даній мовній ситуації навчати школярів української, російської, іноземної мов? Яка методика навчання є найраціональніша в умовах шкільної двомовності, тобто в умовах «бердянської» дійсності? Мабуть, та, яка максимально враховує мовну компетенцію особистості — школяра. А в цю його компетенцію повністю входить як складова бердянське російське просторіччя-1. (Цікавими є думки В. М. Приліпка стосовно згаданої проблеми (див., наприклад: [114])).

Отже, шановний читачу, тема російського просторіччя є злободенною і в Україні, зокрема в Північному Приазов'ї. Вона наштовхує дослідника на такі (навіть глобальні) думки, породжує такі асоціації, що обминути її ажніяк не можна. Як бачимо, розглядувана проблема є багатоаспектна: її мають вивчати і лінгвісти, і соціолінгвісти, і педагоги, і культурологи, і фахівці в галузі молодої науки — політичної лінгвістики.

4.1.1.2. Характеристика носіїв просторіччя. Форма, сфери й місця реалізації просторіччя. Основні риси просторіччя. Необхідність поділу російського просторіччя на два різновиди (за Л. П. Крисіним)

Носії просторіччя — це здебільшого міські жителі, які лише частково «відірвалися» від села, які не отримали освіти. Їхнє мовлення являє собою строкатий сплав суто діалектних рис і специфічних, соціально престижних мовних елементів, характерних для городян

(див. [165, 115]). Цей проміжний соціальний шар напівосвічених носіїв мови як засіб спілкування використовує просторіччя.

Просторіччя реалізується виключно в усній формі. Найбільш типові сфери й місця реалізації просторіччя: сім'я (спілкування в межах сім'ї та з родичами), черга, «посиденьки» у дворі комунальних будинків, суд (показання свідків, прийоми в судді), кабінет лікаря (розповідь пацієнта про хворобу) та небагато інших. У цілому за сферами функціонування просторіччя можна зіставити з територіальними діалектами: і в просторіччі, і в говірці переважають вузькопобутові та внутрішньосімейні ситуації спілкування.

Основні риси просторіччя — ненормативність, непрестижність, стихійність функціонування, «моноглосність» його носіїв (вони не володіють ніякою іншою комунікативною системою, окрім просторіччя, а останнє функціонально не диференційоване, аморфне), їхня нездатність варіювати своє мовлення залежно від характера ситуації, мети й адресата, власне лінгвістична строкатість цієї підсистеми російської мови: в ній співіснують елементи з територіальних діалектів, професійних та групових жаргонів, запозичення з літературної мови тощо. Просторіччя — це конгломерат різних мовних явищ — дуже поширених невідповідностей нормам літературної мови — на всіх мовних рівнях.

Оскільки російське просторіччя складалося внаслідок змішування різних діалектних і жаргонних потоків, їхнього перетворення в умовах міського мовного життя, в ньому існують риси південних і північних діалектів (наприклад, і [г] проривне, і [h] фрикативне, *чаво*, *едуть*, *местов*, *хотишь*, *хочете*, *в пальте* і т. ін.), і елементи жаргонного мовлення (*втихаря*, *по-быстрому*, *балдеть*, *я без понятия* (я ничего об этом не знаю; я не в курсе дела) тощо, особисті звертання типу *друг*, *кореш*, *хозяин* тощо).

Ще одним важливим виміром просторіччя є його часова гетерогенність (неоднорідність): в ньому досить чітко виділяються два шари — шар старих, традиційних засобів і шар порівняно нових комунікативних засобів.

Л. П. Крисін запропонував виділяти два кола носіїв сучасного просторіччя: городяни старшого віку, що не мають освіти (або ж мають початкову освіту), мовлення яких виявляє зв'язки з діалектом й напівдіалектом, — це п р о с т о р і ч ч я-1; городяни середнього й молодшого віку, що мають незакінчену середню освіту й не

володіють нормами літературної мови; їх мовлення позбавлене діалектного забарвлення й значною мірою жаргонізоване — це п р о с т о р і ч ч я-2 (див.: [73], [74, 56]).

Вікова диференціація носіїв просторіччя допованюється гендерною (відмінностями за статтю): ті, що володіють просторіччям-1, — це переважно літні жінки, а серед просторіччя-2 значний (якщо не переважаючий) відсоток становлять чоловіки.

Вкажемо найхарактерніші мовні ознаки цих двох різновидів просторіччя.

4.1.1.3. Характерні мовні ознаки просторіччя-1 на всіх мовних рівнях

Просторіччя-1 вирізняється специфічними рисами на всіх рівнях — фонетики, морфології, лексики, синтаксису, до того ж носіїв цього різновиду просторіччя характеризуть деякі паралінгвальні особливості в їхній мовній поведінці: обидворучна жестикуляція, в середньому більша, ніж у носіїв літературної мови, гучність мовлення та ін.

В о р ф о е п і ї це акцентуаційні відхилення від норми: *во-первы́х* (мж, во, Б) (сл.: *пе́р*); *по́няла* (жінки будь-якого віку, Б) (п.: *-ла́*); *украи́нский* (мд, Б), *украи́нец* (молодь, Б) (сл.: *и́н*); *похожа́* (мж, продавщиця, Б) (п.: *похо́жа*); *а́лкоголь* (ч, 73 р., во, інженер, Б) (п.:-*го́ль*); *анализ крови́* (ч, ≈ 40 р., лікар, Б) (сл.: *ро́*); *приве́зенный*, *принесенный* (лж, во, Б) (сл.: *зё*, *сё*) та багато інших.

У ф о н е т и ц і зафіксовано такі явища:

а) уподібнення голосних сусідніх складів (так би мовити, складовий сингармонізм): *памадоры* (147); *салафа́н* (лж, СП) (п.: *целлофан* [цыˀлафа́н]); *карасин* (119) (п.: *керосин*); *пиримида* (ЛПК)[21] (п.: *пирамида*); *вилидо́л* (ЛПК) (пр.: *валидол*);

б) спрощення («розвантаження») групп приголосних вставлянням голосного звука: *газба́нак* (лж, Б) (п.: *госбанк*); *стройбанак* (124) (п.: *стройбанк*); *ру́бель* (ЛПК) (п.: *рубль*); *жизинь* (ЛПК) (п.: *жизнь*); *съмародина* (ЛПК) (п.: *смородина*) та ін.;

в) спрощення складової структури слів, особливо в запозиченнях: *линолий* (74) (п.: *линолеум*); *лисапет* (44, 38, 19) (п.: *велосипед*);

[21] Скорочення ЛПК означає «Л.П. Крысин». Даний мовний факт зафіксовано ним у російському мовленні мешканців Росії (див: [74]).

ферур (59) (п.: *хирург*); *буркулёз* (104) (п.: *туберкулёз*); *витинар* (ЛПК) (п.: *ветеринар*); *министратар* (ЛПК) (п.: *администратор*) і под.;

г) стягнення голосних: *ирадром* (146–147) (п.: *аэродром*); *арадром* (ЛПК) (п.: *аэродром*); *нюкаво* (ЛПК) (п.: *ни у кого*); *закном* (ЛПК) (п.: *за окном*);

д) уподібнення приголосних за місцем і способом творення перешкоди: *камфета*, *камфеты* (98, 99) (п.: *конфета*, *-ы*); *мармишель* (132) (п.: *вермишель*);

е) дисиміляція приголосних за місцем і способом творення перешкоди: *калидор*, *лаболатория* (44,45) (сл.: *коридор*, *лаборатория*); *свайба* (52,63) (п.: *свадьба*); *транвай* (ЛПК) (п.: *трамвай*); *конбикорм* (ЛПК) (п.: *комбикорм*) та багато ін.;

ж) відкидання (урізання) частини консонантних сполучень у фіналях слів: *дезодоран* (102) (п.: *дезодорант*); *инфарк* (ЛПК) (п.: *инфаркт*); *на почтаме* (ЛПК) (сл.: *на почтамте*) тощо.

з) усунення так званого зіяння вставленням поміж двома сусідніми голосними [j] або [в]: [*п'ијан'и́на*] (ЛПК) (п.: *пианино*), [*кака́ва*] (ЛПК) (п.: *какао*), [*ра́д'ива*] (ЛПК) (п.: *радио*) тощо;

У морфології та словотворі просторіччя-1 має такі особливості:

а) вирівнювання основ за аналогією (при змінюванні слів за відмінками або особами): *стереть — стеру́*: *Я вот это всё* ***стеру́*** (д, шкк, Б) (п.: *сотру́*); *хочу́ — хо́чем*, *хо́чете*, *хо́чут*: Даже если вы не ***хо́чете***, *то мы вас вынесем* (лж, Б; сит.— відповідь пассажиру, який бідкався з приводу того, що його не випустять у переповненому людьми автобусі на потрібній зупинці) (п.: *не хоти́те*); *бегу́т* (191) (пор. літ.: *бежи́т* і *бегу́*, *бегу́т*); *хотим*, *хотят — хоти́шь*, *хоти́т* (ЛПК) (п.: *хо́чешь*, *хо́чет*) і т. ін.;

б) вживання дієслівних форм діалектного походження: *Станок принесу*, ***побро́ишься*** (мж, Б; сит.— дочка звертається до свого старенького батька, який лежав у лікарні) (сл.: *побре́ешься*); *её* ***приглосят*** *на сбор* (лж, тп); *Кто так лук* ***со́дит***? (мч, Б, сит.— на дачі; молодий чоловік каже сусідові, що так глибоко ніхто цибулю не саджає (не садо́вить)) (сл.: *сажа́ет*, *са́дит*).

Ось іще одна, мабуть, діалектна особливість північноприазовської (зокрема бердянської) російської мови: вимова м'якого приголосного [т'] замість твердого у закінченнях форми 3-ї особи однини теперішнього часу: *лицо* ***краснеи́ть*** (ч, 79 р., ос. 5 кл., Б); *живёть* (лж, Б); *протрезве́ить* (17); *набьёть* (17) і т. ін.

в) вживання форм називного і знахідного відмінків множини іменників чоловічого і навіть жіночого роду з наголошеним закінченням [а́] замість ненаголошеного [ы]: *спонцора́* (207) (п.: *спо́нсоры*); *шприца́* (ч, 70 р., Б, родом з села) (п.: *шпри́цы* або *проф.* (у медиків) — *шприц<u>Ы</u>*); *мороза́* (ч, 79 р., осв. 5 кл., Б) (сл.: *моро́зы*); *двигател<u>Я</u>* (ч, 62 р., от, Б) (п.: *дви́гатели*);

г) змішування форм родового й давального відмінків однини іменників жіночого роду: *к Аллы* (мж, Б) (п.: *к Алле*); *спрашивает у медсестре́* (ч, 70 р., Б) (п.: *у медсестр<u>Ы</u>*); *от маме — к мамы* (ЛПК);

д) ненормативне вживання присвійного прикметника, утвореного від окремих жіночих імен: *у меня есть работа* ***Алына*** (мж, во, Б) (сл.: *работа Аллы, которая принадлежит* (*принадлежащая*) *Алле*) тощо;

е) ненормативна форма порівняльного ступеня прислівників та прикметників: *медленне́е* (мж, во, Б) (п.: *ме́дленнее, -ей*); *Чем больше газа в баллоне, тем* ***медленне́е*** *его накачивают...* (юнак, студент, СП) (п.: *ме́дленнее, -ей*); *Так* ***краси́вше*** *будет* (мж, 28 р., Б) (п.: *краси́вее*); *Одна грмотная, другая —* ***грамотне́й*** (ч, 70 р., Б; сит.— йшлося про медсестер) (сл.: *гра́мотнее*);

ж) перетворення окремих іменників чоловічого роду в іменники середнього роду: *Каждый с собой пусть несёт* ***сту́ло*** (мж, ос, Б) (п.: *стул*); *за́ло* (велика кімната в хаті) (110); нелітературна віднесеність деяких іменників до тієї або іншої підкатегорії категорії роду: *густая повидла, кислый яблок, этот полотенец, поставь сюда стуло* (приклади ЛПК); або інший тип відміни іменника: *церква, простынь, мысля, болезня* (приклади ЛПК) і т ін.;

з) менша, ніж у літературній мові, лексична обумовленість форм місцевого відмінка на — *у* в іменників чоловічого роду з основою на твердий приголосний: *на газу, в складу, на пляжу* тощо;

і) флексія — *ов (ев)* у родовому відмінку множини іменників середнього та чоловічого роду: *делов, местов, от соседев, пять рублёв* (приклади ЛПК) тощо;

к) відмінювання невідмінюваних іншомовних іменників: *без пальта, ехать на метре, шли из кина, две бутылки ситра* (приклади ЛПК) тощо;

л) тенденція до прозорості словотвірної (та етимологічної) структури слова: *об-вернуть, об-городить, об-дурачить* (приклади ЛПК) тощо (замість літературних *обернуть, огородить, одурачить*);

м) оказіональні утворення типу: *мозговатый* (замість *мозговитый*), *хлебница* у значенні (продавець хлібного відділу) (*А у Шуры-то недостача была тридцать рублей, мне хлебница рассказывала*); або ж інша морфемно-словотвірна структура слова в його фінальній частині: *чувствие* (*упал без чувствиев*), *наследствие* (*Говорят, эта болезня по наследствию передаётся*), *учительша, хулиганничать* тощо. (У цьому підпункті всі приклади — з праці ЛПК.)

Своєрідним за фонетико-морфологічною і словотвірною будовою є функціонування в просторіччі-1 іншомовної лексики: тут спостерігаємо народну етимологію, спрощення морфемної і складової структури слова, явища метатези й гаплології тощо. Наприклад: *севриз* (101) (п.: *сервиз*; це — метатеза); *тубаретка* (66) (п.: *табурет*; також метатеза); *багминтон* (183) (п.: *бадминто́н*); *дранзбой* (127, 128) (п.: *брандспо́йт*); *бульгактерия* (75) (п.: *бухгалтерия*); *лампасье* (144) (п.: *монпасье́*); *гибимот* (ЛПК) (п.: *бегемот*), *полуклиника* (ЛПК) (п.: *поликлиника*); *флакон* (ЛПК) (замість п.: *плафон*), *лизарюция* (ЛПК) (п.: *резолюция*), *саше* (ЛПК) (п.: *шоссе*).

В області лексики й лексичної семантики характерним є наявність значної кількості слів на позначення побутових реалій та дій, яких немає в літературній мові, наприклад: *серчать, пущай, энти, акурат* (*точно*), *шибко, харчи* і т. ін.

Для просторіччя-1 характерним є специфічне використання лексики та семантики слів:

а) у північноприазовській (бердянській) російській мові, на відміну від російської літературної мови, є дієслово *ложи́ть* (класти), тому, мабуть, його корінь (що матеріально збігається з підпарадигматичною основою теперішнього часу: *лож-у, лож-ишь* і т. д.) вживається і в тих дієсловах, в яких за нормою має бути корінь — *клад-*: *Вот это всё* ***сла́живайте*** *и в свой архив* ***ложи́те*** (ч, 62 р., журналіст, освіта інженерно-технічна, Б) (п.: *складывайте, кладите*); *Там место остаётся, туда ещё будет* ***вла́живаться*** *другой материал* (він же) (п.: *вкла́дываться*); *Тогда* ***подла́живайте*** *что-то сюда...* (він же) (сл.: *подкла́дывайте*);

б) наявність слів, яких немає ані в літературній мові, ані в її діалектах: *бутылёк* (дво- або трилітрова скляна банка); процитуємо В. - Баранова: «Одевается «куфайка» (с «фаткой» у мешке, захватив ***бутылёк*** «варёхи») выезжаете на Макорты /.../» (38); *ваган<u>Ы</u>* (металеве корито із заокругленими формами, призначене для різних потреб

людей: купання, прання білизни, соління риби тощо) (125); *барматýха* (144) (вино домашнього приготування); *цыбáрка* (127) (жерстяне відро на 10–12 літрів рідини) та чимало інших;

в) інше, ніж у літературній мові, осмислення слів: *гулять* у значенні (святкувати) і (мати інтимні стосунки) (*Она два месяца с ним **гуляла**); **уважать*** у значенні (любити, смакувати) (про їжу): *Я огурцы **не уважаю*** (це приклади ЛПК); *под рóспись* (мж, дикторка телебачення, З) (сл.: *за пóдписью); Вот здесь ставьте свою **рóспись*** (мж, працює в банку, Б) (сл.: *пóдпись); Ложите сюда **разнóс** (**разнóсы**)* (мж, перемивальниця посуду, Б), (сл.: *поднóс); Стол для грязных **разносов*** (вивіска у їдальні м. Бердянська)) тощо;

г) розмитість значення слова: *атом* (*Они без конца с этим **атомом** носятся* — це можуть бути і дослідження в галузі атомної енергії, й випробування атомної зброї, й загроза атомної війни тощо) (ЛПК), *космос* (*Ни зимы, ни лета путного теперь нет — а всё **космос***! — маються на увазі космічні дослідження, запуски супутників тощо) (ЛПК);

д) у семантиці спостерігається так звана п е р с о н і ф і к а ц і я властивості, наприклад: *В соседней квартире **лимит** живёт* (замість *лимитчик* = (особа, що приїхала на роботу в Москву з інших районів країни і має право на отримання жилої площі з резерву, що залишається для представників дефіцитних професій)); *У **лимитов** ещё один ребёнок родился*; *Понаехала тут всякая **лимита***! (стосовно як до сукупності лімітників, так і до однієї особи) (ЛПК). *Рентген* у значенні (лікар-рентгенолог): *Дочка, это кто — не **рентген** по калидору-то сейчас прошёл*? (ЛПК).

У с и н т а к с и с і:

а) порушення норм дієслівного керування: *Я вам **за что́** и hавар**Ю*** (лж, 40 р., лідерка якоїсь політичної організації, З) (п.: *о чём); Оплачивайте **за** проезд* (мж, кондукторка в автобусі, Б) (сл.: *оплачивайте проезд* або ж — *платите за проезд*; тут ми маємо справу з контамінацією двох моделей керування);

б) адаптація (згортання) складного словосполучення: *Вы **на универмаге** остано́вите*? (школярка, 5–7 кл., Б). Так учениця 5-го чи 6-го класу прохала водія маршрутного таксі спинитись на зупинці «Універмаг»; коректно було б спитати так: *Возле универмага остановите*? Або ж так: *На остановке «Универмаг», пожалуйста...* У такій же ситуації кажуть: *... на «Фениксе», на «Эре», на «Лотосе»* тощо;

в) семантико-синтактико-стилістичні неінтерферóніми: *Вы молодцы, читаете ещё без очков* (лж, Б) (сл.: *Вы — молодец...*). Жінка зверталася до незнайомого чоловіка, а не до кількох осіб;

г) вживання повної форми пасивних дієприкметників з перфектним значенням (завершеної дії) і повних прикметників в іменній частині присудка: *Обед уже приготовленный*; *Дверь была закрытая*; *Я согласная*; *А она чем больная*? (ЛПК);

д) уживання в тій же функції дієприслівників на *-вши* і *-мши*: *Я не мывши* (тобто не мився) *вторую неделю*; *Все цветы поваливши* (тобто «звалилися, були звалені»); *Он был выпимши* (ЛПК) і т. ін.

е) уживання конструкції з *никто*, в якій присудок має форму множини, — своєрідне узгодження за змістом: *Гости **никто** не приехали*; *А у неё из цеха **никто** не были*? (ЛПК);

ж) уживання орудного відмінка деяких іменників для означення причини: *умер голодом* (= от голода (рос.)), *ослеп катарактой* (= от катаракты (рос.)) (ЛПК);

з) специфічне керування при словах, що формально й за змістом збігаються з літературними: *никем не нуждаться* (пор. нормативне: *ни в ком не нуждаться*) (ЛПК); *Что тебе болит*? (замість: *у тебя*) (ЛПК); *Мне* (або: *ко мне*) *это не касается* (замість *меня*) (ЛПК); *Она хочет быть* врач (п.: *врачом*) (ЛПК) тощо;

д) вживання прийменника *с* замість *из*: *пришел с магазина*, *вернулись с отпуска*; *стреляют с автоматов* (ЛПК) і т. ін.

Цей далеко не повний перелік найхарактерніших рис просторіччя-1 свідчить про значну діалектну забарвленість цього різновиду (підсистеми, субкоду) російської національної мови: хоча саме по собі просторіччя-1 є наддіалектним і позатериторіальним, хоча воно є мовленням певної частини м і с ь к о г о населення, у ньому виявляються явні сліди впливу діалектів (особливо у сфері фонетики й морфології, почасти лексики й синтаксису).

4.1.1.4. Загальні та мовні ознаки просторіччя-2

Просторіччю-2 властиві такі риси (ознаки): ця підсистема є менш яскрава й менш визначена за набором типових для неї мовних рис; цей своєрідний різновид міського мовлення є відносно молодим; він займає проміжне становище між груповими й професійними жаргонами, з одного боку, і літературною мовою — з іншого; його носії — вихідці з сільської місцевості, що приїхали до міста

вчитися і працювати та й осіли в ньому; ті, що народилися в місті і знаходяться в тісному діалектному оточенні; і жителі великих міст, які не мають середньої освіти і займаються фізичною працею; це продавці, перукарі, офіціанти, залізничні провідники, шевці, прибиральниці тощо.

Для просторіччя-2 є характерним використання димінутивів типу *огурчик, номерок, документики, газировочка*. Наприклад, медсестра, звертаючись до дорослого пацієнта, може сказати: ***Подбородочек*** *вот сюда поставьте, а* ***грудочкой*** *прижмитесь к краю стола*; у мовленні офіціантки можемо почути: *Вот ваш* ***лангетик****, а* ***водичку*** *я сейчас принесу*; у мовленні перукаря: ***Височки*** *прямые или косые?;* у мовленні водія автобуса: *Вошедшие, за* ***проездик*** *передавайте. Задняя* ***площадочка****, передавайте, пожалуйста;* покупець — до продавця: *Мне, пожалуйста,* ***колбаски батончик*** *и* ***сырку*** *полкило* тощо.

А ось деякі фразеологізми, що є «лакмусовим папірцем» просторіччя-2: *надо же*! (вигук, що передає здивування (*У нас уже вторую неделю воды нет.— Надо же*!)); *без разницы* (*Мне это без разницы; А мне без разницы...*); *типа того, что*: *А она мне типа того, что я, мол, и не была там никогда...*

Серед лексичних засобів, властивих просторіччю-2, виділяються формизвертання, у функції яких використовуються терміни спорідненості й найменування деяких соціальних ролей: *папаша, мамаша, отец, мать, дедуля, бабуля, друг, парень, мужик, шеф, начальник, командир*, а останнім часом — *женщина, дама, мужчина*. Наприклад, водій таксі, звертаючись до пасажира-чоловіка, може сказати: *Ну, командир, как едем*? Це жаргонізований апелятив.

Ось іще деякі оціночні слова та звертання: *деловой* (*Ишь ты, деловая какая*! *Сама прошла бы* [у тролейбусі]), *будь здоров* (*Девка тоже будь здоров*), *костыли* у значенні (ноги) і т. ін.

Слід звернути увагу й на те, що чимало мовних елементів, які раніше відносилися до сфери рідкого слововживання, точніше — соціально й професійно обмеженого, запозичуються літературною мовою не прямо з групових чи професійних жаргонів, а через просторіччя-2. Такими є активно поширені в сучасному мовленні слова жаргонного походження *беспредел* (действия, далеко выходящие за рамки допустимого) (рос.), *возникать* (висловлювати свою думку, коли про неї ніхто не питає), *отморозок* (людина, яка не рахується ні з законом, ані з будь-якими нормами людських відносин), *оттянуться* (отримати від чогось задоволення), *прокол* (помилка, невдача), (*всё*) *путём* (правильно, як слід); *штука* (тисяча грошових одиниць) та ін.

(Докладніше про ці два різновиди російського просторіччя див. у роботі [74, 57–68]; див. також [73 (гл. II)].).

4.1.1.5. Відсутність у просторіччі норми. Еквіваленти російського просторіччя в інших мовах

У просторіччі немає норми, оскільки дану підсистему мови ніхто не кодифікує. Проте просторіччю властива певна *традиція* використання мовних засобів. Тут набагато ширшою є варіативність використовуваних одиниць: носій просторіччя може сказати і *хотишь*, і *хочешь*, і *делов*, і *дел* (родовий відмінок множини), і *ездию*, і *езжу* тощо.

Вище ми вже зазначали, що просторіччя є мовною підсистемою (субкодом), специфічною для російської національної мови.

Так, наприклад, французька підсистема *langue populaire* тільки приблизно відповідає російському просторіччю: хоча цей різновид мовлення стоїть між арго й фамільярним стилем літературної французької мови, він *арготизований*, тобто насичений елементами різних соціальних арго — значно більшою мірою, ніж російське просторіччя (щоправда, у кінці XX ст. посилюється вплив різноманітних арго й жаргонів на цю підсистему російської мови і навіть виникає так зване просторіччя-2 (див. вище)). Крім того, і це головне, *langue populaire* — це не тільки соціальний, а й стилістичний різновид французької мови: носії літературної мови в ситуаціях невимушеного спілкування використовують елементи *langue populaire*. У російському ж літературному мовленні просторічні одиниці можуть використовуватись лише з метою іронії, жарту, свідомого стилістичного контрасту тощо.

В англійській мові, зокрема в її американському варіанті, є *загальний сленг*, який, однак, не має своїх носіїв, а є функціонально-стилістичним різновидом англійської мови. Елементи загального сленгу широко використовуються в засобах масової інформації. Можливо, і в російській мові можна виділити *загальний жаргон*, що займає проміжне положення між просторіччям і соціальними жаргонами.

Ще більш складна картина спостерігається в німецькій мові, де проміжні (між літературною мовою й територіальними діалектами) форми *Halbmundart* і *Umgangssprache* містять цілий комплекс мовних, функціональних і соціальних рис, які не дозволяють водночас квалі-

фікувати ці мовні утворення і, в усякому разі, прирівнювати їх до російського просторіччя за статусом і властивостями.

У споріднених слов'янських мовах просторіччю також немає точного відповідника. Наприклад, *obecna cestina* — функціонально-стилістичний різновид сучасної чеської мови — відрізняється від російського просторіччя суттєвою особливістю: ним можуть користуватися, переважно в побутових умовах, і люди цілком культурні, тоді як носіям сучасної російської літературної мови просторіччя, безперечно, «протипоказане» (воно сприймається як ознака низької культури або як свідоме «баламутство» («кривляння»)). Польські міські діалекти значно більшою мірою, ніж російське просторіччя, спираються на селянські говори; болгарські, сербські і хорватські міські койне є близькі до їх діалектної основи, що також відрізняє їх від російського просторіччя.

4.1.2. Диглосія, двомовність, багатомовність

4.1.2.1. Визначення поняття «диглосія» В. І. Бєліковим і Л. П. Крисіним. Походження цього терміна. Двомовність (білінгвізм) і багатомовність (полілінгвізм)

Природні мови принципово не є однорідними: вони існують у багатьох різновидах, формування й функціонування яких визначається соціальною диференційованістю суспільства та розмаїттям його комунікативних потреб.

Деякі з цих різновидів мають своїх носіїв, тобто сукупності мовців, що володіють тільки даною підсистемою національної мови (територіальним діалектом, просторіччям).

Таке **володіння підсистемами однієї національної мови та використання їх у залежності від ситуації або сфер спілкування називається внутрішньомовною *диглосією*.** Таку дефініцію *диглосії* дають В. І. Бєліков і Л. П. Крисін [14, 56].

Диглосія — слово, утворене від давньогрецьк. *δι* (дво-) та *γλωσσα* (мова); буквально — (двомовність). (Хоча, як з подальшого буде з'ясовано, диглосія і двомовність — неоднакові поняття.)

Крім цього, диглосія може означати й володіння різними мовами, тоді цей термін використовується без визначення «внутрішньомовна».

Фахівець у галузі політичної лінгвістики Л. П. Нагорна підкреслює в цьому понятті («диглосія» без означення «внутрішньомовна») найсуттєвіше таким чином: «Диглосія — не просте співіснування

двох мов, а їхнє ранжування, насамперед за ознаками функціональності та престижності. В Україні диглосія закріплювалася мовною політикою правлячих режимів упродовж кількох століть» [96, 6].

Поняття і термін *диглосія* у 1959 р. увів до наукового вжитку американський дослідник Чарлз Алберт Фергюсон [194]. До цього в лінгвістиці використовувався (і продовжує використовуватися зараз) термін *двомовність* (рос. *двуязычие*) як український переклад інтернаціонального терміна *білінгвізм*. А для ситуацій, в яких можуть функціонувати декілька мов, прийнято термін *багатомовність* (рос. *многоязычие*) (пор. англ. *multilingualism*, франц. *plurilinguisme*), або *полілінгвізм*.

Двомовність і багатомовність — це наявність і функціонування в межах одного суспільства (зазвичай — держави) двох або кількох мов. Багато сучасних країн є дво — або багатомовними: Росія (на її території існують, поряд з російською, такі мови, як башкирська, татарська, якутська, бурятська, осетинська та багато інших), Україна (її громадяни користуються, крім української мови, що є державною, російською, польською, болгарською, грецькою, румунською, угорською та іншими мовами), країни Африки, Південно-Східної Азії, Індія та ін. «Що таке двомовність у загальноприйнятому в світі сенсі?» — запитує Л. П. Нагорна і відповаідає: «Двомовність, білінгвізм — це всього лиш одночасне або поперемінне користування двома мовами — як на особистісному, так і на суспільному рівні. Двомовність може бути добровільним вибором людини чи соціуму, а може бути спричиненою певними обставинами, корені яких сягають у минуле» [96, 275].

Функціонування двох або більше мов у суспільстві було б неможливим без двомовності окремих членів мовної спільності (навіть якщо індивід володіє кількома мовами, його часто називають білінгвом, а саме явище — білінгвізмом, або двомовністю).

В основу запрограмованих О. Чередниченком типологій двомовності покладено класифікації за ступенем поширення, ціннісною орієнтацією, рівнем розмежування масових систем, характером комунікативного включення. За ступенем поширення розрізняються індивідуальна (особистісна та колективна (масова, суспільна) двомовність. За ціннісною орієнтацією двомовність може бути горизонтальною (коли мови оцінюються однаково) та вертикальною (коли одній мові віддається перевага на шкалі ціннo-

стей стосовно іншої). За рівнем розмежування мовних систем, що перебувають у контакті, виділяється координативна (чиста) та субординативна (змішана) двомовність. За характером комунікативного включення спостерігається активна та пасивна двомовність (див.: [164, 67]).

4.1.2.2. Три види індивідуального білінгвізму (субординативний, координативний, змішаний)

В. І. Бєліков і Л. П. Крисін пропонують розрізняти три основні види індивідуального білінгвізму.

При субординативному білінгвізмі мовці сприймають другу мову через призму рідної: поняття співвідносяться з лексичними одиницями рідної мови, а останні — з одиницями другої мови.

При координативному (чистому) білінгвізмі обидві мови є цілком автономні, кожній відповідає свій набір понять, граматичні категорії двох мов є також незалежними.

Змішаний білінгвізм в ідеалі передбачає єдиний механізм аналізу й синтезу мовлення, а співіснуючі мови розрізняються лише на рівні поверхових структур. Лев Володимирович Щерба називав таку комунікативну систему однією мовою з двома термінами (див.: [14, 56–57]).

Один дослідник під час польової роботи у селі Льоджуг (рос. *Лёджуг*) Комі АРСР у 1968 році отримав запис оповідання рибалки його рідною мовою комі про те, як у сітях заплуталась окільцьована качка-чирок. Останнє речення виглядало так: *Снимитим кольцосэ и узнайтим, что чирокыс зимуйтэма Францияын* (Мы сняли кольцо и узнали, что чирок зимовал [*раніше*, доминулий час] во Франции). Тут носій змішаної двомовності при повному збереженні морфології мови комі зовсім вільно і несвідомо (цікаво, що що текст був записаний!) використовує російську лексику. В інших контекстах у значеннях (снять), (узнать), (зимовать) він міг би вжити відповідні одиниці з етнічної мови: *бӧсьтны, тӧдны, тӧвйыны*.

Субординативний білінгвізм за своєю природою означає вторинне, неповне володіння другою мовою і є характерним для білінгвів-початківців, проте вже на ранніх стадіях оволодіння мовою йому відповідають елементи координативної та змішаної двомовності. При ефективній, активній двомовності реально співіснують координативна та змішана двомовність (а часто й елементи субординативної) з переважанням однієї з них.

Слід зазначити, що на рівні внутрішнього мовлення відбувається і перехід від однієї мовної системи до іншої у білінгва в тих випадках, коли йдеться не про заміну функціонально першої мови, а про періодичні перемикання мовних кодів залежно від комунікативних потреб та бажань особистості. Відтворення слів другої мови може йти через переклад або прямим шляхом. Переклад використовується тоді, коли на останньому етапі внутрішнього мовлення у свідомості білінгва фіксується слово функціонально першої мови, якому потім підшукується відповідник. На це витрачається додатковий час, через що темпові характеристики того самого мовця залежно від обраної мови можуть істотно відрізнятися. Якщо ж нейрофізіологічні сліди слів другої мови є досить сильними в реакціях мозку, білінгв може відразу знаходити потрібне слово, не вдаючись до перекладу (див.: [174, 43]).

«Неперекладний тип білінгвізму, — вважає Н. П. Шумарова, — є найбільш оптимальним для особистості, але він потребує великої працездатності і стимулюється заглибленням у те мовне середовище, мова якого вивчається. Він є виявом того, що людина починає думати тією мовою, до оволодіння якою прагнула під час навчання» [174, 43]. Сказане стосується чистого, або координативного, білінгвізму.

При білінгвізмі найвищою формою мовної компетенції вважається така, коли кожній уживаній мові відповідає свій тип мислення в тій його частині, що відображає суб'єктивний зміст або суб'єктивну картину об'єктивного світу [16, 45–46], але у більшості випадків це залишається ідеальним взірцем, бо, мабуть, в реальному мовному житті індивіда трапляється дуже рідко. «У реального білінгва, — констатує Н. В. Шумарова, — одному поняттю відповідають скоріше вже дві форми, якими він користується залежно від обраного коду. Але оскільки міцність зв'язків в обох випадках здебільшого є різною, то тип мовної компетенції у сфері другої мови умовно можна назвати перекладним, коли пошук зв'язку між позамовною реалією та її мовним еквівалентом йде через слово функціонально першої (або найбільш активно уживаної) мови. При такій подвійній реєстрації нейрофізіологічних слідів з відсутністю стабільних зв'язків можуть активізуватися «помилкові» зв'язки, зумовлені іншим динамічним стереотипом. Тоді відбувається операція, що «піднімає» на поверховий рівень словоформу іншої мови, що й є одним із проявів інтерференції» [174, 22–23].

4.1.2.3. Пасивний (рецептивний) білінгвізм. Поняття рецептивної компетенції індивіда. Двосторонній пасивний білінгвізм (дуалінгвізм). Асиметричний білінгвізм

Як правило, двомовність продуктивна, тобто білінгв є здатним активно використовувати другу мову, це активна мовна поведінка. Особливий випадок двомовності являє собою пасивний (рецептивний) білінгвізм — таке володіння другою мовою, коли індивід її розуміє, але сам текстів на ній практично не продукує. Продуктивним у соціолінгвістичних дослідженнях є поняття рецептивної компетенції індивіда, яке Н. П. Шумарова пояснює так: «Іншим видом, не менш важливим для структурування мовної ситуації в цілому і для характеристики загальнолінгвістичної компетенції індивіда, групи чи соціуму, є рецептивна компетенція, що зумовлює рівень сприйняття та розуміння почутого чи прочитаного. У системі мовленнєвої діяльності цей рівень співвідноситься зі слуханням та читанням як із суто рецептивними видами діяльності» [174, 101]. І далі дослідниця зазначає: «Якщо інформант, відповідаючи на питання, зазначає, що йому легше, зручніше читати книжки чи газети, наприклад, українською, значить, у нього сформований певний рівень рецептивної компетенції у сфері цієї мови, і він, очевидно, вищий за рівень рецептивних знань у сфері російської» [174, 101].

Для «двостороннього» пасивного білінгвізму, коли кожен з комунікантів користується своєю мовою, але розуміє мову іншого, іноді використовується термін *дуалінгвізм* (англ. *dual-lingualism*). Таке явище зустрічається на межах розповсюдження різних (як правило, споріднених) мов.

Одним із видів білінгвізму є так званий асиметричний білінгвізм, при якому в тій чи тій соціальній групі відсутня пропорційна, гармонійна відповідність між продукційною (активною) та рецептивною (пасивною) компетенцією. Н. П. Шумарова пише: «На даному етапі масову мовну компетенцію киян можна визначити як асиметричний білінгвізм, причому характер асиметрії в кожній із досліджуваних груп різний. Менші диспропорції між продукційною та рецептивною компетенцією властиві групі Уу, більші — російськомовним групам. Активна мовна поведінка всіх трьох груп співвідноситься з функціонально першою мовою, якою для груп Ур та Рр, а також для більшої частини групи Уу є російська. Рідною як функціонально першою про-

довжують у дорослому віці спілкуватися 29 % робітників та 14 % службовців цієї групи» [174, 152–153]. (Пояснюємо скорочення в цитаті: Уу — українці, що назвали рідною мовою українську; Ур — українці, що вважають рідною мовою російську, Рр — росіяни, які назвали рідною мовою мову своєї національності [174, 48].)

4.1.2.4. Переваги й вади білінгвізму

Які ж переваги й вади має білінгвізм?

Щодо індивідуальних вимірів двомовності, то тут її позитиви порівняно з вадами очевидні. Мовна свобода — величезне благо, один із вершинних здобутків цивілізації. Помиляються ті, хто вважає, що вільне володіння і часте користування другою мовою у чомусь ущемлює людину, знижує рівень її патріотизму. Навпаки — плекати одномовність те ж саме, що зводити тюремні мури. Двомовність — чинник інтелектуального збагачення й духовного розкріпачення. Одномовне середовище звужує кругозір, перешкоджає об'ємному сприйняттю фарб сучасного світу. Вершинні здобутки української культури — твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки — були б немислимі без оволодіння геніями українського слова багатствами світової культури, і російська, німецька, польська, французька та інші мови відкривали їм вікно у світ.

Двокультурність і двомовність виконує ще одну важливу функцію — вона допомагає позбутися міфічних комплексів національної металоманії, психологічного нарцисизму. Знайомство з цінностями іншої культури робить людину більш терпимою й більш сприйнятливою до загальнолюдських цінностей. Очевидно, що в інтелектуальному змаганні людина, яка знає кілька мов і завдяки цьому вільно орієнтується в інтернеті, в масиві іншомовної літератури, завжди виграє порівняно з орієнтованою на одномовність (див. докладніше про це в [96, 277–278]).

Л. П. Нагорна не без вагомих підстав вважає, що для України з її специфічною мовною ситуацією оптимальним є так званий збережувальний білінгвізм, який передбачає оволодіння одночасно двома мовами. На відміну від так званого витісняючого білінгвізму, оволодіння російською мовою на стадії навчання не несе загрози для рідної материнської мови [96, 279].

У мозку кожного білінгва співіснують дві мовні системи — як своєрідний психофізіологічний механізм, який вмикається залежно від потреби.

Те, що лінгвісти та соціолінгвісти називають кодовими перемиканнями — явище повсюдне, повсякденне і загалом природне. Неприродним є поширений в містах України (крім західноукраїнських) тип білінгвізму, який фахівці визначають як асиметричний — з асиметрією на користь російської мови. Мова телебачення — яскравий показник того, що справжня двомовність з вільним володінням обома мовами для України поки що віддалений ідеал [96, 280].

4.1.2.5. Політичний (лінгвополітичний) аспект білінгвізму в Україні. Напівмовність (суржик, трасянка тощо). Оцінка цього явища науковцями

Явище білінгвізму в Україні має яскраво виражений політичний (лінгво-політичний) аспект. Як справедливо зазначає Л. П. Нагорна, «феномен двомовності, який є каменем спотикання у мовознавстві, без заглиблення у пласти самоідентифікації пояснити неможливо» [96, 10].

Стосовно цього явища і відповідного поняття дослідниця слушно зауважує: «мовна проблематика виступає у ролі своєрідного вододілу в політиці — між прибічниками орієнтацій на традиційні цінності і прихильниками універсалістських загальноцивілізаційних підходів. Якщо додати до цього крайній ступінь політизації мовної проблеми, неважко зрозуміти, чому позитивно навантажене поняття двомовності стало в Україні своєрідною метафорою. Що перетворилася у символ-код політичної ідентифікації і розмежування за принципом «наші — не наші» [96, 30].

Дослідниця наголошує: «Двомовність в Україні є віддзеркаленням більш глибоких процесів бікультуральності значної частини українського політичного простору» [96, 300].

Білінгви, як правило, володіють хоча б однією мовою у повному обсязі. Однак, можливими є випадки, коли спілкування індивіда з носіями його рідної мови є обмеженим, а рівень комунікативної взаємодії з носіями мов, домінуючих в мовній спільності, не є високим. У подібній ситуації адекватне знання рідної мови втрачається, а друга мова засвоюється в дуже вузьких межах. Це явище отримало назву напівмовності (рос. *полуязычия*) (англ. *semilingualism*). Лексичний склад обох мов виявляється обмеженим, а граматична структура спрощеною [110]. Особливі форми напівмовності утворюються в умовах, коли контактуючі мови є близькоспорідненими. Так,

унаслідок змішування української і російської мов виникає так званий *суржик* (див. про нього [154]), а суміш білоруської і російської мов отримала назву — *трасянка*.

Напівмовності, як і субординативному білінгвізмові, перемикання кодів не властиве.

Українські мовознавці і лінгвополітики (навіть ті з них, які себе не вважають ані філологами, ані лінгвістами зокрема) оцінюють це явище як украй негативне. Так. Л. П. Нагорна зазначає: «Існує і не менш гостра проблема вульгаризації як української, так і російської мов: засилля спотвореної «українізованої російської» і «суржику» філологи сприймають як «лінгвістичний терор»[22] [96, 237].

«Звуження комунікативної сфери української мови, — пише Л. П. Нагорна, — на фоні фальшивих запевнень у тому, що партія вважає необхідним плекати й розвивати українську мову, створили ефект, який мовознавці називають піджинізацією» (від *pidgin English* — спрощеного гібридного варіанта англійської мови). Йдеться про стан своєрідної «безмовності» — такого ступеня спрощення, коли людина послуговується дуже обмеженим набором слів, поєднання яких важко вкласти в систему чи то української, чи то російської мови. Л. Ставицька характеризує суржик як своєрідну напівмову, яка для освічених україномовних людей перетворилася у засіб мовної гри, а для мільйонів менш освічених є єдиною мовою[23]. Проблема суржику у мовному просторі України — одна з найгостріших. Близькість обох мов породжувала ввіддавна мовні сурогати, і до сьогодні створює вкрай болючу проблему «засмічення» української мови русизмами й вульгаризмами» [96, 262].

В. Котигоренко бачить загрозу мовному суверенітетові, поміж іншим, у суржикізації мовного простору: «двомовність свідчить не лише про належність частини українського соціуму до двох культур, а й про включеність чималої людності у поле маргінального безкультур'я» [66, 166]. Л. П. Нагона засвідчує, що «проблема суржику виявилася надто болючою і нині є індикатором деінтелектуалізації. Цей, за визначенням О. Пахальської, «абсурдистський інтерс-

[22] День.— 2004.— 29 грудня. (Виноска цитованої нами авторки. — *Автори*.).

[23] Ставицька Л. Державна мова в Україні. Чинники авторитету та комунікативної потужності // http // www.vesna.org.ua. (Виноска цитованої нами авторки. — *Автори*).

лов'янський волапюк»[24] [109, 88–89] є, крім усього іншого, показником прогресуючої маргіналізації суспільства» [96, 282].

Двокультурність і двомовність може приховувати, чаїти в собі й негативне, що Л. П. Нагорна метафорично називає «підводними рифами». «Вони, — пише дослідниця, — як правило, підстерігають людину у зоні прикордоння — саме тут напівзнання часто обертається відчутними втратами. Близькість української і російської мов постійно загрожує розмиванням межі культурних мутацій, створює проблему суржику» [96, 278].

В. Радчук зауважує, що «двомовність, надто суржик, але також і диглосія, за якої мови розбігаються по царинах застосування, — це здебільшого **напівмовність**, обскубаність і роздертість душі, гальмо для інтелекту індивіда й соціуму» [118, 44].

(Про перевагу позитивного над негативним в індивідуальній двомовності йшлося вище (див. цей же самий підпункт)).

І ось іще одна цікава думка про суржик: оскільки це явище дуже поширене в Україні, то чи не претендуватиме коли-небудь цей (які б найнегативніші епітети йму не надати!) мішанець на роль літературної мови? Цю думку (чи принаймні натяк на неї) знаходимо в одній з розвідок В. Радчука, який пише: «Суржиком в Україні, хоч би як негативно оцінювали це явище і зрікалися його в анкетах і статистиці, спілкується переважна більшість — мільйони співгромадян. За масштабами поширення і характером взаємодії мов-донорів цей суржик унікальний. /.../ Ідеться не лише про українсько-російський мішанець, адже обидві мови являють собою синтез десятків інших, що триває» [118, 37]. Дослідник аргументує цю свою думку наступним чином: «Тим часом чи не всі розвинені мови сьогодення, зокрема й мови європейців-колонізаторів, суть олітературені мішанки, про що знову-таки свідчать етимологія і словники запозичень» [118, 37].

4.1.2.6. Відмінність між диглосією та двомовністю. Моноглосність

На відміну від двомовності, *диглосія* означає таку форму володіння двома самостійними мовами або підсистемами однієї мови, при

[24] *Пахальська О.* Біном «Україна — діаспора» сьогодні: криза і перспектива // Сучасність.— 2002.— № 5.— С. 88–89. (Виноска цитованої нами авторки.— *Автори*).

якій ці мови й підсистеми *функціонально розподілені* («за якої мови розбігаються по царинах застосування», за влучним висловом В. Радчука): наприклад, в офіційних ситуаціях — законотворчості, діловодстві, у листуванні між державними установами тощо — використовується офіційна (або державна) мова, якщо йдеться про багатомовне суспільство, або літературна форма національної мови (в одномовних суспільствах), а в ситуаціях побутових, повсякденних, у родинному спілкуванні — інші мови, які не мають статусу офіційних чи державних, інші мовні підсистеми — діалект, просторіччя, жаргон.

Наведемо характерний приклад для ілюстрації поняття «диглосія». За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р., в Україні вільно володіли українською мовою 78 % населення, а російською — 78,4 %. «Проте, — як зазначає О. О. Тараненко, — реально, у плані практичного використання тієї чи іншої з цих мов, українсько-російська двомовність у країні виявилася як диглосія, при якій уживання в соціумі цих двох мов було виразно розмежованим у функціонально-аксіологічному плані — із закріпленням їх за різними стилям, сферами вживання й суспільного життя та протиставленням на шкалі цінностей суспільства як вищого і нижчого функціональних типів мовних систем, але диглосія не абсолютна (порівняно, наприклад, зі станом на 1917 р.)» [152, 37].

Важливою умовою при диглосії є та обставина, що мовці роблять свідомий вибір між різними комунікативними засобами і використовують той із них, котрий найкраще може забезпечити успіх комунікації. З цього випливає, що двомовність не обов'язково супроводжується диглосією — хоч і рідко, але мови білінгва можуть ніяк не розподілятись у зв'язку з комунікативною ситуацією. Кодовий репертуар одномовного індивіда може бути надзвичайно обмеженим, і в різних комунікативних ситуаціях він (цей індивід) використовуватиме одну й ту ж саму мовну підсистему. У цьому випадку можна говорити про його *моноглосність*, або інакше — *монолінгвізм*.

4.1.2.7. Двомовність і багатомовність та диглосія

Двомовність — це послугування (користування) у повсякденності даною суспільною групою двома різними мовами [191, 121]; а також попеременне вживання індивідом двох (або більше) мов дозволяє охарактеризувати його як двомовний [193, 106]. У. Вайнрайх зазначає, що білінгвізм торкається однаковою мірою двох мов, споріднених

одна з одною стистемно, як і підсистем тієї ж самої мови [22, 23]. Е. Смулкова, осмислюючи проблематику мовної ситуації у північно-східній Польщі (на польсько-білоруському пограниччі), стверджує, що «у випадку вживання діалектів тієї ж самої мови можна говорити про білінгвізм, тому що обидва діалекти, що знаходяться в контакті, будучи різними системами, водночас реалізують загальну систему мови, до якої належать. Аби розмовляючий діалектом А розумів діалект Б, він не повинен опанувати цілком нову семіотичну систему» [230, 313].

Розглядаючи термін *двомовність*, слід ширше враховувати його суспільний контекст. У мовознавчій літературі розрізняють двомовність і індивідуальну багатомовність, яка залежить як від окремих користувачів мови, так і від різних життєвих ситуацій; враховується також суспільний контекст, що охоплює більші групи.

Соціологічне розуміння явища білінгвізму представляє дефініція Л. Б. Нікольського: «ми розглядатимемо явище двомовності й багатомовності лише як результат або процесу засвоєння другої і третьої мов в умовах соціальної взаємодії, тобто процесу, що проходить попередньо, або як результат навчання в школі, але тільки за умови, якщо мова, вивчена в стінах навчального закладу, застосовується індивідом у практичному спілкуванні» [99, 89] (цитату подаємо за [235, 21–22]). Е. Хауген у своїх публікаціях намагається визначити, кого можна визнати особою двомовною; визначаючи поняття білінгвізм (і пояснюючи цей термін), він намагається звернути увагу на:

1. рівень опанування другої мови;
2. ступінь диференціації мовних систем, що входять у контакт;
3. умови, що спонукають вживати дві мови;
4. сфера інтерференцій, що виникають (визначення, що їх наводить Е. Хауген [206], ми подаємо за джерелом [230, 308]).

На думку Е. Смулкової, зазначені вище чинники, наведені Е. Хаугеном, є взаємообумовленими; їх слід цілком і повністю брати до уваги в дослідженнях двомовності, зокрема такої, яка виникла з територіального контакту мов та їхніх діалектів [230: 308].

Для опису дво- й багатомовності більш об'єктивним є підкреслення (акцентування) передусім соціального аспекту явища.

Населення буває двомовним або багатомовним, а функції мов чітко розмежовані. В цьому випадку ми маємо справу з явищем, яке в науковій літературі називається *білінгвізмом з диглосією*. З цитованих й відомих у Польщі праць на тему поняття диглосії назвати можна, наприк-

лад, роботи Й. А. Фішмана [197, 95–109] і А. Фергюсона (його праці цитуємо за: [230, 308] або за — [235, 22]). У фергюсонівському значенні вона виступає тоді, коли тій же самій особі доводиться використовувати різні функціональні стилі тієї самої мови, або дві підсистеми тієї ж самої мови (говірки й літературної мови). Й. А. Фішман визначає диглосію як зієрархізований різновид білінгвізму, коли окремі мовні системи, незважаючи на їхню спорідненість, знаходяться в певних функціональних відношеннях (пор.: [230, 308] і [235, 22]).

4.1.2.8. Білінгвізм без диглосії

В ситуаціях білінгвізму без диглосії видно значно чіткіше, ніж перед цим, що білінгвізм по суті є рисою **індивідуальної** мовної вправності, тоді як диглосія є рисою **суспільно обумовленого розподілу (призначення)** певних функцій за різними мовами й варіантами. Постає запитання: за яких обставин двомовні індивідууми могли б насправді виконувати свої функції, якби залишалися поза суспільним консенсусом (згодою), який належним чином, по-справжньому розуміється й усіма сприймається, консенсусом щодо питання, які мови повинні використовуватись учасниками мовної комунікації (комунікантами), на яку тему і з якою метою? За яких обставин найчіткіше видно, що вживані (використовувані) в них мови або варіанти характеризує нестрогість визначення (дефініції) або розмежування їхніх функцій, яке не вдовольняє (не задовольняє)? Найкоротша відповідь: вони звичайні. Це обставини швидких суспільних змін, великих соціальних потрясінь і цілковитого відкидання норм, що перед цим були для всіх обов'язковими (зобов'язуючими), і перед усталенням норм нових. Знаменним є те, що діти в дуже ранньому віці стають двомовними, коли перебувають переважно вдома або по сусідству. Так відбувається тому, що особи, старіші за них (як дорослі, так і діти шкільного віку) уносять в округу (район) особистості мову, якої навчилися поза цією округою (районом). Колективи (чи органи), що набули характеру (правового) інституту, прагнуть до того, щоб індивідуумів у все ширшій і ширшій сфері перетворити в одномовних користувачів такої мови, яка відрізняється від мови оселі та її найближчого оточення. Зрештою, мова шкіл і установ насправді поступово витісняє мову оселі й найближчого довкілля, і це тому, що внаслідок широких суспільних змін, яким підлягає також дім (рідна оселя) і його довкілля, мови і першої, і другої сфери набувають нового статусу.

Зв'язки білінгвізму з інтелігентністю або білінгвізму з прогресом в науці були предметом досліджень у контексті білінгвізму без диглосії, причому дослідники недостатньою мірою розуміли, що це лише один з можливих контекстів дослідження білінгвізму. Внаслідок цього багато позірних (уявних) «вад» білінгвізму хибно узагальнили на комплексне явище білінгвізму без зіставлення з наявністю або відсутністю суспільних взірців (моделей), що виходить далеко за межі білінгвізму.

Історія індустріалізації західного світу (як і тих регіонів Африки і Азії, які індустріалізувалися за «вказівками» Заходу) є такою, що засоби виробництва (капітал, витрати, організація) контролюються однією мовною спільнотою, а робоча сила вербується з іншої спільноти. Мабуть, початково або обидві такі спільноти (спільності) підтримували свої диференційовані (розмежовані, окремі) моделі диглосії і білінгвізму, або ж, як альтернатива, корилися диглосії без білінгвізму, що поширювалася.

Отже, білінгвізм без диглосії становить перехідну стадію стосовно як лінгвістичного репертуару даних мовних спільностей, так і відповідних мовних варіантів. Якщо окремі (диференційовані) (проте комплементарні, тобто доповнювальні) норми й вартості не стабілізують і не порушують мовний функціональний репертуар, то мова або різновид, якому пощастило бути ототожненим з впливовими рушійними силами суспільства, має тенденцію до витискання інших мов. При цьому є вірогідним, що процес кристалізації нових мов або змішаних варіантів призводить до однієї ситуації тоді, коли групи робочої сили вже обрані (відібрані), що неспроможні утримати, ані розвивати систему чітко розподілених ролей з обмеженим доступом (в яких, може, й удалося б їм зберегти стабільний варіант рідної / примарної мови), а до іншої ситуації тоді, коли соціальні зміни сягають надто глибоко, щоб групи найманих робітників уможливили в достатньо широкій сфері спілкування з тими представниками «пануючого класу», котрих вважають типовими користувачами (носіями) стандартної (унормованої) форми виучуваної / секундарної мови.

Білінгвізм без диглосії виникає тоді, коли дві мови вживаються поперемінно без суспільно вироблених засад розмежування їхніх функцій. Найхарактернішим проявом білінгвізму без диглосії є дуже розповсюджене поперемінне вживання обох мов в одному комунікативному акті, якщо припустити, що всі мовці однаковою мірою розуміють обидві мови. Найяскравіше виявляється це в радіо- й телепередачах, коли кореспонденти (чи ведучі) ставлять запитання по-українськи, а співрозмовники, що їм відповідають, використовують мову російську. Той факт, що значно рідше можна спостерігати ситуацію протилежну, або українську відповідь на запитання, поставлене по-російськи (це роблять люди прості, що розмовляють говіркою, і свідома українська інтелігенція), свідчить про дуже широке заволодіння російською мовою щоденною (повсякденною) комунікативною сферою. В останні роки навіть деякі газети, до цього часу українськомовні, прийняли засади друкування статей обома мовами. Ця мерзенна справа є настільки небезпечною для двомовності, що при близькій спорідненості мовних систем, яка існує між українською і російською мовами, призводить до прискореної появи «суржику» і створює переконання, що співрозмовники мають справу з однією мовою в різних стилістичних різновидах (варіантах).

До комунікативної ситуації білінгвізму без диглосії належать всілякі індивідуальні білінгвізми.

4.1.2.9. Диглосія без білінгвізму

На думку Й. А. Фішмана, явище диглосії без білінгвізму має загалом застосування в умовах екстремальних, коли людина, яка фактично не знає даної мови, опановує її звороти з певною метою. Й. А. Фішман наводить приклад комунікативної ситуації, що виникає поміж тубільцями й невеликими військовими підрозділами, що за ними наглядають (що їх контролюють), або співвідношення між мовою рукописів (рукописною мовою, тобто мовою, написаною власноруч) й мовою службовою (офіційною) і різними розмовними мовами окремих провінцій.

З диглосією без білінгвізму ми маємо справу в Україні. У середовищі українськомовних католиків, звичайно, тільки тих, котрі польську мову знають виключно як мову молитви. Яскравою ілюстрацією цього можуть бути діти, які розмовляють між собою місцевою російською мовою, що спирається на українську артикуляційну базу, які в костьолі моляться й співають релігійні пісні по-польськи, вписуючи в зошити польські слова пісні й молитов російським алфавітом, так званою «гражданкою»[25].

[25] Це переклад з польської мови, де grażdanka перекладається на російську так: «гражданская печать (азбука)» (див.: [148, 148]).

Запитання та завдання

1. Як В. І. Бєліков і Л. П. Крисін визначають поняття «просторіччя»?
2. Як вони доводять, що просторіччя є «найбільш російською» мовною підсистемою, тобто специфічною саме для російської національної мови?
3. Чи є російське просторіччя на інших теренах пострадянського простору, тобто поза межами Росії?
4. Чим є північноприазовська (зокрема бердянська) російська мова? Як її можна кваліфікувати?
5. Який шлях упровадження в Північному Приазов'ї (зокрема в Бердянську) державної (української) мови є хибним? Яка ж важлива ідея з цього випливає?
6. Чи відчувають (хай інтуїтивно) мешканці Північного Призов'я (зокрема Бердянська) більшу престижність літературної (української або ж російської) мови, аніж нелітературних її варіантів (підсистем)?
7. Чи існує в північноприазовському (зокрема в бердянському) різновиді російської національної мови щось подібне до норми (чи «мовного ідеалу»)?
8. В яких аспектах можна розглядати соціокультурний феномен північноприазовської (зокрема бердянської) російської мови?
9. Чи існує просторіччя в сучасній українській мові?
10. Охарактеризуйте носіїв російського просторіччя. В якій формі воно реалізується? Назвіть типові сфери й місця реалізації просторіччя.
11. Чому Л. П. Крисін запропонував поділити російське просторіччя на два різновиди?
12. Чим же характеризується просторіччя взагалі?
13. Назвіть орфоепічну ознаку просторіччя-1. Наведіть приклади.
14. Назвіть фонетичні ознаки просторіччя-1. Наведіть приклади.
15. Які особливості просторіччя-1 має в морфології? Проілюструйте свою відповідь прикладами.
16. Яким трансформаціям у просторіччі-1 піддається іншомовна лексика? Наведіть приклади.
17. Чим характеризується просторіччя-1 у сфері лексики? Наведіть приклади.
18. Охарактеризуйте синтаксичні особливості просторіччя-1.
19. Назвіть семантичні особливості просторіччя-1.
20. Якими загальними й мовними ознаками характеризується просторіччя-2?
21. Хто є носіями просторіччя-2?

22. Стисло охарактеризуйте еквіваленти російського просторіччя в інших мовах (неслов'янських і слов'янських). (Це й буде вашою відповіддю на запитання 2.)
23. Що таке внутрішньомовна диглосія і просто — диглосія?
24. Що таке двомовність і багатомовність?
25. Що являє собою субординативний білінгвізм?
26. Охарактеризуйте координативний білінгвізм.
27. Що таке змішаний білінгвізм?
28. Що стоїть за терміном «пасивний (рецептивний) білінгвізм»? Що таке рецептивна компетенція індивіда?
29. Як розуміється термін «двосторонній пасивний білінгвізм»?
30. Що таке асиметричний білінгвізм?
31. Які переваги має білінгвізм?
32. Які вади має білінгвізм?
33. У чому полягає політичний (лінгвополітичний) аспект білінгвізму в Україні? Що таке зберігаючий, витісняючий білінгвізм?
34. Що таке напівмовність? Як оцінюють мовознавці й лінгвополітики явище «суржику» і «трасянки»?
35. В чому полягає відмінність між диглосією та двомовністю?
36. Як слід розуміти поняття «білінгвізм без диглосії»?
37. Розкрийте зміст поняття «диглосія без білінгвізму».

Лекція четверта. Частина друга

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

4.2.1. Сфери використання мови

4.2.1.1. Визначення цього поняття. Приклади деяких комунікативних засобів, що ілюструють суть і зміст цього поняття. Нежорсткий розподіл мов та їх підсистем за сферами діяльності людей

Мова може обслуговувати дуже широкий спектр комунікативних потреб окремої людини і суспільства в цілому. У відповідності до різних областей людської діяльності — виробництва, освіти, науки, культури, торгівлі, побуту і т. ін. — виділяються різні сфери використання мови (або мов, якщо йдеться про неодномовне суспільство).

Сфера використання мови — це область позамовної діяльності, що характеризується відносною однорідністю комунікативних потреб, для задоволення яких мовці здійснюють певний відбір мовних засобів та правил їх сполучення один з одним

Унаслідок такого відбору мовних засобів і правил їх сполучення один з одним формується більш або менш стала (для даної мовної спільності) традиція, що співвідносить певну сферу людської діяльності з певним мовним кодом (субкодом) — самостійною мовою або підсистемою національної мови. Так, у середньовічній Європі латинська мова була комунікативним засобом, що використовувся під час служби Божої, а також у науці. Інші сфери діяльності обслуговувались відповідними національними мовами та їх підсистемами. У Росії роль культового комунікативного засобу довгий час належала церковнослов'янській мові.

Мови та їх підсистеми за сферами діяльності можуть розподілятись нежорстко: одна з мов або одна з підсистем переважає в даній сфері, але допускається використання елементів та інших мов (підсистем). Так, у родинному спілкуванні жителів сучасного села переважає місцевий діалект, він же використовується ними і при виконанні сільськогосподарських робіт. Однак, у сучасних умовах чистий діалект, як уже згадувалося, — рідкість. Він зберігається лише в деяких представників старшого покоління сільських жителів. У мовленні ж

більшості він сильно «розбавлений» елементами літературної мови та просторіччя. Так, у Білорусії у сфері гуманітарної освіти використовується білоруська мова (це заохочується політикою держави, що офіційно проводиться), проте тут можна зустріти й елементи близькоспорідненої російської мови. У сфері виробництва, незважаючи на державну підтримку рідної мови, переважає російська мова (у спеціальній термінології, в технічній документації, в професійному спілкуванні фахівців). Використання білоруської, звісна річ, не забороняється.

4.2.1.2. Характеристика та визначення мовних сфер К. Фелєшком, У. Вайнрайхом та іншими дослідниками

Про значення теорії сфер (областей, царин) у розумінні К. Фелєшка і про показ сфер функціонування окремих мов через визначення елементів ситуаційного контексту (сім'я, сусідство, костьол, школа, установи) було вже сказано вище (див. пункт «2.1.2.7. Мова первинна і мова вторинна»).

К. Фелєшко зазначає, що «характеристика й дефініція мовних сфер (областей, царин) (по-польськи така одна сфера має назву *domena* — *Автори.*) закладає міцні підвалини знання соціокультурної динаміки багатомовної спільноти (спільності) в різні моменти її розвитку» [193, 119]. Окремі використовувані мови можуть знаходитись стосовноодна одної у функціональній залежності. Сфери вживання (використання) мови можна поділити на:

1) приватно-неофіційні: сім'я, сусідство;

2) приватно-офіційні: релігія;

3) державно-офіційні: шкільництво (система освіти), адміністрація (управління).

Сфери функціонування мови є окремими, але разом з тим залежними одна від одної соціолінгвістичними одиницями. Деякі критерії мають соціокультурний характер і регулюють мовні навики в окремих ситуаціях мовлення. За цими критеріями складаються сфери вживання мови, набір яких не є в соціолінгвістиці сталим (постійним, незмінним). У. Вайнрайх, услід за Шмідт-Рор, розрізняє дев'ять сфер уживання мови: *сім'ю*, *місце дитячих ігор*, *школу*, *костьол*, *літературу*, *пресу*, військо, *суди*, *адміністрацію* [22, 150]. А. Зеліньська у своїй роботі враховує додатково: *працю та засоби масової інформації* [235, 126]. З. Грень у сфері *родина* вирізняє: мову контактів з батьком і матір'ю, мову контактів з дідусем і бабусею, мову контактів з братами й сестрами, мову контактів з родичами [202, 222–237].

Визначення домінуючої мови відбувається за різними критеріями, з яких, у даному описі, важливим є географічно-демографічний характер, а саме:

а) щільність заселення групи;

б) сільські центри та чисельність колективу, що послуговується споконвіку однією мовою;

в) культурна й етнічна приналежність групи;

г) релігія даної групи;

д) вік (мову старших осіб і найменших дітей характеризує більша стійкість на чужі впливи) (див.: [22, 154–163]).

4.2.2. Комунікативна ситуація

4.2.2.1. 8-компонентна структура комунікативної ситуації

Комунікативна ситуація має певну структуру. Вона складається з наступних восьми компонентів: 1) мовець (адресант); 2) слухач (адресат); 3) стосунки між мовцем і слухачем та пов'язана з цим 4) тональність спілкування (офіційна, нейтральна, дружня); 5) мета; 6) засіб спілкування (мова або її підсистема — діалект (говір), стиль, а також парамовні засоби: жести, міміка); 7) спосіб спілкування (усний / письмовий, контактний / дистантний); 8) місце спілкування.

Ці компоненти є *ситуативні змінні*. Зміна будь-якої з них веде до зміни комунікативної ситуації і, отже, до варіювання засобів, використовуваних учасниками ситуації, та їх комунікативної поведінки в цілому.

Так, спілкування судді і свідка в залі судових засідань вирізняється більшою офіційністю використовуваних обома сторонами мовних засобів, аніж спілкування цих же осіб не під час судового засідання: змінюється лиш місце, проте всі інші ситуативні змінні зберігаються такими, якими й були перед тим. Звертання судді до свідка з метою з'ясування біографічних даних з необхідністю передбачає спілкування у вигляді запитання-відповіді з відповідними синтаксичними властивостями діалогу (еліптичність висловлювань, повторення відповідаючим деяких елементів запитання тощо). Звертання судді до свідка з метою відтворити свідчення останнього на попередньому слідстві має передумовою переважання монологу судді та лише стверджувальну чи заперечуючу реакцію свідка (змінюється лише мета спілкування, тоді як усі інші ситуативні змінні зберігаються).

Виходячи зі службової ролі, суддя перестає знаходитись зі свідком у тих стосунках, які приписують їм обом певну мовну поведінку. Скажімо, у «транспортній» ситуації, якщо обидва їдуть в автобусі — при соціальних ролях «пасажир — пасажир» — їхнє мовлення, зрозуміло, є менш офіційним. Якщо ж суддя і свідок знайомі один з одним, то все ж таки сама обстановка судового засідання та їх ролі приписують (диктують) їм обом офіційну тональність спілкування; поза цією обстановкою, при «поверненні» до рольових стосунків «знайомий — знайомий» (або «приятель — приятель») тональність спілкування може змінюватись на неофіційну, навіть фамільярну, з використанням засобів розмовної мови, просторіччя, жаргонів.

Спілкування судді зі свідком на прийомі у судді (поза судовим засіданням), коли спілкування є контактним і усним, допускає еліптовані форми мовлення; власноручні ж письмові свідчення свідка (дистантність і писемна форма спілкування) вимагають експліцитних, синтаксично завершених форм висловлювання.

В реальному спілкуванні ситуативні змінні взаємодіють одна з одною і кожна з них набуває певного значення разом з іншими. Наприклад, якщо змінюється місце спілкування, то це часто означає водночас і зміну його мети, а також відношень між комунікантами й самої тональності спілкування.

Контактність взаємодії мовця і слухаючого (слухача) зазвичай пов'язана з використанням усно-розмовних форм мовлення, а дистантність — писемного мовлення (пор., однак, спілкування по телефону) і т. ін.

4.2.2.2. Характеристика ситуативних змінних та їхня різна вага

Ситуативні змінні мають різну «вагу» з точки зору сили їх впливу на характер комунікативної ситуації. Більшу вагу мають ті змінні, котрі відбивають деяку лінгвістичну або соціальну *заданість* структури спілкування, меншу — змінні, що відповідають різноманітності (можна навіть сказати — розмаїттю) реальних комунікативних ситуацій. Число значень перших змінних є скінченним (навіть у математичному розумінні цього слова), значення других являють собою незамкнені множини.

Так, мета спілкування реалізується якимсь конкретним *мовленнєвим актом*, типи яких зчисленні (рос. *исчислимы*), з використанням певних функцій мови. Наприклад, повідомляючи що-небудь, мовець удається до мовленнєвого акту повідомлення і використо-

вує при цьому мову в її інформативній функції, можливо, в поєднанні з емотивною (це залежить від намірів мовця: чи хоче він просто поінформувати слухаючого про щось, чи ще й прокоментувати повідомлюване, даючи свої оцінки). Прохання, погроза, клятва (присягання), наказ, виправдання і такі інші інтенції мовця одягаються в форму відповідних мовленнєвих актів, які відрізняються один від одного як за цілями, так і за характером суміщення (поєднання) в них різних функцій мови.

Тональність на перший погляд видається такою ситуативною змінною, яка має недискретне значення. Однак у дійсності мовці не тільки добре відчувають різницю між офіційним, нейтральним та дружнім (фамільярним) спілкуванням, а й знають заздалегідь, яка тональність відповідає тим або тим комунікативним ситуаціям.

На відміну від цих змінних, *місце* спілкування не є наперед заданою змінною, і число значень цієї змінної навряд чи можна визнати скінченним. Вага цієї змінної є менша, ніж вага таких чинників спілкування, як мета, стосунки (відношення) між комунікантами, тональність спілкування та ін. Зміна місця комунікації далеко не завжди веде до зміни характеру мовленнєвої поведінки комунікантів: якщо стосунки між ними залишаються попередніми, то зміна чинника «місце» виявляється нерелевантною (пор., наприклад, спілкування вчителя і учня в класі і поза класом). Зміна місця спілкування найчастіше є значущою в поєднанні зі зміною якихось інших умов спілкування. Так, якщо внаслідок зміни місця посилюється залежність одного з комунікантів від іншого, то змінюється й характер мовленнєвої поведінки першого.

4.2.3. Мовне спілкування, мовна поведінка

4.2.3.1. Пояснення цих термінів

Перший термін є синонімом терміна *мовна комунікація* (рос. *речевая коммуникация*). Обидва синоніми означають двосторонній процес, взаємодію людей під час спілкування. На відміну від цього, в терміні *мовна поведінка* акцентовано односторонність процесу: ним означають ті властивості й особливості, якими вирізняються мовлення і мовленнєві реакції одного з учасників комунікативної ситуації — або мовця (адресанта), або слухаючого (адресата). Термін *мовна поведінка* є зручним при описанні монологічних форм мовлення, наприклад, комунікативних ситуацій лекції, виступу на зборах,

мітингу тощо. Однак він не є достатнім при аналізі діалогу: в цьому випадку важливо виявити механізм взаємних мовленнєвих дій, а не тільки мовну поведінку (рос. *речевое поведение*) кожної зі сторін, що спілкуються. Отже, поняття *мовне спілкування* (рос. *речевое общение*) включає в себе поняття *мовна поведінка* (про розмежування цих термінів див. також в книзі [33]).

4.2.3.2. Мовний (мовленнєвий) акт. Щодо теорії мовних (мовленнєвих) актів

Термін *мовний акт* (рос. *речевой акт*) означає конкретні мовленнєві дії мовця в межах тієї або тієї комунікативної ситуації. Наприклад, у ситуації купівлі товару на ринку між покупцем і продавцем можливим є діалог, що включає різні мовленнєві акти: запит про інформацію (— *Скільки коштує ця річ?)*, повідомлення (— *Дві тисячі. Південна Корея. Натуральна шкіра.*), прохання (— *Відкладіть, будь ласка, я збігаю по гроші.*), звинувачення (— *Ви мені решту не ту дали!)*, погрозу (— *Зараз міліцію викличу!)* та ін.

У середині XX ст. англійський філософ Дж. Остін, а слідом за ним і американські вчені Дж. Серль та Г. Грайс розробили *теорію мовних* (*мовленнєвих*) *актів*, у якій виявили низку закономірностей, характерних для процесу мовної комунікації, і сформулювали принципи й постулати, дотримання яких забезпечить успіх тому або тому мовленнєвому акту та мовній комунікації в цілому: наприклад, «висловлюйся зрозуміло», «будь щирим», «будь лаконічним», «уникай незрозумілих виразів» тощо.

4.2.3.3. Спроба створення «універсальних» правил мовного спілкування. Привабливість ідеї своєрідних соціолінгвістичних граматик та складність її реалізації

Робляться спроби розробити правила мовного спілкування, які б не тільки враховували закономірності використання мовних засобів, а й регламентували їхнє поєднання один з одним у залежності від характеру комунікативної ситуації. Прикладом можуть бути правила мовного спілкування, запропоновані американською дослідницею С. Ервін-Тріпп [192].

Термін *правило* С. Ервін-Тріпп вживає для опису, а не для регламентації тих або тих мовленнєвих дій, тобто для констатації деяких нормальних, типових актів комунікації.

С. Ервін-Тріпп розрізняє три види таких правил:

1. Правила вибору мовних засобів: а) загальні для всіх соціальних верств; б) специфічні для різних соціальних верств і груп. Наприклад: вибір форми спілкування, національні й соціальні відмінності в цьому виборі.

2. Правила слідування, тобто послідовності мовленнєвих дій при комунікації: привітання, вдячності, прощання тощо. У межах цих правил розглядаються формули прощання, запросин, виклику по телефону, встановлення комунікативного контакту.

3. Правила сумісної «зустрічальності» («сумісного трапляння»; рос. *встречаемости);* маються на увазі правила поєднання в одному контексті тих або тих лексичних, фонетичних, інтонаційних, синтаксичних та інших одиниць і властивостей.

Особливо розглядаються правила взаємодії співрозмовників, коли мовець прагне до того, щоб навколишні або партнер по діалогу, що належить до даної соціальної або професійної групи, визнали його «своїм», схвалили його мовну поведінку і правила переходу з одного коду на інший при зміні ситуації й соціальної ролі мовця.

Однак, перелічені правила — досить абстрактні. Вони є легко пристосовними до відносно простих комунікативних ситуацій, якими є етикетні мовленнєві акти (види привітань, поздоровлень, прощання тощо), а при описі більш складних і при цьому більш природних, реальних комунікативних ситуацій використання цих правил пов'язане з низкою неясностей та утруднень. Незрозуміло також, наскільки обов'язковими є ці правила. Якщо, наприклад, мовець, використовуючи сленг, дотримується літературної вимови, то чи означає це, що він будує своє мовлення «не за правилами», відхиляючись від стандартів мовної поведінки? Чи завжди мовець має обирати ті форми спілкування, які прийнято в даному соціальному середовищі, тобто соціальні або професійно забарвлені, чи, може, його власна, притаманна йому манера мовної поведінки може забезпечити комунікативний успіх?

Попри всю умовність розглянутих правил ідея своєрідних соціолінгвістичних граматик, що містять правила соціально-мовної поведінки людей в різних ситуаціях, є дуже приваблива і заслуговує вивчення й розробки. Разом з тим ця ідея є надзвичайно важкою для реалізації: по-перше, немає таких граматик конкретних мов, які дозволяли б породжувати не тільки граматично правильні висловлювання, а й різні розмовні конструкції, що відхиляються від стандарту, прийнятого в кодифікованій мові; по-друге, немає вичерпного опису всіх форм соціальної поведінки членів мовної спільності.

4.2.4. Комунікативна компетенція носія мови

4.2.4.1. Зміст поняття «комунікативна компетенція» носія мови. Приклади непрямих мовленнєвих актів як ілюстрація характеру навиків спілкування, що входять до комунікативної компетенції мовця та водночас відрізняються від знання власне мови

У процесі мовної комунікації люди користуються засобами мови — її словником і граматикою — для побудови висловлювань, які були б зрозумілі адресатові. Однак знання тільки словника і граматики не є достатнім для того, щоб спілкування даною мовою було успішним: слід знати ще й умови вживання тих або тих мовних одиниць та їх сполучень. Інакше кажучи, окрім власне граматики, носій мови має засвоїти «ситуативну граматику», яка приписує використовувати мову не тільки у відповідності до змісту лексичних одиниць і правил їх поєднання в реченні, а й у залежності від характеру стосунків між мовцем і адресатом, від мети спілкування та від інших чинників, які в сукупності з мовними знаннями складають (становлять) *комунікативну компетенцію* носія мови. (Поряд з цим терміном деякі вчені використовують термін *соціолінгвістична компетенція.*)

Характер навичок спілкування, що входять до комунікативної компетенції й відрізняються від знання власне мови, можна проілюструвати на прикладі так званих *непрямих (мовних) мовленнєвих актів* (рос. *косвенных речевых актов*). Непрямим називається такий мовленнєвий акт, форма якого не відповідає його значенню й меті. Наприклад, якщо сусід за обіднім столом звертається до вас з наступними словами: — *Не могли б ви передати мені сіль?,* то за формою це запитання, а по суті — прохання, і відповіддю на нього має бути ваша дія: ви передаєте сусідові сільницю. Якщо ж ви зрозумієте це прохання як запитання й відповісте стверджувально: *Так* або *Можу*, не виконуючи відповідної дії й очікуючи, коли ж співрозмовник дійсно, прямо попрохає вас передати йому сіль, — процес комунікації буде порушено: ви вчините не так, як очікував мовець і як прийнято реагувати на подібні запитання-прохання в аналогічних ситуаціях.

4.2.4.2. Відмінність між двома інтелектуальними категоріями — знанням та володінням. Правила та поведінницькі стратегії, які обіймає сфера комунікативної компетенції. Оцінка (і значення) цих правил і стратегій

Роман Якобсон звернув увагу на те, що в ролі слухаючого людина має більш високий рівень мовної компетенції, ніж у ролі мовця. Ця невідповідність віддзеркалює фундаментальну відмінність між двома інтелектуальними категоріями — *знанням* та *володінням*. Знання, наприклад, мови — може бути пасивним, тоді як володіння мовою з необхідністю передбачає наявність певних активних навиків у поводженні з мовними засобами.

До сфери комунікативної компетенції увіходять правила етикету (в російській мовній спільності вони торкаються, зокрема, вживання займенників *ти* і *вы*, у японській і корейській — різноманітних дієслівних форм ввічливості), правила спілкування дитини з дорослими й дорослих з дітьми, правила спілкування зі «своїм» і з «чужим», з «вищим», «нижчим» і рівним (за соціальним статусом), правила дотримання «соціальної дистанції» при значній асиметрії соціального статусу учасників комунікації, різноманітні поведінницькі (проте такі, що мають у мові своє вираження) стратегії, що керують реалізацією таких мовних (мовленнєвих) актів, як прохання, вимога, звинувачення, погроза, обіцянка та багато іншого.

Більша частина цих правил і стратегій — «неписана»: ще не створено ситуативні граматики, які б регламентували мовленнєву поведінку людини у відповідності до умов комунікативної ситуації. Разом з тим переважна більшість носіїв мови володіє правилами й стратегіями мовного спілкування в різноманітних життєвих обставинах, що забезпечує нормальну й ефективну взаємодію їх одне з одним.

Ми розглянули низку ключових соціолінгвістичних понять. Зрозуміло, що це не вичерпний їх список, однак у цілому він є достатнім для подальшого обговорення проблем, методів і напрямків сучасної соціолінгвістики. У процесі цього обговорення ми по мірі необхідності звертатимемось і до інших термінів та понять, щоразу вказуючи на той смисл, в якому вони вживаються.

Запитання та завдання

1. Що називається сферою використання мови? Назвіть кілька таких сфер.

2. Як К. Фелєшко визначає й характеризує мовну сферу?
3. Які мовні сфери (царини, області) виділяють У. Вайнрайх та польські дослідники?
4. Як слід розуміти нежорсткість розподілу мов та їхніх підсистем за сферами діяльності людей?
5. З чого складається комунікативна ситуація? Як називаються компоненти її структури?
6. Охарактеризуйте ситуативні змінні та покажіть залежність їхньої «ваги» від сили їхнього впливу на характер комунікативної ситуації.
7. Що таке мовне спілкування? Наведіть термін-синонім.
8. Що означає термін «мовна поведінка»?
9. Що таке мовний (мовленнєвий) акт?
10. Хто створив теорію мовних (мовленнєвих) актів?
11. Охарактеризуйте спробу створення так званих «універсальних правил мовного спілкування».
12. Чому приваблива ідея створення своєрідних соціолінгвістичних граматик є важкою для її реалізації?
13. Розкрийте зміст поняття «комунікативна компетенція» носія мови.
14. Що являють собою непрямі мовні (мовленнєві) акти і що саме вони ілюструють?
15. Чим відрізняється знання мови від володіння нею?
16. Які правила та поведінницькі стратегії обіймає сфера комунікативної компетенції?

Лекція п'ята

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

5.1. Володіння мовою як соціолінгвістична проблема

5.1.1. Складові поняття «володіння мовою»: власне мовні вміння того, хто говорить (у трактовці Ю. Д. Апресяна). Розмежування понять «мовна компетенція», «мовне вживання», «комунікативна компетенція»

Основним завданням лінгвістики в останні десятиліття є *моделювання мовної діяльності* людини, інакше кажучи, того, як людина володіє мовою.

Юрій Деренікович Апресян зробив спробу розчленувати поняття *володіння мовою* на складові. На його думку, володіти мовою означає: 1) вміти виражати заданий смисл різними (в ідеалі — всіма можливими в даній мові) способами; 3) вміти видобувати із сказаного даною мовою смисл, зокрема — розрізняти зовні схожі, але різні за смислом висловлювання і знаходити однаковий смисл у зовні різних висловлювань; 3) вміти відрізняти правильні у мовному відношенні висловлювання від неправильних [8: 2].

У такій інтерпретації володіння мовою — це власне мовні вміння того, хто говорить: здатність до перифразування, вміння розрізняти багатозначність і омонімію, володіння синонімією та інтуїтивна уява про норму. Ця інтерпретація є, по суті, більш докладною розробкою того, що американський лінгвіст Ноам Хомський назвав *мовною компетенцією* (*competence*) того, хто говорить.

Термін «мовна компетенція» в науковий обіг і був уведений Ноамом Хомським, визначався як знання мови (*competence*) та протиставлявся «використанню мови», мовній активності (*performance*) [161, 15; 34; 36; 38; 89], що, по суті, є протиставленням мови і мовлення. Отже, крім компетенції, Хомський виділяє *мовне вживання* (*performance*) — те, як використовують мову ті, хто говорить. Н. Хомський розрізняв потенційне знання мови, точніше граматики, яке й описував за допомогою породжуючих моделей, і процеси реальної мовної діяльності, що, на думку вченого, мала вивчати психологія.

Ідея Н. Хомського щодо розбудови висловлення на підставі певної системи правил, пов'язаних з розумовими операціями досить складної природи мала величезну кількість послідовників і критиків упродовж майже трьох десятиліть. Увагу дослідників привертав, крім структурно-трансформаційного, також психолінгвістичний аспект виявлення потенційного знання мови та його гносеологічні засади. Н. Хомський обстоював думку про вроджений характер цього виду знань, існування у свідомості дитини універсальних «глибинних» граматичних правил, що конкретизуються на поверхневому рівні у структурах опановуваної мови. У такий спосіб мовна компетенція виявляється фактом індивідуального світосприйняття і формування на підставі взаємодії вроджених знань та пасивно засвоюваного мовного матеріалу. Поза увагою залишається сфера соціалізації дитини, всі соціальні фактори, що зумовлюють становлення особистості як члена соціуму та впливають на спосіб її комунікативної діяльності.

Проте саме в американській соціолінгвістиці мовна компетенція почала розглядатись не як уроджена здатність, а як результат процесу соціалізації [170, 50–53]. Так, інший американський дослідник Делл Хаймс, розвиваючи ці ідеї Хомського, підкреслював, що компетенція — це не тільки володіння граматикою й словником, але й знання умов, ситуацій, у яких відбувається мовленнєвий акт; він показав, що знання мови передбачає не тільки володіння її граматикою та словником, а й чітке уявлення про те, в яких мовленнєвих умовах можуть і мають вживатися ті або інші слова та граматичні конструкції. Хаймс увів поняття *комунікативної компетенції* та теоретично обґрунтував необхідність розрізняти *граматичність* висловлювання і його *прийнятність* (рос. *приемлемость*) у даних умовах спілкування, в даному соціальному середовищі [207, 278–281]. Граматичність приблизно відповідає тому, що Хомський називає *competence*, а прийнятність — тому, що в Хомського позначено терміном *performance*. Обидві ці властивості складають (утворюють) навик, що називається *комунікативною компетенцією*, й, отже, виявляється, що володіння мовою є не чисто лінгвістичний, а соціолінгвістичний феномен.

Отже, Д. Хаймс розширив обсяг поняття «мовна компетенція» і перетворив його завдяки введенню деяких соціопрагматичних ознак в поняття соціолінгвістичної та комунікативної компетенції,

вважаючи останню більш широким поняттям, ніж першу. «Поняття комунікативної компетенції, — пише Звегінцев, підтримуючи прихильників розширення поняття, з яким доцільніше працювати, — виходить з того, що сама мовна компетенція не здатна забезпечити нормальне спілкування між людьми за допомогою мови. Необхідні ще якісь додаткові знання, які виявляють «правильність» поведінки людини в суспільстві. Це соціальні знання або соціолінгвістична компетенція, що має позалінгвістичний характер і так само, як і мовна компетенція, може бути представлена в ідеалізованому та абстрагованому вигляді» [53, 319].

Оскільки загальноприйнятих термінів для перекладу *competence // performance* ще немає, тому перекладачі праць американських соціолінгвістів (У. Лабова та ін.) нерідко користуються термінами «мовна компетенція // мовленнєва практика».

Слідом за Д. Хаймсом на необхідність вивчення мовної здатності людини у тісному зв'язку з соціалізацією і з широким соціальним контекстом, у якому плине мовна діяльність людей, вказували Уільям Лабов, С. Ервін Тріпп, Чарлз Філмор та інші дослідники. Так, У. Лабов настійливо повторює думку: граматика описує чимало висловлювань, що реально зустрічаються, як помилки, тоді як цими помилками насичене розмовне мовлення і вони не ведуть до непорозуміння. Отже, лінгвістична теорія має бути побудована таким чином, щоб вона була здатною описувати й пояснювати не тільки «чисті» випадки, а й ніби помилкові — а насправді пояснювані ситуацією та іншими чинниками — висловлювання [221].

5.1.2. Розуміння мовної компетенції Н. П. Шумаровою

Н. П. Шумарова вважає, що поняття мовної компетенції має (у відповідності з завданнями соціолінгвістичного дослідження) тлумачитись не просто як знання системи мови та правил її використання, а як реалізація цих знань у численних комунікативних актах [174, 11]. Таке використання цього поняття, на думку дослідниці, наочніше, ніж інші (соціолінгвістична, комунікативна компетенція) відбиває суть проблеми (йшлося про мовну компетенцію особистості в ситцуації білінгвізму — до речі, монографія авторки [174] має таку ж саму назву), бо дозволяє зробити акцент на використанні конкретної мови як суспільного явища, національно-історичного та культурного феномена [174].

5.2. Три рівні володіння мовою

Якою ж є структура того, що може бути назване терміном *володіння мовою*? Можна виділити принаймні три рівні володіння мовою залежно від того, якого виду інформація про мову та її використання мається на увазі.

5.2.1. Власне лінгвістичний рівень

5.2.1.1. Здатність до перифразування, здатність розуміти сказане даною мовою (розпізнавання (розрізнення) багатозначності та омонімії), уміння розрізняти правильні та неправильні висловлювання в мові

Цей рівень включає три вищезгаданих уміння, або здібності (здатності) мовця: здатність до перифразування, здатність розуміти сказане даною мовою та вміння відрізняти правильні висловлювання від неправильних. Цей рівень відбиває вільне «маніпулювання» мовою безвідносно до характеру її використання в тих або інших сферах людської діяльності. Проілюструємо кожне з умінь кількома прикладами.

Здатність до перифразування виявляється в тому, що одну й ту ж саму думку мовець може висловити по-різному. І чим більше перифраз він може використовувати, тим вищим (в цьому відношенні) є ступінь його володіння мовою. Наприклад: *Переходя улицу, будьте особенно внимательны. = При переходе улицы /.../ = Когда вы переходите улицу, (то) /.../. = Переход улицы требует (от пешехода) особой внимательности. = Особая внимательность — вот что требуется при переходе улицы* тощо.

Розпізнавання багатозначності й омонімії полягає в здатності носія мови усвідомлювати неоднозначність таких словосполучень та рівнянь, як, наприклад: *люблю Чехова* = 1) (люблю произведения А. П. Чехова); 2) (люблю человека по фамилии Чехов); *посещения писателя* = 1) (кто-то посетил писателя); 2) (писатель посетил кого-то); *Школьники из Костромы поехали в Ярославль* = 1) (костромские школьники поехали в Ярославль); 2) (Школьники (не сказано, какие) поехали из Костромы в Ярославль) і т. ін.

Мовлення, особливо усне, насичене подібними неоднозначними висловлюваннями, однак комуніканти не відчувають від цього особливих незручностей, оскільки багатозначність (або омонімічність) знімається (усувається) контекстом і ситуацією спілкування. Володіння синонімією полягає, з одного боку, в навику перифразування

(коли однин і той же смисл виражається різними синонімічними конструкціями), а з іншого — в умінні знаходити спільний смисл у зовні різних словосполученнях та реченнях. Наприклад, людина, яка володіє російською мовою, повинна впізнавати (розпізнавати) як тотожні за змістом пари словосполучень типу *деревянные ложки — ложки из дерева; оконное стекло — стекло для окон; продукктовый магазин — магазин, где продаются продукты* або варіанти висловлювань та запитань типу: *Подвиньтесь, пожалуйста.— Можно попросить вас подвинуться? — Вы не могли бы подвинуться?* тощо.

Нарешті, людина, що володіє якоюсь мовою, повинна вміти визначити, як можна, а як не можна говорити цією мовою (проте вона не зобов'язана знати причини цього: розбиратись у причинах «правльностей» і «неправильностей» — справа лінгвіста). Наприклад, той, хто володіє російською мовою, без вагань віднесе до неправильних фрази типу: **Он сделал мне помощь* (замість: *оказал помощь*); **С минуту воцарилось молчание* (замість: *На минуту воцарилось молчание* или *С минуту длилось молчание*); **Я имею шестьдесят килограмм веса* (замість: *Я вешу шестьдесят килограмм (ов)* или *Во мне шестьдесят килограмм (ов)*) тощо.

5.2.1.2. Інші показники мовного розвитку особистості (рівня володіння мовою), запропоновані Н. П. Шумаровою та ін., як критерії оцінки мовної компетенції

Дослідники (наприклад, Н. П. Шумарова та ін.) зазначали, що лінгвістичний аспект мовної компетенції дозволяє вивчати створювані мовцем тексти, коли перевіряється його дотримання норм розмовно-літературного мовлення або інших стратифікаційних взірців (діалектних норм, просторіччя тощо), а також багатство його мовних навичок. Це є, по суті, аспект знання мови та демонстрація цих норм через навички та вміння. Він є не тільки граматичним, бо охоплює всі мовні рівні, відображені у створюваних мовцем письмових чи усних текстах-висловлюваннях. Як головний, але не єдиний критерій оцінки мовної компетенції, він повинен доповнюватись іншими показниками мовного розвитку особистості, показниками, що відображають кількісний запас слів та фразеологічних одиниць, якісний склад словника (активного й пасивного), різноманітність граматичних конструкцій та стилістичних ресурсів, використовуваних в писемному та усному мовленні.

При лінгвістичному підході об'єктом аналізу повинні стати знання мови, оцінювані за параметрами «правильно — неправильно», «виразно — невиразно». Вияв знань іде через уміння й навички, систематизація яких має неабияке практичне значення в системі гуманітарного навчання, вони актуалізують вибір мовцем конкретної мовної одиниці, роблять наочним процес відтворення знань у мовленнєвих актах.

Показниками рівня володіння мовою, крім зазначених вище, можуть бути показники інтерференції, продуктивності мовлення (тобто здатність утворювати нові форми, — особливо у сфері другої мови, — показник, наближений до «здатності до перифразування» Ю. Д. Апресяна), показник «швидкості / легкості мовлення» [58, 54–55] або показники, що визначають мовну готовність особистості, а при реалізації в тексті свідчать про рівень мовної компетенції [19, 10]: правильність, швидкість, насиченість мовлення, адекватність вибору слова, адекватність компетенції висловлення.

У чому ж полягає знання мови, що є базовим поняттям, а іноді й єдиним компонентом мовної компетенції? Цей вид знань виникає у людини як продукт та інструмент опанування об'єктивної дійсності, як форма і результат її соціалізації у суспільній діяльності з колективом людей та виявляється у здатності розуміти та продукувати безліч смислів за допомогою структурно оформленого висловлення (речення).

Виходячи з суті комунікативно-пізнавальної функції мови, у ядро поняття мовної компетенції треба закласти зміст «можливість передачі інформації» і наголосити на пріоритетності с е м а н т и ч н о ї к о м п е т е н ц і ї як основи мовної компетенції. Семантична компетенція передається через слово, його значення, що формує лексико-семантичний рівень мовної компетенції, і через граматичні форми узгодження змісту у висловленні. Отже, лексико-семантична і граматична — два найважливіші види компетенції. Вони тісно поєднані одна з одною. Граматична компетенця є одним з підвидів компетенції, який формує засади успішного комунікативного акту, це реалізована готовність до нормативного творення смислів, результат сформованості та функціонування у мовній свідомості й мовленні індивідів різних моделей інтерпретації того самого змісту. Хоча люди й «говорять фразами, вони пам'ятають і знають мову насамперед через слова» [86, 466]. Коли людина опановує слово, вона опановує і нове для неї явище, предмет, поглиблює свої знання об'єктив-

ної дійсності й одночасно збагачує власну мовну картину світу. Знання слова, розуміння його значення є невід'ємною частиною мовної компетенції.

Отже, поняття мовної компетенції обов'язково передбачає як складову частину знання семантичний компонент, який виявляється не тільки у виокремленні слова для найменування реалії, а й у категоризації змісту на граматичному рівні.

5.2.1.3. Розмежуваняня двох рівнів мовної компетенції. Належне сприйняття мови як визначальний критерій її знання

Очевидно, у власне лінгвістичному рівні володіння мовою, що інакше називається мовною компетенцією, можна і слід виділити два підрівні, два різновиди, а саме — *мовна компетенція 1* і *мовна компетенція 2*. Перша — це активне, творче володіння якоюсь мовою, друга — пасивне, рецептивне володіння нею, тобто належне сприйняття мови, що випливає з тези про мову як засіб порозуміння.

«Що означає володіти мовою? — запитує Віталій Радчук.— Коли людина виражає себе тільки мовою свого роду, ніколи не переходячи на іншу, вона цілком здатна розуміти чужі мови. Близькоспоріднені — то й одразу, вперше зачувши, без набутої звички їх сприймати. Коли довідник стверджує, що по-білоруському розмовляє 8,2 мільйона осіб, він не враховує або приховує суттєві речі. Як розмовляє? За яких обставин? Як часто? Коли строго оцінювати, ця кількість значно менша, а як зважити на суржик («трасянку»), то й зовсім мала. Однак розуміють білоруську мову — на слух чи з писемного тексту — десятки мільйонів людей, принаймні вся Україна. До речі, білоруська орфографія досконаліша від української — куди вже тут англійській чи французькій. Навзаєм білоруси читають Т. Шевченка без перекладу. Звертаючися до білоруса своєю мовою, українець тлумача не потребує. Якщо ми приймаємо за істину, що мова є засобом порозуміння, то мусимо пристати й на ту тезу, що належне сприйняття мови — визначальний критерій її знання» [118, 43].

Про важливість поняття рецептивної компетенції індивіда (групи чи соціуму) згадує Н. П. Шумарова, про що вже йшлося вище (див. пункт 4.1.2.3.).

5.2.1.4. Недостатність зазначених умінь для вільного володіння конкретною мовою

Ці знання та вміння, як ті, що сформулював Ю. Д. Апресян, так і додаткові показники-критерії, запропоновані Н. П. Шумаровою та іншими дослідниками, у сукупності складають навик, який називається «володіння мовою». Очевидно, однак, що для вільного володіння тією чи тією мовою трьох зазначених умінь, сформульованих Ю. Д. Апресяном, тобто умінь, що становлять основу розглядуваного навику, а також додаткових показників рівня мовної компетенції (як і пасивного, рецептивного знання мови) недостатньо. Можна добре знати правила вимови, правила граматики, норми слововживання, вміти використовувати різні мовні засоби для висловлення однієї й тієї ж думки, мати чудове чуття на різні мовні неправильності, мати величезний кількісний запас слів та фразеологічних одиниць, мати високий якісний склад активного й пасивного словника, використовувати в різних формах мовлення (писемне, усне) різноманітні граматичні конструкції та стилістичні ресурси, досить швидко та легко висловлюватись, — проте при цьому не мати необхідних навиків нормальної для даної мовної спільності комунікативної поведінки, невміло або недостатньо вміло застосовувати лінгвістичні знання й здібності в реальній мовленнєвій обстановці (ситуації), нерідко зазнаючи комунікативної невдачі. Природний, «справжній» носій мови зазвичай є здатним варіювати мовлення в залежності від своїх стосунків з адресатом, від мети мовлення та багато іншого (про що вже достатньо було сказано раніше). Тому, окрім власне лінгвістичного рівня володіння мовою, доцільно виділяти ще й інші.

5.3. Національно-культурний рівень

5.3.1. Зв'язок національно-культурних звичаїв зі специфічним використанням мови, її виражальних засобів (мовленнєві стереотипи)

Цей рівень передбачає володіння національно обумовленою специфікою використання мовних засобів. Носії тієї або тієї мови, з дитинства оволодіваючи словником, граматикою, системою вимовних та інтонаційних засобів даної мови, непомітно для себе, здебільшого неусвідомлено, вбирають і національні форми культури, мате-

ріальної та духовної. Нерідко ці культурні звичаї бувають пов'язані зі специфічним використанням мови, її виражальних засобів.

Так, в Угорщині чай *варят* (рос.), в Україні — *заварюють* (а чай з трав *запарюють*), в Росії — *заваривают* (тому для росіянина вираз *варить чай* (як і для українця *варити чай* (— *Ганно! Звари-но мені чаю!*)) є незвичний, чудний, хоча сказати так по-російськи (чи по-українському) можна, — тому цей вираз не можна визнати мовною неправильністю). У Фінляндії яйця продають за вагою, а не десятками, як це прийнято в Україні чи в Росії; звідси є можливими висловлювання в мовленні фінляндців, які оволодівають російською мовою, типу: *Взвесьте мне, пожалуйста, килограмм яиц*, які природному носієві російської мови, звісно, видаються чудними (хоча в чисто мовному відношенні вони цілком виправдані). Якщо ви, наприклад, у Бердянську на базарі попросите зважити вам кілограм яєць, то продавець дуже здивується, може, й зважить, проте перерахує десятками. Так прийнято.

Національно обумовленими є численні мовні стереотипи, тобто звороти й висловлювання, «жорстко» прикріплені до тієї або тієї ситуації і варійовані в строго визначених межах. Так, у росіян прийняті наступні стереотипні початки розмов по телефону: — *Алло!* — *Да!* — *Слушаю!* або: — *Я слушаю, Слушаю вас* та небагато інших (при знятті трубки у відповідь на телефонний дзвінок). Німець, який навіть добре володіє російською мовою, може в цьому випадку сказати: — *Пожалуйста!* (ніби запрошуючи мовця почати розмову). Рекомендуючись співрозмовникові по телефону, росіянин скаже: — *Это Петров* (*это Дмитрий Иванович, это Коля*). Німець або француз, дотримуючись прийнятих в їхніх національних традиціях стереотипів, може сказати: — *Здесь Гофман*; — *Здесь Поль* (кальки з німецької *Hier ist Hoffman* і французької *Isi Paul*).

5.3.2. Знання конотацій слова як суттєвий компонент національно-культурного володіння мовою

Суттєвим компонентом національно-культурного рівня володіння мовою є знання конотацій слова — тих стандартних, загальноприйнятих в даному суспільстві асоціацій, котрі виникають у мовців при вимовлянні того або іншого слова. Такі стандартні асоціації дуже часто бувають обумовлені національно. «Французьке *еаи*, — писав академік Лев Володимирович Щерба, — ніби дорівнює російській

воде, однак образне вживання слова *вода* в значенні «щось позбавлене змісту» є зовсім чужим французькому слову, а зате останнє має значення, яке більш або менш точно можна передати російським *отвар* (*еаи de riz, еаи d'orge* — рисовый отвар, ячменный отвар). З цього та інших дрібних фактів випливає, що російське поняття води підкреслює її харчову некорисність, тоді як французькому *еаи* ця ознака є зовсім чужою» [176, 86].

Слово *сокол* у російській мовній свідомості пов'язане з такими властивостями, як безстрашність, гордість. На цій основі народилося переносне вживання цього слова стосовно до льотчиків. У французькій мові у відповідного слова (*faucon*) таких асоціацій немає, тому вживати слово *faucon* по відношенню до авіатора для француза є таким же безглуздям, як для росіянина сказати про льотчиків *наши славные воробьи*.

Слово *корова* асоціюється з такими властивостями, як товщина (тілесна) та неповороткість; тому в російській мові є можливими лайливі вирази із застосуванням цього слова по відношенню до людини, переважно до жінки, що зовсім є незрозумілим і неможливим для індусів, які, згідно зі своїми національними традиціями, глибоко шанують і поважають корову як священну тварину.

Конотації можуть бути зумовлені не тільки національними, а й соціальними відмінностями між мовцями. У цьому випадку порізному конотуються одні й ті ж самі факти даної національної мови. Так, за словом *материал* (рос.) кравцеві і юристові, вченому й скульпторові бачиться різна реальність; дієслово *сидеть* (рос.) викликає різні асоціації у підсудного й у молодих батька й матері (чиє дитя вже повзає, але ще не сидить) тощо.

Подібні факти давно відомі. Проте не завжди звертають увагу на те, що такі відмінності мають безпосереднє відображення в сполучуваності мовних одиниць. У мовленні представників кожної соціально-професійної групи активізуються ті лексичні, семантичні й синтаксичні зв'язки слова, котрі є актуальними для співвіднесення слова з реалією або ситуацією, яка краще за іншу знайома мовцеві: *сшить брюки из дорогого материала*; *На вас поступил компрометирующий материал; Ему удалось получить интересный экспериментальный материал; Из какого материала этот памятник? Её сын сидит в тюрьме; Сынишка у них уже сидит* і т. ін.

Отже, в мовній практиці людей, що належать до різних соціально-професійних груп, активними є різні фрагменти корпусу мов-

них засобів: найбільш вільно й легко вони володіють тими фрагментами, котрі відбивають їх соціальний статус та професійну діяльність.

5.4. Енциклопедичний рівень

Володіння мовою на цьому рівні передбачає знання не тільки слова, а й «світу слова», тобто того реального світу, який стоїть за словом.

Наприклад, володіння російським слом *часы* передбачає знання не тільки власного значення цього слова, його лексичної і граматичної сполучуваності (*часы идут, стоят, спешат, отстают, остановились, тикают, бьют, точные часы, на часах — половина второго* тощо), фразеологічних сполучень, що містять це слово (*точен, как часы; Счастливые часов не наблюдают*), та іншої чисто мовної інформації, а й численних різновидів приладу для вимірювання часу: *часы механические, электрические, электронные, водяные, солнечные; наручные, карманные, стенные* (або *настенные*), *будильник, ходики, часы с кукушкой, куранты* тощо.

Знання «світу слова» виявляється, зокрема, в правильному уявленні про родо-видові відношення між речами та поняттями. Так, носій російської мови знає, що *мебель* — це загальна назва для дивана (канапи), шафи, стола, стільців, крісел та інших видів *мебели*. Знання цього має важливі логічні наслідки як для мовного спілкування в цілому, так і для побудови логічно правильних висловлювань. Наприклад, для утворення ланцюжків однорідних членів у реченні необхідно дотримуватись умови, завдяки якій такі члени називаються однорідними: вони мають позначатися словами, що називають речі або поняття одного логічного рівня. Можна сказати по-російському: *В комнате стояли стол, стулья и ещё какая-то мебель*, але не можна: **В комнате стояли стол, стулья и мебель.*

Окрім родо-видових, між речами та поняттями, а також між діями та подіями існують і інші відношення — причинно-наслідкові, часові, просторові тощо. Знання цих відношень дозволяє людині відрізняти логічно нормальні висловлювання від аномального, неправильного: *На улице сыро, потому что идёт дождь* (але не: **На улице сыро, поэтому идёт дождь*); *Он встал, оделся и вышел на улицу* (але не: **Он оделся, встал и вышел на улицу* або **Он вышел на улицу, оделся и встал*). Ось приклад з мовлення дитини: **Завтра я был в детском саду, а вчера не пойду* свідчить лише про те, що мовець не

оволодів значеннями слів *завтра* і *вчера*, а й про те, що він не має чіткого уявлення про взаємне розташування смислів (вчера), (сегодня), (завтра) на вісі часу.

Наведені тут неправильні висловлення є логічними аномаліями на відміну від мовних аномалій, що вже згадувались. У найзагальнішому виді відмінність між мовною неправильністю й логічною може бути сформульована так: мовна неправильність — це висловлення, що суперечить можливостям даної мови (так не говорять по-російському, по-англійському, по-арабському тощо), логічна аномалія — це висловлення, яке суперечить нормальній логіці речей (такого не буває, хоча по-російському (по англійському, по-арабському) так сказати можна: пор. сполучення типу *круглый квадрат, жидкий лёд; Зелёные бесцветные идеи яростно спят; Груши растут на сосне, а тыква — на груше* і т. ін.).

Окрім розглянутих трьох рівнів володіння мовою, виділяють ще *ситуативний рівень*. Уміння застосовувати мовні знання та здатності (здібності) — як власне лінгвістичні, так і ті, що відносяться до національно-культурного й енциклопедічного рівнів, — згідно з ситуацією складає (утворює) цей рівень володіння мовою. Знання ситуативних умов мовлення органічно увіходить до навику, що називається «володіння мовою».

Запитання та завдання

1. Що означає «володіти мовою» (за Ю. Д. Апресяном)?
2. Як розуміє поняття «мовна компетенція» та «мовне вживання» Ноам Хомський?
3. Розкрийте зміст поняття «комунікативна компетенція».
4. Чому з граматичного погляду помилки та відхилення, якими насичене розмовне мовлення, не ведуть до непорозуміння?
5. Як Н. П. Шумарова розуміє поняття мовної компетенції?
6. У чому полягає здатність індивідуума (мовця) до перифразування?
7. У чому полягає здатність (чи вміння) носія мови розуміти сказане даною мовою?
8. Що таке вміння мовця відрізняти правильні висловлювання від неправильних?
9. Які ще існують показники (крім запропонованих Ю. Д. Апресяном) мовного розвитку особистості (рівня володіння мовою)?
10. Що таке семантична компетенція?
11. Чому прийнято розмежовувати два підрівні мовної компетенції?

12. Чи достатньо розглянутих умінь як складових мовної компетенції для вільного володіння тією або тією мовою?

13. Що передбачає національно-культурний рівень володіння мовою?

14. Поясніть, як саме національно-культурні звичаї пов'язані з використанням виражальних засобів мови?

15. Що таке конотації слова? Доведіть, що вони є суттєвим компонентом національно-культурного рівня володіння мовою.

16. Чому потрібно знати не лише значення слова, а й «світ слова»?

17. Чому, спілкуючись якоюсь мовою, комунікантам слід мати чітке уявлення про родо-видові, причинно-наслідкові, часові, просторові та інші відношення?

18. До чого зводяться логічна й мовна аномалії?

Лекція шоста

МОВНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ

6.1. Наслідки ізоляції дітей від суспільства в їхньому дитинстві

Уходження людини в суспільство багато в чому відбувається через засвоєння мови. За висловом Едуарда Сепіра, «мова — потужний чинник соціалізації» [135, 231].

Дитина, щойно народившись, ще не зовсім є людиною в соціальному сенсі цього слова. Вона — представниця роду людського лише біологічно. Соціальних властивостей і функцій особистості вона набуває у процесі виховання та в спілкуванні з іншими людьми. За висловом відомого російського психолога Олексія Миколайовича Леонтьєва, «кожна окрема людина вчиться бути людиною. Щоб жити в суспільстві, їй недостатньо того, що дає їй природа при її народженні. Вона має ще оволодіти тим, що було досягнуто у процесі історичного розвитку людського суспільства» [84, 408].

Вимовляти звуки й слова і розуміти оточуючих дитина вчиться в людському суспільстві. Якщо ж у найранньому віці ізолювати її від людей, то мовлення в неї не розвиватиметься. Більше того, за своєю поведінкою й формами рухів ця дитина нічим не нагадуватиме людину. У цьому вчені переконались на прикладах дітей, котрі зовсім маленькими попадали до тварин і росли в їхньому середовищі.

У 1920 році індійський місіонер знайшов у джунглях, у вовчому лігвищі, двох дівчаток різного віку — восьми років і півтора року (так визначили після ретельного обстеження дітей). Обох дівчаток викрала вовчиця, мабуть, відразу ж після їх народження. Хоча обидві дитини мали фізичні властивості людських істот, проте багато в чому вони поводили себе як вовки: пересувались на чотирьох кінцівках, могли їсти тільки молоко й сире м'ясо, перед тим як узяти їжу до рота, ретельно обнюхували її. Діти добре бачили в темряві, боялися вогню, могли чути запах свіжого м'яса на відстані до 70 метрів. Єдиним звуком, який дівчатка могли видавати, було вовче виття, в усьому розмаїтті його модуляцій. Вони не вміли сміятись, у них не були розвинені жести й міміка, звичайні для дітей їхнього віку.

Молодша дівчинка, яку назвали Амала, невдовзі померла, так і не пристосувавшись до нових умов існування. Старша, Камала, прожила до 1929 р., знаходячись під постійним наглядом лікарів та психологів. За весь цей час вона вивчила десь трохи більше, як 30 слів, навчилася розуміти прості команди й відповідати *так* або *ні*. Сукупність цих навичок є настільки елементарна, що про будь-яке засвоєння норм мовної поведінки (як і всіх інших видів суспільної поведінки) тут годі й говорити.

А ось іще один (найсвіжіший) факт. З газет стало відомо, що, побувавши в племені аборигенів острова Суматра, російські дослідники познайомилися з дівчинкою, що виросла в мавп'ячій зграї. Дослідники, про яких ідеться, вирушили в Індонезію вивчати традиції і культуру кочівників кубу, що живуть у глибині острова Суматра. Ці кочвники полюють на дрібних тварин, збирають плоди, ягоди і корені їстивних рослин. Люди цього племені виявилися гостинними, привітними.

Десь через тиждень увагу дослідників привернула маленька дівчинка, на вигляд їй було десь біля десяти років. Вона не спілкувалася з однолітками, не гралася з дітьми й не посміхалася. Вона ходила голою й не носила пов'язки на стегнах. Усі спроби дорослих надіти на неї будь-який одяг виявились марними.

Спати вмостилася на широкій гілці на висоті 15 метрів, там і ночувала. Вранці ця маленька дівчинка величезним ножем розрізала варана і сирі шматки м'яса відправляла просто до рота!

Один мисливець розповів таку історію про загадкову дитину. Років з десять тому їхній вождь одружився з гарною дівчиною. В них народилася дочка. Через пару років дружина вождя з дитиною пропала в джунглях. Тривалі пошуки були марними. Плем'я вирішило, що вони загинули. Проте сам вождь сподівався-таки їх знайти.

І от одного разу під час полювання вождь побачив самку орангутана, що спиналася на високе дерево, притиснувши до себе людське дитинча. Відняти маля вдалося, лише вбивши тварину. І вже шість років вона (дівчинка) живе з ними.

Дівчинка-мауглі своїми звичками була сжожа на орангутанів. У свої дев'ять років вона не вміла говорити і тільки навчилась вимовляти деякі звуки. Дівчинка не вважає себе людиною і не асоціює свій образ з людським (у дзеркалі вона не впізнала свій відбиток).

Свідомість людини формується в перші роки життя, і скоріше за все істота, вихована орангутаном, вважає себе ним. Така людина

соціалізована по-іншому, бо в ранньому віці попала в інше середовище, де вона вважала себе членом зграї (див. докладніше про це: [173, 27]). (Про інші подібні випадки див. там само: [173, 27].)

Психологи стверджують, що становлення людини є результатом її участі в житті організованих соціальних групп з моменту її народження. А людей, котрі з якихось причин ули повністю ізольовані від людського суспільства, як у випадку з дівчинкою, вихованою мавпами, вчені називають феральними[26] типами.

Описані випадки свідчать про те, що прилучення людини до себе подібних починається з дуже раннього віку. Якщо ж час упущено і дитина в перші роки життя знаходиться в ізоляції, то в неї важко — а повною мірою й неможливо — розвинути властивості, притаманні людині як члену суспільства, як соціальній одиниці.

При цьому виявляється, що рівень культури й цивілізації того середовища, в якому початково виховується дитина, є мало істотний, — важливо тільки, щоб це були люди, а не тварини. Прикладом, що доводить це положення, може бути історія індіанської дівчинки, яку знайшов французький етнограф Велляр в Парагваї на стоянці, покинутій плем'ям гуаякі. Він узяв її з собою й доручив виховувати своїй матері. Пройшло 20 років. Дівчина за своїм розвитком анічим не відрізнялася від інтелігентних європейських жінок. Вона захопилась етнографією, вільно розмовляла французькою, іспанською і португальською мовами.

6.2. Момент початку соціалізації. Три основних етапи процесу соціалізації, які виділяють психологи

Отже, перші кроки в людському суспільстві дитина робить ще до того, як вона в змозі стати на ніжки й навчитися ходити. Соціалізація починається буквально з моменту народження.

Лев Семенович Виготський зазначав, що психічний розвиток людини плине шляхом засвоєння нею загальнолюдського досвіду, що передається через предметну діяльність і передовсім через мову. Протягом всього життя людини — а особливо інтенсивно в перші роки — її адаптація до оточуючих людей іде безперервно. Дитина засвоює норми поведінки, з віком розширюється коло соціальних ролей, які вона

[26] Пояснюємо походження терміна: «fērālis 1) погребальный, похоронный, траурный; 2) *перен.* пагубный, гибельный, опасный» [83, 258]. Отже, наскільки ми це розуміємо, люди, віднесені до цієї категорії, приречені на загибель.

вміє виконувати, і типів ситуацій, в яких вона почуває себе природньо й невимушено, при цьому шляхом багаторазових повторень вона відбирає те, що прийняте в даному соціальному середовищі, та відкидає чуже, не характерне для тієї спільності, членом якої вона себе вважає.

Психологи виділяють три основних етапи процесу соціалізації: 1) первинна соціалізація, або соціалізація дитини; 2) проміжна, або псевдостійка, — соціалізація підлітка; 3) стійка, цілісна соціалізація, яка знаменує собою перехід від юнацтва до зрілості.

По мірі диференціації та ускладнення відносин людини, що підростає, з навколишнім світом зростає число соціальних спільностей, до яких одночасно належить один і той же самий індивід. І дійсно: до року-двох дитина є просто дитиною своїх батька й матері, і це є однією з її небагатьох (поки що) соціальних ролей. Потім її віддають до дитячого садка, і вона стає членом ще однієї спільності. Далі — групи однолітків у дворі, шкільний клас, спортивні секції, гуртки за інтересами тощо. Після закінчення школи людина стає членом таких соціальних колективів, як інститут, завод, армія. Вона не тільки бере участь у спільній діяльності людей, що складають ту або ту конкретну групу, а й спостерігає, як виконують вони різні ролі. Тому, стаючи дорослою, вона формує уявлення про різноманітні соціальні ролі, включаючи й такі, котрі вона сама ніколи не виконувала.

Усе це має пряме відношення до засвоєння мови. Соціалізація неможлива без оволодіння мовленням, і не мовленням взагалі, а мовленням даного соціального середовища, нормами мовної поведінки, властивими цьому середовищу. **Мова є водночас і компонентом соціалізації, і її інструментом.**

6.3. Недоступність для прямого спостереження механізму засвоєння мови дитиною

Механізм того, як дитина засвоює мову і як починає її використовувати, є дуже складний і не зовсім доступний (а точніше кажучи — зовсім не доступний) прямому спостереженню. Адже ми тільки чуємо мовлення (або бачимо текст), а те, як саме воно виникає, як думка втілюється в слово, ми навіть за допомогою засобів сучасної науки побачити поки що не можемо. Та й сам мовець (той, хто говорить) не здатний проаналізувати, як народжуються в ньому слова і звуки, — він робить це неусвідомлено, підкорюючись виробленому в ранньому дитинстві механізму породження мовлення.

У тому, що процес породження мовлення зазвичай є неусвідомленим, легко переконатись на прикладах марення (маячення): людина втратила свідомість, але може говорити, і в деяких випадках досить зв'язно. Порівняйте також говоріння уві сні, під гіпнозом тощо.

Процес породження мовлення, як сказано вище, є неусвідомленим, проте слід не забувати, що він підвладний свідомості: можна говорити, ретельно зважуючи кожне слово, уважно вслуховуючись у нього, проте, по-перше, це зовсім не одне й те ж саме, що й свідомий контроль над породженням мовлення, а по-друге, для нормального говоріння така ситуація не є звичною.

Виникає ніби протиріччя: мова, як ми знаємо (і як нас упродовж десятиліть учили класики марксизму), нерозривно пов'язана з мисленням, вона втілює в словах, у висловлюваннях те, що породжується в мозку, — і вона ж, виявляється, є незалежною від свідомості. Від свідомості, а не від мислення: й уві сні, і під гіпнозом людина не втрачає здатності мислити (нехай слабкою, «згасаючою» мірою). Вона втрачає тільки здатність свідомо контролювати свою діяльність (у тому числі й мовленнєву). (Припускаємо, що положення про нерозривний зв'язок мови з мисленням можна ставити під сумнів і оспорювати.)

6.4. Моделювання структури мови й мовної поведінки дитини. Етапи оволодіння мовленням

Позбавлені можливості проникнути в середину мозку й інструментально досліджувати знання й процес породження мовлення, мовознавці навчились моделювати структуру мови (див., наприклад: [138, 16–24]) і мовну поведінку на основі тих численних фактів, котрі можна отримати при спостереженні за мовною діяльністю людей. Такі факти починають з'являтися з перших криків дитини, на найранній стадії її соціалізації.

Уже в ранньому віці дитина пізнає дійсність за допомогою мови. Хоча сама вона ще не вміє говорити, проте розуміє, коли дорослі вказують їй: *Ось лялька. Це кішка*. Слово, і навіть не окреме слово, а висловлювання в цілому на цій стадії дуже тісно пов'язане з дійсністю. «На початкових етапах, — писав Олександр Романович Лурія, — зв'язне мовлення розуміється дитиною тільки в межах певної дієвої ситуації, і пускове значення зверненого до неї мовлення визначається не стільки зв'язком між собою слів, скільки зазначе-

ного у фразі з певною наочно-дійєвою ситуацією, що виникає при сприйманні того або іншого предмета» [89, 540].

Лише в два-три роки цей ситуаційний характер розуміння зв'язного мовлення починає відступати на задній план. Формується власне мовлення дитини, яке має певну структуру. Тепер дитина не тільки слухає, а й говорить, тобто від пасивного сприйняття мовлення переходить до його активного засвоєння. Цей перехід плине у повній відповідності до психічного розвитку малюка: як зазначав Лев Семенович Виготський, у ранному віці (до двох років) переважає сприймання, а всі інші психічні цпроцеси — пам'ять, увага, мислення, емоції, — здійснюються через сприймання. У дітей-дошкільнят переважає пам'ять, і активне оволодіння мовою є неможливим без її розвитку. У шкільному віці на преше місце виступає мислення [37, 431 й наступні].

6.5. Соціально різне засвоення мови (значення слів і т. ін.) дітьми

Л.С. Виготський теоретично обґрунтував та підтвердив експериментально, що значення слів не є одними й тими ж самими у дітей різного віку, що вони змінюються з розвитком дитини. Скажімо, в ранньому віці немовля сприймає слово *завод* просто як звукосполучення, воно не викликає в нього жодних асоціацій; у хлопчика трьохчотирьох років, батько якого працює на заводі, воно може зв'язуватися з образами труб, станків і т. ін.; учень початкової школи має вже чіткіше уявлення про зміст цього слова.

В оволодінні мовою проявляються не тільки вікові відмінності дітей, а й особливості того соціального середовища, в якому виховуються, наприклад, син військовослужбовця і син робітника, селянська дівчинка й дочка городянина. Вже на найранній стадії розвитку, коли дитина робить відкриття про те, що кожна річ має своє ім'я, є умови для соціально різного засвоєння мови.

У різних за своєю професійною орієнтацією й культурним рівнем сім'ях не є однаковою вживаність деяких (одних і тих же) слів, розуміння їхнього змісту, їхня емоційна оцінка. Одна й та ж сама річ має інколи різне найменування в родині токаря — й геолога, музиканта — й будівельника. І навіть одне й те ж саме слово в різному соціальному середовищі може розумітися по-іншому. Коли в п'ятирічної доньки слюсаря, яка заявила, що вона не любить слухати гру на скрипці, спитали, який *інструмент* подобається їй найбільше, вона,

трішки подумавши, відповіла: — *Пасатижі*. (Це комбіновані щипці, що об'єднують у собі плоскогубці, кусачки, викрутку та інші інструменти.) У мовній свідомості дитини, що зростає в сім'ї музиканта, «технічне» значення слова *інструмент* навряд чи буде на першому місці: найімовірніше, інструмент для неї — це рояль, скрипка і т. ін.

У дітей, що прийшли до школи з різних в соціальному й культурному відношенні сімей, часто спостерігається неоднакове володіння мовою, неоднакова здатність до мовного спілкування. Відмінності стосуються і активного запасу слів, уміння зв'язно говорити, і мовного пристосування до умов спілкування. Ці відмінності зберігаються і в шкільні роки, хоча спільне навчання дітей різного соціального походження певною мірою вирівнює їхнє мовлення, зменшує різницю у володінні мовою.

6.6. Рівень володіння мовою у представників нижчих і вищих соціальних шарів (експеримент Б. Бернстайна)

Англійський психолог Безіл Бернстайн порівняв мовлення двох груп підлітків. У першій групі були діти з нижчих соціальних верств, що не отримали систематичної освіти і працювали розсильними; у другій — учні й випускники так званих вищих приватних шкіл (*high public schools*). В обох групах — однакова кількість підлітків однакового віку. Їхній інтелектуальний рівень також був приблизно однаковий (це встановлювалося спеціальними тестами). Кожен зі членів цих двох груп дав коротке інтерв'ю на одну й ту ж саму тему — про те, як він ставиться до можливого скасування пенальті у футболі. Інтерв'ю записували на магнітофон і потім піддавали лінгвістичному аналізові. Цей аналіз підтвердив раніше висунуту Безілом Бернстайном гіпотезу, згідно з якою представники першої групи (нижчий соціальний шар) використовують менш багатий та менш різноманітний словник, ніж представники другої групи [184]. Робились експерименти з вивчення й відмінностей у синтаксичних здібностях підлітків з різних соціальних груп: виявилося, що у підлітків з бідних сімей синтаксис є більш обмежений та одноманітний, ніж в учнів і випускників приватних шкіл. Ці експерименти послужили матеріалом для обґрунтування так званої *теорії мовного дефіциту*, автором якої вважається Безіл Бернстайн.

Подальші дослідження внесли суттєві поправки в цю теорію. Виявилося, що у використанні більш-менш багатого словника, тих або тих синтаксичних конструкцій вирішальну роль відіграють умови, в

яких проходить спілкування. Вивчаючи групи підлітків-негрів, Уільям Лабов помітив, що їхнє мовлення при переказуванні різних історій приятелям, у словесних жартах та лайках (сварках) — словом, у природних для них умовах — дуже гнучке й різноманітне. Якщо вони видаються неговіркими в офіційних інтерв'ю з незнайомим дослідником, то це радше має свідчити про незвичність для них обстановки інтерв'ю, аніж про їхню мовну нерозвиненість. З іншого боку, підлітки із забезпечених і культурних американських сімей не завжди вдаються до різноманітних мовних засобів: у сімейних ситуаціях, в розмовах з батьком і матір'ю вони користуються небагатим словником та обмеженим набором синтаксичних конструкцій.

Між підлітками двох розглядуваних груп відмінність полягає в тому, що діти з культурних сімей більш успішно засвоюють різні соціальні ролі, оволодівають тими знаннями, котрі є необхідними для правильного пристосування свого мовлення до обстановки. При зміні ситуації, зміні умов мовлення вони краще вміють перемикатися з одних мовних засобів на інші, допасовуючи своє мовлення за стилем, забарвленням, тональністю до умов спілкування.

6.7. Набуття дитиною (особливо під час гри) елементів рольової поведінки. Егоцентричне й соціалізоване мовлення

Перетворюючись з дитини на дорослого, людина вчиться п р и с т о с о в у в а т и своє мовлення до цілей спілкування, до соціальних та психологічних умов мовлення, до тих ролей, які вона виконує по відношенню до оточуючих її людей. З досить раннього віку мова засвоюється не в «чистому» вигляді, а в різноманітних комунікативних формах, що включають ситуативні та рольові моменти. Навіть маленькі діти добре розуміють, з ким як говорити — ласкаво, недбало, примхливо, грубо, владно і т. ін.

Спостереження показують, що вже три-чотирирічна дитина володіє елементами рольової поведінки: вона починає використовувати мовні засоби диференційовано — залежно від того, з ким вона говорить (наприклад, з батьком, бабусею або з однолітками) та в яких умовах. Так, вибір лексики та весь лад мовлення в розмові наодинці з будь-ким із членів сім'ї відрізняється від слововживання та синтаксичних побудов у бесідах з тією ж самою особою, але в присутності сторонньої людини. Однак, у цілому правила ситуативно-рольової поведінки, що відбивається в мовленні, засвоюються важче та в більш тривалі строки, ніж правила власне мовні.

З самого початку мовлення дитини не завжди орієнтоване назовні, воно може й не бути спрямованим на реального співрозмовника. Це ніби мовлення для себе. Швейцарський психолог Ж. Піаже показав, що чимало труднощів у спілкуванні між дітьми шкільного віку виникає саме з цієї причини: мовець не дбає про те, щоб щось повідомити іншим, він просто говорить сам із собою (цікаво, що це явище повторюється в глибокій старості). Таке мовлення Піаже назвав *егоцентричним*, на відміну від мовлення *соціалізованого*, що озвучується для інших, орієнтоване на співрозмовника. Під впливом соціального оточення у людини розвивається саме цей, другий тип мовлення, і в подальшому саме він і становитиме кістяк його мовної діяльності. Егоцентричне ж мовлення поступово перестає спрямовуватись назовні, перестає звучати; проте це не означає, що воно зникає. Воно «переростає» в мовлення внутрішнє, невимовлюване.

Поштовхом і необхідною умовою до оволодіння соціологізованим мовленням служить гра. Беручи участь у грі, діти можуть переходити з однієї ролі до іншої, не враховуючи канони й логіку дорослих. Проте саме в грі дитина починає засвоювати елементи тих ролей, які грають на її очах дорослі, передусім батько й мати. Тому з точки зору соціального і психологічного розвитку гра — це такий же важливий вид діяльності для дитини, як робота та інші види суспільної поведінки — для дорослих.

Взаємодіючи в грі, діти сприймають і засвоюють те, що психологи називають ш а б л о н а м и п о в е д і н к и, тобто найтиповіші форми людського спілкування, й такі, що часто повторюються. «Ігри є важливі в соціалізації, оскільки ролі учасників специфічні; чітко встановлено, що кожен гравець може або не може чинити, визначено цілі взаємодії та омежено область особистого вибору. Слід зазначити, що діти навчаються дисципліни та відповідальності в групах однакових /.../ набагато краще, аніж удома» — цю думку американського соціопсихолога Т. Шибутані [172, 421–422] поділяють і інші дослідники.

6.8. «Безмежність» і безперервність процесу соціалізації індивіда

Процес соціалізації, інтенсивний у дитинстві й отроцтві, продовжується і в дорослої людини. Розуміється, він стає менш інтен-

сивним, оскільки основні моделі поведінки (у тому числі й мовної) вже засвоєні. Однак, подібно до того, як не можна сказати про будь-кого, що він досконало володіє мовою, ніхто не може бути впевненим, що він повністю оволодів усією «ситуативною граматикою», що діє в даній мовній спільності: потрапляючи в нові для себе умови спілкування, носій мови не завжди знаходить у власній комунікативній компетенції ті моделі поведінки, котрі найкраще відповідають даній ситуації (це може бути незнайома соціальна роль, яку змушена програвати людина, неясні для неї цілі інших комунікантів, психологічний дискомфорт тощо).

Можна сказати, що соціалізація кожної людини починається з її народженням і закінчується з останнім її подихом.

Запитання та завдання

1. Якими є наслідки ізоляції дітей від суспільства в їхньому дитинстві?
2. Про що свідчить історія індіанської дівчинки, знайденої французьким етнографом?
3. Коли починається соціалізація людини? А коли вона закінчується?
4. Які етапи процесу соціалізації виділяють психологи?
5. Чи можемо ми прямо спостерігати (нашими органами чуття чи тонкими приладами) мовний механізм дорослої людини або механізм засвоєння мови дитинною?
6. За допомогою чого вивчають структуру мовного механізму й мовну поведінку людини?
7. У чому проявляється ситуаційний характер мовлення дитини?
8. Чи є однаковими (тотожними, статичними) значення слів у дітей різного віку?
9. Доведіть, що існує соціально різне засвоєння мови.
10. Чи є однаковим рівень засвоєння мови у представників нижчих і вищих соціальних шарів?
11. Які істотні поправки було внесено в теорію мовного дефіциту?
12. Як дитина набуває елементів рольової поведінки?
13. Що таке егоцентричне й соціалізоване мовлення?
14. Чому вчиться й що засвоює дитина під час гри?
15. Доведіть, що процес соціалізації індивіда є безперервний.

Лекція сьома

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ МОВНОГО СПІЛКУВАННЯ

Мовне спілкування — це складний процес, у вивченні якого можна виділити три аспекти: власне лінгвістичний (аналіз тих мовних засобів — фонетичних, інтонаційних, лексичних, граматичних, — котрі використовуються в комунікації), психологічний (установка тих, хто спілкується, стосовно один одного, їх комунікативні інтенції (очікування, індивідуальні особливості поведінки тощо), соціальний. Останній аспект уключає в себе *статусні* та *рольові* відмінності між людьми, що виявляються в актах комунікації, суспільні стандарти й вимоги, що ставляться до тих або тих форм мовної поведінки, соціальні відмінності між мовцями в їх відношенні до власних і чужих моделей мовної поведінки.

7.1. Мовне спілкування в соціально неоднорідному середовищі

7.1.1. Взаємне пристосування учасників комунікативної ситуації. Його типи. Специфіка спілкування зі «своїм» та «чужим»

При дослідженні мовного спілкування часто неявно вважається, що людське середовище, в якому відбувається спілкування, є однорідним в соціальному відношенні. Проте цілком звичайними є ситуації, коли комунікація здійснюється представниками різних соціальних верств і груп. Таким, наприклад, є спілкування судді, підсудного, обвинувача, адвоката та свідків у залі суду, відвідувачів на прийомі у представників влади, у рольових парах типу «покупець–продавець», «лікар–пацієнт», «хазяїн квартири–сантехнік», «водій таксі–пасажир» тощо.

Для успіху комунікації необхідним є своєрідне взаємне пристосування учасників комунікативної ситуації. Воно може стосуватися: 1) набору мовних засобів; 2) правил їх використання в даній ситуації; 3) тактик мовного спілкування; 4) при контактному спілкуванні — його невербальних компонентів (жестів, міміки, рухів тіла тощо). Для всіх чотирьох типів комунікативного пристосування має значення відмінність комунікантів за ознакою «свій / чужий» та «ви-

щий / нижчий» (у деякій соціальній або віковій ієрархії). Стисло охарактеризуємо різні сторони людського спілкування.

При спілкуванні зі «своїм», тобто з людиною з того ж самого соціального середовища і при цьому знайомою мовцеві, останній є більш або менш вільним у виборі мовних засобів; при спілкування з «чужим» відбувається селекція мовних засобів — шляхом переходу на стилістично більш офіційний регістр, самообмежень мовного репертуару (наприклад, робітник, спілкуючись з лікарем або суддею, уникає ненормативної лексики, яка є звичайною для його мовної поведінки у спілкуванні зі «своїми»), а також у вигляді редукції суто індивідуальних мовленнєвих рис (слова й вирази, котрі людина любить вживати в спілкуванні з «домашніми», навряд чи є доречними з офіційними особами).

7.1.2. Спілкування у звичному та незвичному соціальному середовищі. Комунікативна невдача (провал)

Правила використання мовних засобів розрізняються в залежності від того, чи відбувається спілкування у звичному для мовця соціальному середовищі чи не в звичному. У першому випадку нерідкими бувають відхилення від нормативних форм мовлення (пор. сімейні слівця, звороти, примовки тощо). При спілкуванні у незвичному соціальному середовищі мовець змушений з більшою ретельністю дотримуватись правил вживання мовних засобів, у противному разі його чекає комунікативна невдача (непорозуміння, нерозуміння, відмова від спілкування) або своєрідні санцкції з боку тих, з ким він вступає в контакт (насмішки, осуд, обурення тощо).

Спілкування в незвичному середовищі часто характеризується тим, що його учасники володіють різними підсистемами однієї національної мови: одні — виключно або переважно літературною мовою, інші — діалектом (говіркою), треті — просторіччям або якимось соціальним жаргоном тощо. Мовне спілкування може відбуватись з використанням засобів кожної з цих підсистем: носій діалекту використовує місцевий говір (говірку), носій просторіччя — просторічні слова й звороти, носій напівмовності — суржик, носій літературної мови — засоби мови літературної. Однак при спільному відносному взаєморозумінні — поскільки всі уживані при комунікації засоби належать одній національній мові — можливими є комунікативні провали (невдачі), обумовлені тим, що зовні схожі або

навіть тотожні мовні знаки мають у різних підсистемах неоднаковий зміст: відрізняються за смислом, конотаціями, експресивно-стилістичним забарвленням, функціонально-стилістичною приналежністю тощо.

В оповіданні А. П. Чехова «Новая дача» інженер Кучеров питає сільських *мужиків* (селян), навіщо вони пускають скотину в його город і сад, рубають дерева в лісі, перекопали дорогу. Він каже їм:

— Вы же за добро пла́тите нам злом. Вы несправедливы, братцы. Подумайте об этом. Убедительно прошу вас, подумайте. Мы относимся к вам по-человечески, плати́те и вы нам тою же монетою».

З усієї його промови селяни (рос. *мужики*) зрозуміли тільки те, що «надо платить» (це дієслово вони зрозуміли в його конкретному, речовому смислі):

— Платить надо. Плати́те, говорит, братцы, монетой...

Іншого разу, зустрівши селян, Кучеров не міг приховати свого роздратування, обурений безглуздістю їхніх учинків стосовно нього та його сім'ї:

«Инженер остановил свой негодующий взгляд на Родионе [старом кузнеце] и продолжал:

— Я и жена относились к вам, как к людям, как к равным, а вы? Э, да что говорить! Кончится, вероятно, тем, что мы будем презирать вас. Больше ничего не остаётся!...

Придя домой, Родион помолился, разулся и сел на лавку рядом с женой.

— Да... — начал он, отдохнув.— Идём сейчас, а барин Кучеров навстречу... Да... глядит на меня и говорит: я, говорит, с женой тебя призирать буду... Хотел я ему в ноги поклониться, да сробел... Дай Бог здоровья... Пошли им Господи...

Степанида перекрестилась и вздохнула.

— Господа добрые, простоватые... — продолжал Родион.— «Призирать[27] будем... — при всех обещал. На старости лет и... оно бы ничего... Вечно бы за них Бога молил... Пошли, Царица небесная...».

Ці дві дієслівні форми, які обігруються в тексті оповідання А.П. Чехова, — *презирать* і *призирать* (відповідні букви на позначення голосних у тексті виділено нами.— *Автори.*) — є омофони, тобто слова із різним значенням, що пишуться по-різному, але вимовля-

[27] Букви в художньому тексті виділено нами. Знаки наголосу над окремими буквами також поставлено нами.— *Автори.*

ються однаковісінько, інакше кажучи, мають однаковий звуковий і фонемний склад: [пр'из'и³ра́т']. Омофони, як і будь-які інші омоніми, — це різні слова. Адресант (інженер Кучеров) мав на увазі одне слово із значенням (зневажати), а адресат («кузнец Родион») — інше, що означає «Окружить кого-либо заботами, попечением» [139, 561]. Непорозуміння трапилося через те, що книжного слова «презирать» неграмотні «мужики» (селюки), найімовірніше, зовсім не знали.

7.1.3. Тактика мовного спілкування (рольові очікування; способи реалізації мовних і парамовних засобів)

У поняття *тактика мовного спілкування* входять такі компоненти, як ініціатива комунікативного контакту, установка на спілкування, «ілокутивне вимушування (змушування)». Тут мається на увазі узгодження учасниками спілкування комунікативних намірів, які вони одягають у форму тих або тих мовленнєвих актів — прохання, вимоги, повідомлення, запрошення, обіцянки тощо, — співвідношення діалогічних та монологічних форм мовлення, паузація (зокрема допустимість / недопустимість, обов'язковість / необов'язковість, короткість / тривалість пауз) тощо.

Розглянемо з цього погляду спілкування лікаря і пацієнта.

У типовому випадку це представники різних соціальних верств. Хоча ініціатива, звернення до лікаря, може виходити від пацієнта, «ведучим» в їх діалозі є, безсумнівно, лікар. Він ставить запитання, і пацієнт мусить на них відповідати; він наказує: — *Дихайте.— Затримайте дихання!* (*Затамуйте подих!*) — *Роздягніться! — Ляжте на кушетку!* — і пацієнт має коритися. Лікар рекомендує, забороняє, страхає можливими наслідками порушення лікарських приписів, і це не викликає спротиву, оскільки входить до системи р о л ь о в и х о ч і к у в а н ь, характерних для соціальної ролі лікаря.

Сама взаємодія «лікар — пацієнт» з необхідністю передбачає установку на спілкування (з цим можна порівняти взаємодію в парі «слідчий — підслідний», де установка на спілкування може бути тільки у слідчого). Лікар і пацієнт періодично міняються ролями мовця і слухаючого, і хоча в цілому їх спілкування можна характеризувати як діалог, проте в цьому діалозі допустимими є більш або менш значні за обсягом фрагменти монологічного мовлення — наприклад, коли лікар складає анамнез та вислуховує розповідь пацієнта про всі його минулі й теперішні хвороби. У процесі спілкування лікаря й пацієнта

можуть бути й нормальні паузи, причому регулює паузацію, як правило, лікар — наприклад, при прослуховуванні ритмів серця, при вимірюванні артеріального тиску тощо (пор. спілкування в ситуації «свого» соціального середовища, коли виникнення пауз є скоріше спонтанним, ніж примушуваним однією зі сторін спілкування).

Відмінності в тактиках мовного спілкування можуть торкатись також способів реалізації одних і тих же мовних та парамовних засобів. Наприклад, манера говорити, прийнята серед представників сучасного російського просторіччя, в інтелігентному середовищі інколи оцінюється як агресивна (підвищена гучність звичайної «інформаційної» бесіди, різкість інтонацій, розмашисте жестикулювання обома руками, рухи тіла, що імітують ті або інші процеси тощо), тоді як з точки зору мовця — носія просторіччя — така манера спілкування агресивною не вважається. В інтелігентському середовищі при переказі чужої думки або чужих висловлювань не прийнято наслідувати манеру говоріння, яка є характерною для цитованої особи; у просторічному середовищі імітація чужого мовлення з елементами передражнювання (при негативній оцінці того, хто мається на увазі, його дій і т. ін.) — явище цілком звичайне.

7.1.4. Невербальні компоненти комунікативної ситуації при спілкуванні зі «своїм» та «чужим». Володіння дорослою людиною сукупністю соціалізованих норм спілкування

Невербальні компоненти комунікативної ситуації — жести, міміка, рухи тіла — є більш різноманітними й вільними при спілкуванні людей серед «своїх». У чужому середовищі, й особливо при спілкуванні «знизу догори», ці компоненти знаходяться під соціальним контролюванням, яке звужує межі жестових та мімічних реакцій, та під самоконтролем учасників комунікації.

З цієї короткої характеристики різних сторін мовного спілкування видно, що в загальному випадку доросла людина володіє якоюсь сукупністю с о ц і а л і з о в а н и х, прийнятих у даному соціальному колективі норм спілкування, що включають як власне мовні норми, так і правила соціальної взаємодії. Ці норми є обов'язковими для людей, що живуть у даній мовній спільності, при їхній мовній поведінці як у соціально однорідному, так і в соціально неоднорідному середовищі.

7.2. Соціальна регуляція мовного спілкування

7.2.1. «Зони» в мові, що є чутливими до впливу соціальних чинників (мовний етикет тощо). Національна й соціальна своєрідність форм мовного етикету (етикетних шаблонів)

У мові існують «зони», більшою або меншою мірою чутливі до впливу соціальних чинників. Наприклад, форми звертання до співрозмовника, стереотипи привітань, прощань, поздоровлень, вибачень тощо — словом, уся система мовного етикету найбільшою мірою обумовлена соціальними характеристиками комунікантів та ситуацією спілкування. При цьому в різних мовах та мовних спільностях діють різні рекомендації та заборони, що стосуються вживання тих або тих етикетних формул. Ці формули є досить умовні: на їх місці могли б бути інші мовні вирази з тією ж самою функцією, однак традиція — культурна й мовна — закріпила у вживанні саме дані мовні форми, а не якісь інші, і нехтування умовностями етикету, спроби «сваволити» з етикетними шаблонами можуть призводити до непорозуміння й конфліктів.

Якщо ви починаєте спілкування з вашим знайомим без звичайного *Здорові були!* або *Добрий день!* (рос. *Здравствуй (те)!*), то він може або образитись, або подумати, що у вас щось трапилося таке, що вибило вас із звичної колії і заставило знехтувати формами етикету.

Відхід від гостей без прощання оцінюється в українському (і російському) суспільстві як неввічлива поведінка; англійці ж ставляться до цього інакше, і в російській мові навіть є зворот «уйти по-английски» — непомітно й тому не прощаючись (цікаво, що в англійській мові та ж сама дія позначається словосполученням *To take French leave,* тобто (у й т и п о-ф р а н ц у з с к и) (рос.)).

Звертання по імені згідно з українськими (і російськими) звичаями є можливим лише до близької або добре знайомої людини. При цьому зазвичай використовується не повне, так зване паспортне, ім'я, а зменшувальне: не *В'ячеслав* (рос. *Вячеслав*), а *Слава*, не *Катерина* (рос. *Екатерина*), а *Катя* (щоправда, останнім часом у російському молодіжному середовищі спостерігається тенденція до використання в цій функції повної форми імені: *Александр, Леонид, Святослав*, проте це ще не стало загальноросійською нормою). В американців прийняте більш вільне вживання особистого (й нерідко також зменшувального) імені: наприклад, колеги з наукової роботи — не обов'язково друзі чи близькі знайомі — можуть називати один одного *Білл, Боб,*

С'юзі. На півдні США у минулому існували дуже строгі відмінності між звертаннями білих до чорних, з одного боку, і чорних до білих — з іншого. Від рабів завжди вимагали звертатися до кожного з правлячої соціальної групи, додаючи ввічливе *сер*, або *містер*, або *мадам*. До них же звертались *бой* або тільки на ймення.

Серед деяких національностей сучасної Індії про особу, що мала високий соціальний стан, прийнято казати, вживаючи займенник у дієслівній формі множини. У буквальному перекладі це звучить так: *Суддя почали засідання; Доктор зайняли місце голови* (*головуючого*). Така особа і про себе говорить у такій же шанобливій формі: *ми пішли, нас попередили,* а не *я пішов, мене попередили.* З цим можна порівняти звороти, що існували в старому російському просторіччі: *Барышня кушают, Барыня гневаются,* а також кліше, що починало царські постанови: *Мы, милостью Божией государь и император всея Руси Николай Второй...*

Надзвичайно розроблена система мовного етикету зберігається за традицією в Японії та деяких інших країнах Сходу. У японців існують ієрархічно упорядковані сукупності форм вітань, рекомендацій, прохань, подяки тощо, використання яких залежить від соціального статусу співрозмовника, його віку, статі, рівня культури та інших ознак (докладніше про це див. у книзі [4]).

Ще більш складними й диференційованими є форми ввічливості в таких мовах, як корейська, тибетська, яванська. Корейці, наприклад, розрізняють шість рядів морфологічних форм, кожна з яких пов'язана з певними відношеннями між співрозмовниками: якщо соціальний стан мовця є нижчим, ніж соціальний стан адресата, вживаються одні форми, якщо він вищий — другі, при рівності (однаковості) — треті. Різняться за використанням цих форм види мовного спілкування молодшого за віком зі старшим, жінки з мужчиною, мужчини з мужчиною тощо. Крім того, ще два ряди форм служать для позначення різних відношень між мовцями й тим, про кого (або про що) йдеться в даній ситуації.

«У яванській мові, — пише дослідник цієї мови К. Гіртц, — майже неможливо щось сказати, не вказавши на відмінності в соціальному стані мовця й слухаючого. Ці розрізнення є більшими, ніж ті, котрі символізуються займенниками *du* і *Sie* в німецькій (або *ты* і *Вы* в російській). Вітаючи людину, що займає більш низький соціальний стан, ніж мовець, останній використовує вираз *Apa padda slamet?* (Як

справи?); зустрічаючись з особою, котра є вищою за нього на соціальній драбині, він говорить вже щось зовсім інше, більш ввічливе, але таке, що має той же смисл: *Менара sami sugeng?* Так же само розрізняються й інші форми звертань та привітань. Більше того, багато слів і афіксів, окрім їхніх власних значень, несуть ще й додаткове навантаження в умовах живого мовлення: вони вказують на соціальний статус співрозмовників та на ступінь близькості їх стосунків. Так, слова *omah, grija, dalem* означають (дім), проте вживаються вони по-різному: *omah* можна сказати при розмові з людиною більш низького соціального статусу, ніж мовець, *grija* — при розмові з рівним, третє ж слово — *dalem* — «найшанобливіше»: воно використовується у спілкуванні з особою більш високого соціального стану» [199, 282–283].

У сучасній німецькій літературній мові, окрім звертань, навіть вживання окремих дієслів є соціально «розведеним», розмежованим (диференційованим). Візьмімо таке дієслово, як *спізнитись* (*запізнитись*). Коли вчитель звертається до дітей, школярів, або викладач — до студентів з проханням вибачити йому за його запізнення, то він скаже (висловиться) так: *Entschuldigt, ich bin ein bisschen zu spät gekommen* (Буквально: *Вибачте [мені], я трохи запізно прийшов (...трохи спізнився.)*. Коли ж студент звертається з тим самим проханням до ректора вузу, він скаже: *Entschuldigen Sie, bitte, ich habe mich etwas verspätet* (Буквально: *Вибачте, будь ласка, я трохи спізнився.*). Тобто в цих формах вибачень віддзеркалена соціальна субординація «нижчий — вищий», «повсякденність — офіційність».

Це ж стосується й дієслівного значення (починатися). У розмовному стилі прийнято вживати дієслово *anfangen*, в офіційному — *beginnen*. Наприклад: *Wann beginnt die Konferenz? = Коли почнеться (починається) конференція?* Коли дружина спитає про це свого чоловіка, то вона віддасть перевагу словоформі, що прийнята у повсякденному вжитку: *Wann fängt die Konferenz endlich an? = Коли ж, нарешті, розпочнеться конференція?* У такому запитанні, щоправда, є й додатковий смисл (нетерпіння мовця), який, втім, при виборі потрібного дієслова не є вирішальним.

І ще одне суттєве зауваження стосовно сучасного німецького мовного етикету. Опозиція «менш ввічливе» — «більш ввічливе» (скажімо, прохання) втілюється в різних граматичних формах одного й того ж дієслова. Якщо дві особи навіть давно знайомі, але стосунки в них майже офіційні і вони між собою «на Ви», то звертання *Halten*

Sie, bitte, meine Uhr (*Handbanduhr*) = *Потримайте, будь ласка, мій годинник* сприймається особою як недостатньо ввічливе. Тут не спасає й частка *bitte* = *будь ласка, будьте ласкаві* і ввічливе *Sie* = (Ви). Слід сказати: *Würden Sie meine Uhr* (*Handbanduhr*) *für einen Augenblick halten?*, вживши замість прямого імператива (*Halten..*) дієслівну форму Konditionalis I (*Würden... halten*): *Чи не змогли б Ви на якусь мить потримати мого годинника?*

7.2.2. Про одну ознаку російського мовного етикету XIX століття

Якщо взаємозв'язок мови та культури представлений на лексичному та фразеологічному рівнях, то питання про граматичні засоби з етнокультурною семантикою вивчене меншою мірою.

Цікавим є з цього погляду функціонування однієї, нині майже цілком забутої, ознаки мовного етикету російського суспільства XIX ст. Йдеться про частку *-с*, яка, за *припущенням* О. І. Соболевського, є скороченим звертанням від рос. *сударь*.

У XIX ст. Частка *-с* широко вживалася в усному мовленні. Аналіз творів О. С. Пушкіна, О. С. Грибоєдова, М. В. Гоголя, Ф. М. Достоєвського, О. М. Островського, А. П. Чехова свідчить, що соціокультурні правила вживання частки *-с* були складними та різноманітними, і, головне, становили певну систему. Ця частка мала виразну соціально-символічну семантику, тобто належала до тих засобів, за допомогою яких особистість демонструє своє входження або приналежність до системи певних соціальних відносин. Вона виступає як показник низького соціального статусу (у мовній характеристиці служників, візників, господарів заїздів, швейцарів тощо). Ось два характерних приклади. «— Наконец, мать моя! — сказала графиня.— ... А какова погода, кажется, ветер.— *Никак нет-с*, ваше сиятельство! — очень *тихо-с*! — отвечал камердинер» (Пушкин, «Пиковая дама»). «— Ты что там делаешь? — спросил барин.— *Ничего-с* ... на сундуке сижу.— Поди, в шашки партию сыграем. Садись! — *Что вы-с?...* — ухмыляется Илюшка.— *Нешто можно-с*». (Чехов, «Безнадёжный»).

Частка — *с* була ознакою не тільки «абсолютно» низького соціального статусу, а й характеризувала соціальні відмінності меншої відстані, вживаючись при звертанні нижчих чиновників до вищих, особами, що займають нижче соціальне становище, до тих, хто стоїть на більш високих позиціях. Наприклад, у комедії О. С. Грибоєдова

«Горе з розуму» секретар Фамусова Молчалін вживає — *с* у розмові з Фамусовим, а також з героєм комедії Чацьким: «Ч а ц к и й... Ну, образ жизни ваш каков? / Без горя нынче, без печали? / М о л ч а л и н. *По-прежнему-с*»; «Ч а ц к и й. Взманили почести и знатность? / М о л ч а л и н. *Нет-с*, свой талант у всех... / Ч а ц к и й. У вас? / М о л ч а л и н. *Два-с*: умеренность и аккуратность».

Частка — *с* могла вживатися як показник ввічливої поведінки особами з приблизно рівними соціальними позиціями. Починаючи від 30-х рр. XIX ст., відмова від частки — *с* як обв'язкової форми гречної поведінки набуває дедалі більшого поширення у дворянському середовищі і вона втрачає, таким чином, значення показника ввічливості.

Г. М. Яворська зазначає, що «підкреслене використання частки *-с* особою, що займає у соціальній ієрархії вище становище, як і взагалі вибір надмірно ввічливих форм у таких випадках, може свідчити про бажання збільшити і акцентувати соціальну дистанцію, простіше кажучи, поставити співбесідника на місце» [177, 113]. Дослідниця наводить ілюстрацію з роману Ф. М. Достоєвського «Брати Карамазови». Вона продовжує: «Коли Дмитро Карамазов опиняється у ролі підслідного[28], він не одразу усвідомлює зміну свого становища і продовжує розмовляти із слідчим як із старим знайомим (яким той насправді й був). Натомість слідчий, з метою окреслити нову відстань між ними, а також офіційний характер ситуації, навмисно вживає форми з *-с*. Тут функція використання цієї частки цілковито аналогічна так званому переходові «на Ви» [177, 113].

У мовній поведінці літературних героїв спостерігається чітка залежність вживання форми з *-с* від ситуації спілкування та адресата. Ця залежність реалізується в кодовому перемиканні: повній відмові від частки *-с* або, навпаки, її появі при зміні названих чинників.

Показовий приклад зміни ситуації (адресат лишається тим самим) як чинник впливу на кодове перемикання знаходимо в оповіданні А. П. Чехова «Товстий і тонкий». На початку оповідання описано зустріч двох приятелів, які давно не бачилися. У дружній бесіді, що зав'язується між ними, частка *-с* не вживається. Під час розмови з'ясовується, що один з них («товстий») дослужився до «таємного радника», а «тонкий» — лише «колезький асесор». Ситуація в очах останнього різко змінюється і так само різко змінюється його мовна поведінка: «Я, ваше превосходительство... *Очень приятно-с!* Друг можно сказать детства и вдруг вышел в такие *вельможи-с*! *Хи-хи-с*». Зміна форми звертання («ваше превосходительство») супроводжується посиленим використанням частки *-с* і все це задля демонстрації згоди зі своїм підлеглим становищем.

[28] *Підслідний* — той, хто перебуває під слідством. — *Автори.*

Г. М. Яворська пише: «Розглянуті випадки вживання частки *-с* у тому вигляді, як воно відображене у російській класичній літературі XIX ст., дозволяють зробити висновок, що її функціонування становило досить чітко організовану систему. У ній відбивалася структура соціальних відносин, яка існувала тоді в російському суспільстві. Входячи до системи російського мовного етикету того часу, ця частка маркувала соціальні позиції учасників спілкування» [177, 115]. (Докладніше про цю ознаку російського мовного етикету XIX ст. див. у цій же монографії [177, 110–116].)

На цих прикладах ми переконуємось, що форми мовного етикету вирізняються не тільки національною, а й соціальною своєрідністю. Спосіб звертання до співрозмовника, види вітань, подяки, запрошення, прощання тощо залежать від соціального стану, від соціальної позиції обох комунікантів, їхньої статі та віку, від характеру їхніх взаємовідношень.

Мовний етикет — це лише одна з «зон», що зазнає на собі впливу соціальних чинників, які регулюють використання мовних засобів. На інших участках мовної системи цей вплив має більш приховані й складні форми. Наприклад, виявляється, що соціальні чинники не тільки формують умови, в яких розвивається і функціонує мова, тобто, інакше кажучи, не тільки обумовлюють функціонування і розвиток мови, а й увіходять як компоненти в структуру мовних одиниць. На перший погляд це здається малоймовірним. Проте факти свідчать: соціальне проникає в саму тканину мови, а не тільки служить «антуражем» її вживання.

Запитання та завдання

1. Що означає терміносполука «соціально неоднорідне середовище»?
2. Чого стосується взаємне пристосування учасників комунікативної ситуації?
3. В чому полягає специфіка спілкування зі «своїм» і «чужим»?
4. У чому полягає специфіка спілкування у звичному й незвичному для мовця соціальному середовищі?

5. Що таке комунікативні «провали» (невдачі) та чим вони обумовлені?

6. З яких компонентів складається тактика мовного спілкування?

7. Що являють собою невербальні компоненти комунікативної ситуації?

8. Які «зони» в мові є чутливими до впливу соціальних чинників?

9. Що таке етикетні шаблони?

10. Доведіть, що форми мовного етикету мають національну й соціальну своєрідність.

11. Доведіть, що й граматичні засоби пов'язані з етнокультурною семантикою.

12. Як саме у вживанні частки *-с* відбивалася структура соціальних відносин, яка існувала в російському суспільстві XIX століття?

Лекція восьма

СОЦІАЛЬНІ ОБМЕЖЕННЯ В СЕМАНТИЦІ ТА СПОЛУЧУВАНОСТІ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

У лінгвістичних описах здавна відзначено факти соціальної маркованості ф о р м и мовних одиниць: шахтарі говорять по-російськи *до́быча угля*, моряки — *компа́с*, міліціонери та слідчі — *осу́жденный за кражу* та *возбу́жденное дело*[29].

Порівняно недавно соціолінгвісти звернули увагу на те, що соціальні відмінності між людьми виявляються не тільки «поверхово», наприклад, у тому, як вони вимовляють одні й ті ж самі слова, а й більш глибоко. Наприклад, ці відмінності можуть бути «вбудовані» («вмонтовані») у значення мовної одиниці або ж у правила її сполучуваності з іншими одиницями. Отже, мова може йти не тільки про те, що соціальні чинники о б у м о в л ю ю т ь функціонування й розвиток мови, а й про те, що вони є к о м п о н е н т а м и (с к л а д о в и м и) з м і с т о в о ї с т р у к т у р и мовного знака.

8.1. Соціальні компоненти в семантиці слова

8.1.1. Лексика, що означає два види відношень між людьми: підпорядкованості (підлеглості, залежності) та рівності. Предикати, що означають асиметричні відношення, тобто відношення підпорядкованості (підлеглості, залежності)

У кожній мові є лексика, що означає різні відношення між людьми — міжособистісні та інституційні (тобто такі, що реалізуються в якійсь ієрархічній соціальній структурі — сім'ї, виробничій групі, спортивній команді, військовому підрозділі тощо), а також відношення між особистістю та суспільством. Лексичні значення таких слів містять у собі вказівки на характер таких відношень, які приблизно можна поділити на відношення підпорядкованості (підлеглості, залежності) та відношення рівності.

[29] У цьому підрозділі нами використовуються майже виключно приклади з російської мови, певною мірою вивченої, на відміну від української, у розглядуваному аспекті.

Розглянемо це явище на двох групах прикладів — на предикатах, що означають а с и м е т р и ч н і відношення, або відношення підпорядкованості (підлеглості, залежності):

(1) *арестовать, аудиенция, благоволить, велеть, верховодить, взыскание, властвовать, власть, вменить, возглавить, воспретить, выговор, выселить, выслать, гневаться, головомойка, даровать, диктат, диктатура, жучить, закатать (под арест), зыкнуть, изгнать, инспектировать, кара, карать, кассация, кассировать, командировать, командовать, коноводить, консультировать, контролировать, конфисковать, мирволить, надзирать, надлежать, назначить, нахлобучка, нотация, обязать, окрик, опека, опекать, отозвать (посла), отстранить от работы, подчинить, позволить, покровительство, покровительствовать, помилование, помиловать, разрешить, распекать, ревизовать, руководить, сместить, сослать, тиранить, экзаменовать*[30] та ін.

Ці слова означають ситуації, в яких соціальна роль першого учасника (семантичного суб'єкта, або агенса) є вищою від соціальної ролі другого учасника (адресата або контрагента). Якщо позначити соціальну роль символом *P*, то відношення, що описуються цими предикатами, можна схематично зобразити як *P (X)> P (Y);*

(2) *апеллировать, апелляция, вымыслить, выплакать (себе прощение), выхлопотать, гневить, грубить, дерзить, докладывать* (у контекстах типу: *доложить по начальству*), *испросить, исхлопотать, консультироваться, молить, непочтение, ослушаться, отпроситься, повиновение, повиноваться, подпевала, подчиняться, прекословить, пререкаться, рапорт, рапортовать, резать (правду в глаза), слушаться, экзаменоваться* тощо. Соціальна роль першого учасника ситуації є «нижчою» від соціальної ролі другого; схематично: *P (X) <P (Y).*

Значення слів, що називають асиметричні рольові відношення, називаються с о ц і а л ь н о о р і є н т о в а н и м и на відміну від соціально не орієнтованих значень, притаманних словам типу *дружить, напарник, однокурсник, сослуживец, сосед, сотрудничать* та под. Соціально не орієнтовані значення не містять у собі ніяких вказівок на рівність соціальних ролей, які виконують учасники ситуацій,

[30] Див. попередню виноску. Ми подаємо якомога повний перелік слів, щоб у читача склалося чітке враження про описуване явище. Можливо, такий підхід стимулюватиме творчу думку студента і підштовхне його до вирішення поставленої проблеми на матеріалі сучасної української літературної мови.

що позначаються словами з такими значеннями, тому ми їх не розглядатимемо.

Семантична структура слів, що означають соціально орієнтовані відношення, містить не менш ніж два актанти — суб'єкт і адресат: кто *командует* кем, кто *высылает* кого, кто *апеллирует* к кому, кто *выслуживается* перед кем тощо. Окрім актантів і адресата, у значеннях цих слів можуть бути й інші смислові компоненти — наприклад, актанти змісту (*Командир приказал нам* ***наступать***), мотивування (*Ваню наказали* ***за неуспеваемость***), початкової точки (*Их выселили* ***из квартиры***), кінцевої точки (*Декабрист Лунин был выслан* ***на каторгу***) тощо.

8.1.2. Семантична структура слів, значення яких є соціально орієнтованими. Лінгвістичний (семантичний) та соціолінгвістичний аналіз предикатних слів (здебільшого — дієслів) російської мови з метою виявлення в їхніх значеннях соціального компонента

Деякі зі слів, що означають соціально орієнтовані відношення, вказують на певні соціальні функції осіб, між якими ці відношення встановлюються. Так, командир д о л ж е н *командовать*, солдат д о л ж е н підчинятися, невзрослый сын о б я з а н *слушаться родителей* и н е д о л ж е н их *ослушиваться* тощо. Компонент лексичних значень дієслів *командовать, подчиняться, слушаться, ослушиваться*, що вказує на нерівність статусів учасників відповідної ситуації, тут є цілком очевидним. Він ніби лежить на поверхні. В інших випадках такий компонент може бути виявлений тільки шляхом семантичного аналізу.

Так, дієслово *благоволить* означає не просто (проявлять расположение к кому-нибудь) або (испытывать, проявлять к кому-либо доброжелательство, расположение), як визначено це в тлумачному словнику за ред. Д. М. Ушакова та Малому академічному словнику російської мови[31]. У цих тлумаченнях відсутня суттєва умова: статус того, хто *выказывает благоволение*, є вищим від статусу того, кому *благоволение адресовано*. Якщо цією умовою знехтувати, то, додержуючись зазначених тлумачень, ми повинні допустити до вживання, зокрема, фрази типу: **Учитель математики благоволит к своим коллегам* (ситуація рівних (однакових) статусів суб'єкта і адресата) або **Ученик благоволит к директору школы* (ситуація, що є «зворот-

[31] Це неофіційна його назва. Офіційну див. у джерелі [139].

ною» до нормальної: статус об'єкта *благоволения* є нижчий за статус адресата).

У ситуації, що описується дієсловом *гневаться*, суб'єкт уявляється за особу авторитетну, таку, яку поважають, яка має в даній соціальній ієрархії велику владу. Порівняйте:

И увидев то, *царь* Иван Васильевич
Прогневался гневом, топнул о землю
И нахмурил брови чёрные...
М. Ю. Лермонтов

Неможливим є вживання дієслова *гневаться* в ситуаціях з рівним і особливо із «зворотним» статусом суб'єкта й адресата: **Товарищи на меня гневаются*; **Лакей разгневался на барина за выговор, который тот ему устроил.*

Розгляд цих двох явно застарілих дієслів — *благоволить* і *гневаться* — може наштовхнути на думку, що соціальний компонент лексичного значення, що вказує на нерівність статусів суб'єкта й адресата дії (або відношення) є характерним лише для книжних та застарілих слів. Однак це не так.

Наприклад, цілком сучасне і навіть розмовне за своїм стилістичним забарвленням дієслово *распекать* (або *распечь*) нормально вживається при прозначенні відношень, у яких суб'єкт має більш високий статус, ніж адресат. Можна сказати: *Мать распекала сына за двойки*, але не можна: **Сын-школьник распекал мать за то, что она поздно пришла с работы* або **Подчинённые распекали начальника за грубость.*

Дієслово *принимать* (як і його відповідник доконаного виду — *принять*) в одному зі своїх значень описує ситуацію, в якій особа, що приймає (рос. *принимает*), має більш високий статус, ніж та, яку приймають (рос. *принимаемое лицо*): *Вчера президент Франции принял посла США и имел с ним продолжительную беседу; Сегодня мэр не принимает посетителей.* Сказане стосується, мабуть, і зовсім не дослідженої в цьому плані української мови: *Вчора президент Франції прийняв посла США та мав з ним тривалу бесіду; Сьогодні мер не приймає відвідувачів.*

Некоректним є вживання цього дієслова, якщо умову про асиметрію соціальних статусів порушено: **Посол Франции принял президента США; *Директор завода не принял министра.* Це ж саме стосується і української мови: **Посол Франції прийняв президента США; *Директор заводу не прийняв міністра.*

Дієслова *грубить* и *дерзить*, близькі одне до одного за змістом, позначають відношення, в яких суб'єкт знаходиться у нижчому статусі, ніж адресат. Щоправда, дієслово *грубить* може передбачати два типи статусних (або рольових) відношень між учасниками позначуваної ним ситуації: найчастіше статус (роль) суб'єкта є нижчою за статус (роль) адресата, проте можливим є його вживання і в ситуації, коли їхні статуси (ролі) є рівні (однакові). Порівняйте такі приклади: *Не груби отцу*! (звертання до підлітка); *Мальчик плохо учится, грубит учителям; Мы с тобой друзья, а ты не хочешь говорить со мной нормально: всё время злишься, грубишь.*

Якщо ж відношення між учасниками ситуації є такими, що статус (роль) суб'єкта є вищим (вищою) за статус (роль) адресата, то вживати це дієслово не можна: **Отец грубит сыну; *Учитель грубит ученикам.*

Зазначимо, що зворот *быть грубым*, який, як здається, є повним синонімом дієслова *грубить*, може вживатися при будь-яких статусних (або рольових) відношеннях між суб'єктом і адресатом цієї дії: *Мальчик груб с родителями и с товарищами; Учитель груб с учениками (со своими коллегами, с директором).*

Важливим компонентом дієслова *грубить* є те, що це — м о в л е н н є в а дія: *грубость* виражається в словах, в інтонації, у жестах, що супроводжують мовлення і т. ін.

На відміну від цього, змістом дії, що її позначає дієслово *дерзить*, є не стільки словесна *грубость*, скільки нешанобливе ставлення, яке може виражатись і невербально. Порівняйте такий приклад: *Хотя молодой офицер говорил тихо и вежливо, все понимали, что он дерзит генералу.*

Дієслово *дерзить* більшою мірою, ніж *грубить*, орієнтоване на вираження асиметричних відношень між учасниками позначуваної ним ситуації: *дерзят* зазвичай молодші за віком старшим (часто на цю відмінність накладається і різниця в соціальному статусі або в соціальних ролях). Фрази типу: *Коля, почему ты дерзишь учительнице? Мальчик надерзил отцу и даже не извинился*, — нормальні, правильні, а фрази типу: **Учительница постоянно дерзила своим ученикам* (статус суб'єкта є вищим за статус адресата) або **Мальчик дерзит своим товарищам* (статуси суб'єкта і адресата рівні) — носієм російської мови сприймаються як аномальні, неправильні. Словосполучення *быть дерзким* «поводить себе» точнісінько так, пор.: **Учитель дерзок с учениками*, **Мальчик дерзок с товарищами.*

На цих прикладах ми переконуємось, що в описання семантики (у тлумачення) слів, що позначають асиметричні відношення між людьми, необхідно включати й соціальний компонент, який вказує на нерівність статусів (або асиметрію соціальних ролей) учасників ситуації, що називається словом. Цей соціальний компонент становить п р е с у п о з и ц і ю лексичного значення предикатів, що позначають асиметричні відношення між людьми: при вживанні таких предикатів з запереченням *НЕ* соціальний компонент зберігається (не підлягає запереченню) на відміну від асерції (стверджувальної частини лексичного значення), з якою і взаємодіє заперечення. Наприклад, у реченні: *Начальник вовсе и не благоволит к этой сотруднице* — не заперечується той факт, що статус начальника є вищий, ніж статус *сотрудницы* (укр. *співробітниці*), ми заперечуємо лише наявність особливого ставлення першого до другої.

8.1.3. Використання предикатів, що означають асиметричні відношення, в російській класичній художній літературі

Приклади використання цих та подібних до них предикатів містяться у великій кількості в російській художній класичній літературі.

Так, старосвітський поміщик (рос. *старосветский помещик*) Василий Семи-Булатов з села Блины-Съедены пише своєму вченому сусідові (а оповідання А. П. Чехова так і називається: «Письмо учёному соседу»): «Вот уж целый год прошёл, как Вы и з в о л и л и» (тут і далі окремі слова в цитатах виділені нами.— *Автори.*) поселиться в нашей части света по соседству со мной мелким человечиком...». Пор. це саме дієслово (та дієслово *позволить*) в устах Ягняти в байці І. А. Крилова «Волк и Ягнёнок»: «Когда светлейший Волк п о з в о л и т, осмелюсь я донесть, что ниже по ручью / От светлости его шагов я на сто пью, / И гневаться напрасно он и з в о л и т: / Питья мутить ему никак я не могу».

І далі з листа згаданого поміщика: «... но всё-таки простите меня, батюшка, насекомого еле видимого, если я о с м е л ю с ь опровергнуть по-стариковски некоторые Ваши идеи касательно естества природы». Цей старосвітський поміщик (адресант) чудово усвідомлює своє належне місце в соціальній ієрархії, він знає, що він за рівнем освіти й за освіченістю, за рівнем інтелігентності стоїть набагато нижче від свого сусіда, професора, і тому вживає відповідну лексику. Це не тільки предикати із соціально орієнтованими зна-

ченнями, а й інші, зокрема оцінні слова із значенням самопринижения: «мелким человечиком», «меня..., насекомого еле видимого». У названій байці І. А. Крилова Ягня (рос. *Ягнёнок*) каже Вовкові: «... о с м е л ю с ь я донесть, что ниже по ручью...» і т. д.

В оповіданні А. П. Чехова «Злоумышленник» неграмотний селянин Денис Григорьев, портрет якого малюється на початку оповідання («маленький, чрезвычайно тощий мужичонка в пестрядинной рубахе и латаных портах...» і т. д.) стоїть перед судовим слідчим і відповідає на його запитання стосовно того, навіщо він, Денис Григорьев, відкручував гайки, якими рейки залізниці кріпляться до шпал. Мовлення цього простодушного й наївного селюка характеризується діалектними (або ж — простонародними) особливостями (ніби не зрозумівши запитання слідчого, він перепитує: «Чаво?» — і це слівце повторюється кілька разів). Ось фрагмент тексту з дієсловом и з в о л и т ь, що характеризує мовлення підлеглого, нижчого за соціальним станом, по відношеню до вищого, до якого цей же селюк («мужичонка») вживає звертання «ваше благородие»:

«— В прошлом году здесь сошёл поезд с рельсов, — говорит следователь.— Теперь понятно, почему...

— Чего и з в о л и т е?

— Теперь, говорю, понятно, отчего в прошлом году сошёл поезд с рель-сов... Я понимаю!».

А в оповіданні А. П. Чехова «Депутат, или повесть о том, как у Дездемонова 25 рублей украли», вживається начальником (владним чиновником) по відношенню до підлеглих грубо-оцінна лексика. Їм обридло терпіти знущання і вони вирішили зчинити бунт, пославши свого «депутата», щоб висловив їхній протест чиновній особі прямо, безпосередньо. Ось які слова про їхнього начальника належать Дездемонову, одному з персонажів оповідання: «И з д е в а т ь с я над собой мы не позволим! Он т ы к а е т на нас, не отвечает на поклоны, морду воротит, когда доклад делаешь, б р а н и т с я... Нынче и на лакеев т ы к а т ь нельзя, а не то что на благородных людей!»

А інший з підлеглих відказує:

«— А намедни обращается ко мне и спрашивает: «В чём это у тебя р ы л о? Пойди к Макару, пусть он тебе шваброй вымоет!». Хороши шутки! А то однажды...»

У зв'язку з цим як тут не пригадати слова Вовка з байки «Волк и Ягнёнок» геніального І. А. Крилова: «Как смеешь ты, н а г л е ц,

нечистым р ы л о м / Здесь чистое мутить питьё / Моё / С песком и с илом? / За дерзость такову / Я голову с тебя сорву».

Тут і підсилювальний магнонім-епітет *нечистым* (*Magn* (рыло) = *нечистое*), й антитеза «нечистым» — «чистое», і лайливо-образливе звертання *наглец*, і, нарешті, пряма погроза...

Ну і, звичайно ж, предикатний іменник *дерзость* (S_0 (дерзить) = *дерзость*). Ключове дієслово *дерзить* є в переліку предикатів (2), що означають ситуації, в яких соціальна роль першого їх учасника (у даному випадку слабкого, безправного й беззахисного Ягняти) є «нижчою» від соціальної ролі другого (тобто Вовка). Ми бачимо, що за цим Вовковим *дерзость* (S_0 (*дерзить*)) ховається не словесна грубість Ягняти, а його буцім-то нешанобливе ставлення до Вовка, що виражається в даному випадку невербально і проявляється в непристойній дії (навмисне видуманої Вовком) Ягняти («... чистое мутить питьё / Моё / с песком и с илом»). Саме про нешанобливе ставлення «нижчого» до «вищого», що може виражатись і невербально, як зміст дії, що позначається дієсловом *дерзить*, уже згадувалося вище.

8.2. Соціальні обмеження в сполучуваності слів

Існують соціальні за своєю природою обмеження в сполучуваності слів у межах висловлювання, які відбивають певні особливості ситуації, що описується таким висловлюванням.

Продемонструємо це на прикладах.

8.2.1. Симетричні та квазісиметричні предикати

В російській мові є клас предикатів — віддієслівних іменників, які означають взаємну дію або взаємне відношення учасників ситуації: *дружить, ссориться, обниматься, соответствовать, быть равным, быть другом* тощо.

Позначивши учасників ситуації, що називаються цими предикатами, за допомогою змінних *X* і *Y*, а сам предикат — за допомогою змінної *P* (= предикат), ми можемо констатувати цілком очевидну закономірність: якщо *X P* (= *дружит, ссорится, борется, обнимается*, ...) з *Y*, то з цього обов'язково виходить, що й *Y P* (= *дружит, ссорится, борется, обнимается*, ...) з *X*, або — що є тим самим за змістом — *X* і *Y P* (= *дружат, ссорятся, борются, обнимаются*, ...).

Інакше кажучи, з твердження *Коля дружит с Васей* виходить, що й *Вася дружит с Колей* і що *Коля и Вася дружат*, і всі три висловлювання є синонімічні одне одному.

Такі предикати називаються с и м е т р и ч н и м и. Класичний симетричний предикат — вираз *быть равным*. Якщо при позначенні рівності геометричних фігур говориться: *Треугольник ABC равен треугольнику DEF*, то висновки з цього твердження у вигляді фраз *Треугольник DEF равен треугольнику ABC* і *Треугольники ABC и DEF равны* є обов'язковими, вони не маають і не можуть мати виключень (це суперечило б елементарній логіці).

Крім класичних симетричних предикатів є так звані к в а з і с и м е т р и ч н і предикати, в яких зазначена умова синонімії всіх трьох конструкцій (*X P Y* = *Y P X* = *X* і *Y P*) виконується не завжди.

Таким є, наприклад, предикат *быть похожим*. У загальному випадку він є симетричним: речення *X* і *Y похожи (друг на друга)* трансформується як у речення *X похож на Y*, так і в речення *Y похож на X*. Проте в реальному вживанні цього предиката діють чинники, що роблять предикат несиметричним. Так, можна сказати: *Сын похож на отца*, але не кажуть **Отец похож на сына*, хоча цілком правильним є *Отец и сын (сын и отец) похожи друг на друга*.

Справа в тому, що при вживанні предиката *быть похожим* стосовно родичів діє наступне правило: перше актантне місце предиката має заповнюватись іменником, що означає особу молодшу за ту, яка позначається іменником, що заповнює друге актантне місце. Якщо ж маються на увазі дві людини, не пов'язані одна з одною родинними узами, то згадана умова є необов'язковою; поза всяким сумнівом можна сказати: *На этой фотографии мой дед похож на нынешнего президента Франции*.

Однак, у цьому видпадку діють інші чинники: установлюючи схожість двох людей, зазвичай порівнюють дану особу з людиною, відомою в даному суспільстві, зі своєрідним еталоном, наприклад: *Этот старик похож на Жана Габена* (але не навпаки: **Жан Габен похож на этого старика*).

Цікавий випадок являє собою предикат *быть другом* (*друзьями*). Здавалося б, він є синонімічним дієслову *дружить*, яке є одним з прикладів класичних симетричних предикатів. Проте як тільки ми починаємо здійснювати синтаксичну трансформацію згідно зі сформульованою вище умовою симетричності, виявляється різниця (розбіжність) у вжи-

ванні цих двох предикатів. Ця розбіжність не є абсолютною: вона проявляється лише в тому випадку, коли в якості *X* і *Y* виступають назви осіб, нерівних за соціальним статусом, авторитетом, за ступенем відомості в суспільстві, талантом та іншими подібними характеристиками.

У вживанні предиката *быть другом (друзьями)* діє умова: *Y* (той, кому *X* доводиться другом) — особа з більшою «соціальною вагою», ніж *X* (той, хто є другом *Y*). Порівняйте:

Асеев и Маяковский дружили. = Асеев дружил с Маяковским. = Маяковский дружил с Асеевым.

Асеев и Маяковский были друзьями. = Асеев был другом Маяковского.

Фраза *Маяковский был другом Асеева* сприймається як не зовсім коректна: у ній порушено сформульовану вище умову різної «соціальної ваги» осіб — учасників ситуації, що позначається предикатом *быть другом*.

8.2.2. Особлива роль мовця в структурі мовленнєвого акта і в структурі висловлювання, що проявляється в специфіці сполучуваності присвійного займенника мій *(рос.* мой*) з деякими розрядами іменників*

Друга група прикладів пов'язана з особливою роллю мовця в структурі мовного (мовленнєвого) акту і в структурі висловлювання. Про це свідчить, зокрема, специфіка сполучуваності присвійного займенника *мій* (рос. *мой*) з деякими рядами іменників.

Так, у сполученні з іменником *семья* вживання цього займенника вирізняється такою особливістю: сполучення *моя семья* є природним в устах батька або матері і менш природне в устах «рядового» члена сім'ї — сина або дочки, особливо дорослого (замість цього вони повинні сказати *наша сім'я*).

Сполучення *мій відділ, мій цех* є природними в устах начальника відділу (цеху) в ситуації, коли він спілкується з представниками вищестоящих органів (наприклад, звітується перед директором), і неприродніми, коли начальник відділу (цеху) виступає перед співробітниками або робітниками, що входять до складу цього відділу (цеху) (утворюють його). У цьому випадку краще сказати: *наш відділ (цех)*. З іншого боку, сполучення *мій відділ (цех)* не є природним в устах рядового співробітника (або робітника цеху) — більш нормальним є *наш відділ, в нашому цеху*.

Ця особливість у розумінні та вживанні займенника спостерігається в тому випадку, коли займенник сполучається з іменником,

що означає і є р а р х і з о в а н и й колектив, тобто таку організовану групу людей, відношення між якими ієрархізовані за принципом «глава — підлеглі». Це слова *сім'я, відділ, цех, завод, бригада, взвод, рота, полк, дивізія* тощо.

При сполученні з назвами ієрархізованих колективів займенник *мій* (рос. *мой*) не виявляє згаданої особливості; пор. вирази типу: *Провожать меня вышла чуть ли не вся моя деревня*. Так само й по-українському: *Проводжало мене майже все моє село*.

Специфіку має вживання займенника *мій* і при поєднанні з іменниками, що означають місце постійного проживання людини: *дім, квартира, хата, кімната* та ін. Вирази *мій дім, моя квартира, моя хата* (*оселя*) мають розумітися в тому сенсі, що мовець є власником, хазяїном цього жилого помешкання. Ці вирази є природніми в устах глави сім'ї й сумнівними в устах недорослого члена сім'ї.

Розглянуті приклади переконують нас в тому, що соціальні чинники глибоко проникають у тканину мови, обумовлюючи правильне розуміння та вживання мовних одиниць, закономірності їх сполучування одна з одною в мовленні. (Докладніше про обговорювані в цьому підрозділі питання див.: [72].)

Запитання та завдання

1. Які предикати означають асиметричні відношення?
2. Які слова означають ситуації, де соціальна роль першого учасника є вищою від соціальної ролі другого учасника.
3. Які слова означають ситуації, де соціальна роль першого учасника є нижчою від соціальної ролі другого учасника?
4. Значення яких слів називаються соціально орієнтованими та соціально неорієнтованими?
5. Якою є семантична структура слів, значення яких є соціально орієнтованими?
6. Доведіть, що значення деяких предикатних слів російської мови містять соціальний компонент.
7. Як і з якою метою використовуються предикати, що означають асиметричні відношення, в творах російських письменників-класиків?
8. Що таке симетричні предикати?
9. Що таке квазісиметричні предикати?
10. Доведіть, що в специфіці сполучуваності присвійного займенника *мій* (рос. *мой*) з деякими рядами іменників проявляється (відбивається) особлива роль мовця в структурі висловлювання.

Лекція дев'ята

НАПРЯМКИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

9.1. Синхронічна соціолінгвістика

9.1.1. Розмежування синхронії і діахронії в лінгвістиці. Синхронічна соціолінгвістика, її предмет вивчення. Відношення (статика) і процеси (динаміка), що стосуються зв'язків мови і суспільства

З часу Фердінанда де Соссюра в лінгвістиці прийнято розмежовувати синхронічний і діахронічний аспекти дослідження мови. Відповідно виділяють дві лінгвістики — синхронічну й діахронічну. Так і в соціолінгвістиці: розрізняють синхронічну соціолінгвістику і соціолінгвістику діахронічну.

Якщо дотримуватись буквального смислу визначення «синхронічна», то цей напрямок має вивчати в і д н о ш е н н я, що існують між мовою і суспільством, не звертаючсь до п р о ц е с і в, що характеризують соціально обумовлене функціонування мови (поскільки всякий процес протікає в часі і, отже, не є синхронним).

Насправді ж синхронічна соціолінгвістика вивчає і відношення, і процеси, що стосуються зв'язків мови і суспільства. Відношення характеризують статику цих зв'язків, а процеси — їх динаміку.

Проілюструємо сказане на прикладах.

Кожен носій тієї або тієї мови має набір соціальних характеристик: певний рівень освіти, професію, систему ціннісних орієнтацій тощо. Співвідношення статусів «носій мови» і «носій соціальних характеристик» не пов'язане з будь-якими процесами, що протікають у часі, — це певна даність.

Однак досліджувати використання мови людьми, що мають різні соціальні характеристики, можна, тільки вийшовши за межі цієї даності і спостерігаючи п р о ц е с мовного спілкування. Статика змінюється динамікою.

У багатомовному суспільстві мови розподілені між носіями — відповідно до їхньої мовної приналежності: пор., наприклад, сучасну Росію, де, окрім росіян, живуть татари, осетини, якути та інші народи, кожен з яких є носієм своєї рідної мови. Але якими є взаємовідношення і взаємодія рідних і других мов? У яких сферах і ситуаціях спілкування вони використовуються? Для відповіді на такі запитання соціолінгвістика звертається до функціонування мов, тобто до процесів мовного спілкування і до фактів, що обумовлюють характер цих процесів.

Ще один приклад. Описуючи будь-яку національну мову з точки зору її соціальної диференціації, звичайно констатують в ній (на тому або іншому синхронному зрізі) наявність певних підсистем — літературної форми, територіальних діалектів, професійних і соціальних жаргонів, міських койне і т. ін. Ці підсистеми існують не ізольовано одна від одної — вони знаходяться в деяких взаємовідношеннях (у яких — питання, на яке можна відповісти тільки в результаті досліджень). Як користуються цими підсистемами мовці? Яким є їх функціональне співвідношення (принаймні на тому ж самому синхронному зрізі, котрий мається на увазі при розмежуванні підсистем)? Даючи відповіді на ці запитання, ми переходимо від статики, що характеризує соціальну диференціацію мови, до динаміки функціонування підсистем, що утворюють (складають) цю мову.

До компетенції синхронічної соціолінгвістики належить і вивчення мовної соціалізації, засвоєння мови у зв'язку із засвоєнням системи соціальних ролей, оволодіння основами «ситуативної граматики» та ряду інших процесів, що стосуються загальної проблеми соціальної обумовленості мовної компетенції.

9.1.2. Приклади синхронічних соціолінгвістичних досліджень

Такими прикладами можуть служити роботи Уільяма Лабова та його послідовників, що присвячені вивченню фонетичного варіювання сучасного американського варіанта англійської мови у залежності від соціальної характеристики мовця і від стилістичних умов мовлення, а також праця «Російська мова за даними масового обстеження» (1974) [132], у якій подано результат вивчення певного синхронного зрізу, що характеризує варіативність літературної норми; дослідження російських африканістів з типології мовних ситуацій в поліетнічних державах сучасної Африки (див., наприклад, [32]); соціолінгвістичне «портретування» мов Росії, з детальним аналізом національного й соціального складу їх носіїв, функції кожної мови, взаємодії її з іншими мовами даного ареалу (див. про це: [94]).

Характерно, що в жодній з названих праць автори не намагаються зберегти «чистоту» синхронічного підходу — майже завжди для пояснення сучасного стану мови або якихось її підсистем залучаються історичні дані, що дають можливість бачити рух мовної системи від однієї стадії до іншої. Однак явне переважання цілей, задач і методики дослідження, притаманних синхронічному підходові, дозволяє відносити ці праці до синхронічного напрямку соціолінгвістичних досліджень.

9.2. Діахронічна соціолінгвістика

9.2.1. Визначення діахронічного напрямку соціолінгвістичних досліджень. Приклади праць, виконаних у руслі діахронічної соціолінгвістики

Це напрямок соціолінгвістичних досліджень, який вивчає історію мови у зв'язку з історією народу. Таке визначення, однак, потребує уточнення. Суттєвою особливістю соціолінгвістичного дослідження є *систематичне, послідовне* співвіднесення мовних фактів і соціальних процесів. Якщо, вивчаючи історію якої-небудь мови, учений тільки від часу до часу згадує події, що стосуються історії народу, то таку роботу важко кваліфікувати як соціолінгвістичну. Якщо ж дослідження ґрунтується на чіткому розмежуванні внутрішніх, притаманних самій мові законів її розвитку і зовнішніх, соціальних чинників, що зумовлюють цей розвиток, й аналізує мовні зміни, показуючи дію як тих, так і тих, то таке дослідження, найімовірніше, має бути віднесеним до діахронічної соціолінгвістики.

Прикладами таких праць можуть бути численні історико-лінгвістичні дослідженя зарубіжних авторів, особливо ж ті, в котрих вивчається становлення національних мов, формування їх літературної норми, розвиток у літературних мов соціальних функцій тощо. Такими є, наприклад, роботи Віктора Володимировича Виноградова з історії російської літературної мови [31], [30], Віктора Максимовича Жирмунського — з історії німецької мови та німецької діалектології [50], [52], Бориса Андрійовича Успенського — про церковнослов'янсько-російську диглосію в Московській Русі [156], Михайла Вікторовича Панова [106], цикл праць з історії літературних мов, виконаний в Інституті мовознавства РАН [101], [143], [159], [87], [179] та інші, а також дослідження неросійських лінгвістів з історії формування національних мов у зв'язку з історією народів: елементи діахронно-соціолінгвістичного підходу характерні, наприклад, для класичних робіт Антуана Мейє з історичної лінгвістики, Фердінанда Брюно — з історії французької мови, Х. Ерґерса — з історії німецької мови, Мендеса Підаля — з історії іспанської мови та ін.

Регулярні зв'язки між розвитком мови і розвитком суспільства можуть бути прослідковані на порівняно коротких відрізках мовної еволюції. Наприклад, Поль Лафарг досліджував нововведення, що з'явилися у французькій мові під час Великої французької революції [82]. Панас Матвійович Селищев у знаменитій книзі «Мова революційної епохи» [133] проаналізував зміни, що відбулись у російській мові протягом 10 післяреволюційних років, і пов'язав ці зміни з тими перетвореннями, які було здійснено в Росії внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. Більш близьким до сьогодення прикладом може бути книга німецького дослідника Л. Цибатова [236], у якій зміни, характерні для російської мови кінця 80-х — початку 90-х років XX ст., вивчено у зв'язку з політичними, економічними і культурними процесами післяперебудовного періоду.

9.2.2. Мета й завдання соціолінгвістичного вивчення мови в діахронічному аспекті

Метою соціолінгвістичного вивчення мови в діахронічному аспекті є встановлення зв'язків між історією мови, змінами, що відбуваються в ній у ході історичного розвитку, — та історією суспільства, яке «обслуговується» даною мовою, тими соціальними, економічними та культурними змінами, котрі характеризують еволюцію даного суспільства та його інститутів. На шляху до досягнення мети дослідник розв'язує низку завдань, серед яких найбільш суттєвим є вивчення характеру зв'язків між мовними й соціальними явищами, що передбачає відповіді на такі, наприклад, запитання:

а) чи викликає соціальна зміна безпосередню зміну в мові чи такий вплив здійснюється складніше, опосередковано?

б) які з чинників соціальної еволюції є найбільш суттєві для розвитку мови?

в) які «ланки» мовної системи є найбільш піддатливими до соціального впливу; інакше кажучи, що в пешу чергу змінюється в мові під впливом соціальних перетворень, а що залишається відносно стабільним протягом тривалого часу?

Завданнями діахронічної соціолінгвістики є також вивчення змін у мовній ситуації під впливом змін у суспільстві, аналіз змін у наборі та характері функцій мови (мов), у соціальному і комунікативному статусі літературної форми національної мови і соціолектів, фіксація та дослідження змін у ставленні суспільства в цілому або окремих соціальних груп до своєї мови або якихось її підсистем, до мовних нововведень тощо.

9.2.3. Приклади розв'язання цих завдань на конкретному мовному матеріалі

9.2.3.1. Мовна ситуація в Португалії на початку XVI століття

Мовна ситуація в Португалії початку XVI століття характеризувалася багатомовністю, в основі якої лежали португальська та іспанська мови, а також латинь (на латині складалися географічні описання, ставились п'єси в університетських театрах). Наприкінці століття посилилася тенденція до більшої самостійності та функціональної самодостатності португальської мови, залучення до літературного вжитку розмовних, просторічних та діалектних елементів, що відображало процеси, які проходили в Португалії цього періоду: руйнація феодальних інститутів, укріплення абсолютизму, зростання міст, міграція сільських жителів у міста, культурна інтеграція вищих верств суспільства навколо королівського двора тощо (див. [34]).

9.2.3.2. Становлення літературної мови у Франції в XV столітті

Вивчення історії багатьох європейських мов розкриває рух літературної форми цих мов від більш або менш аморфного стану до нормальної мовної системи з єдиною діалектною основою. Так, у французькій мові XV ст. сукупність старофранцузьких наддіалектних літературних утворень почала замінятись літературною мовою, в основі якої лежав діалект столиці — Парижа. Змінювався й статус діалектів — від територіального діалекту феодального суспільства до територіально-соціального діалекту періоду формування й розвитку національних мов [162, 216]. Літературна французька мова почала функціонально переважати над латиною, яка поступово витіснялася з найважливіших у соціальному відношенні сфер спілкування [162, 217].

9.2.3.3. Мовна ситуація в Японії у період після 1945 року. Про зміни у ставленні мовців до власного діалектного мовлення в Росії і Японії, а також у Німеччині

Характеризуючи мовну ситуацію в Японії XIX–XX століть, дослідники особливо виділяють період після 1945 року, коли посилилась роль англійської мови й, отже, відбувся деякий розподіл функцій між японською і англійською мовами. За свідченням В. М. Алпатова, «... в Японії існують впливові газети на англійській мові, англомовні телепередачі тощо. Можливими є й випадки спілкування англійською мовою між японцями: в рекламі для надання їй більшої елітності та інколи в науковій літературі» [4, 107].

Ілюстрацією зміни стосовно власного мовлення можуть служити спостереження російських діалектологів. Згідно з цими спостереженнями, що проводились у роки радянської влади, політика витіснення місцевих діалектів з комунікативних сфер, таке спрямування шкільного навчання та виховання, яке укорінювало в свідомість учнів зневажливе ставлення до власного говору (до власної говірки) як до неправильного, спотвореного мовлення, сформували стійку негативну оцінку діалектних способів говоріння самими носіями діалекту (див. про це [21], [63]).

Зовсім інше ставлення до діалектів спостерігаємо в сучасній Японії, де люди середнього й молодшого поколінь ставляться до власного використання діалекту як до чогось само собою зрозумілого, звичайного. Мабуть, низька престижність діалектів була властива періоду масового оволодіння літературною мовою, коли розмова на діалекті асоціювалася з низьким рівнем освіти й культури. Зараз же, коли володіння діалектом зовсім не означає невміння перемикатись з нього на літературну мову, діалект вважається цілком законним засобом неофіційного спілкування зі «своїми». За таких обставин змінилося й офіційне ставлення до діалектів. Перед школою і засобами масової інформації ставиться вже не завдання викорінення діалектів, а завдання їх правильного вживання. Зараз у школах запроваджено курс місцевого діалекту, особливий для різних районів Японії, в якому вчать користуванню діалектом та усвідомленню його відмінностей від літературної мови [3, 242–243].

Інше ставлення до діалекту, ніж у Росії в радянські часи, спостерігаємо і в сучасній Германії, де в умовах науково-технічної революції та впливу світової глобалізації майже на всі сфери життя відбу-

вається процес витіснення діалекту різними формами розмовної мови, однак позиції діалекту в різних регіонах країни залишаються міцними й досі.

Чимало німців розглядає діалект як елемент своєї національної самосвідомості, як символ, що свідчить про належність до тієї або іншої спільності. На деяких діалектах ставляться спектаклі в театрах, ведуться радіо- й телепередачі (див. [75, 4]).

Головний принцип діахронічної соціолінгвістики є такий: історія мови повинна вивчатись у тісному зв'язку з історією її носіїв, з їх повсякденним життям.

Запитання та завдання

1. Чому розмежовують синхронію й діахронію в мовознавстві?
2. Що вивчає синхронічна соціолінгвістика?
3. Доведіть, що синхронічна соціолінгвістика, на відміну від синхронічного мовознавства, має справу і зі статикою, і з динамікою, що стосуються зв'язків мови і суспільства.
4. Наведіть приклади синхронічних соціолінгвістичних досліджень.
5. Що вивчає діахронічна соціолінгвістика?
6. Які праці виконані в руслі діахронічної соціолінгвістики?
7. Що є метою соціолінгвістичного вивчення мови в діахронічному аспекті?
8. Які завдання ставить перед собою дослідник, щоб досягти цієї мети? (Див попереднє запитання.)
9. Якою була мовна ситуація в Португалії на початку XVI століття?
10. Як відбувався процес становлення літературної мови у Франції в XV столітті?
11. Якою була мовна ситуація в Японії у період після 1945 року?
12. Яким було і як змінювалося ставлення мовців до власного діалектного мовлення в Росії, Японії, а також у Німеччині?

Лекція десята

НАПРЯМКИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАКРО- Й МІКРОСОЦІОЛІНГВІСТИКА

10.1. Макросоціолінгвістика

10.1.1. Предмет вивчення макросоціолінгвістики. Проблеми двомовності, нормалізації й кодифікації мови, аналіз мовних ситуацій як об'єкт вивчення макросоціолінгвістики

Розмежування макро- і мікросоціолінгвістики певною мірою є аналогією відповідного поділу соціології на макро- й мікросоціологію. Макросоціологія займається глобальними процесами, що характеризують розвиток і функціонування суспільства в цілому, а мікросоціологія виявляє інтерес до людини як члена тих або тих соціальних груп.

Мікро- і макропідхід до соціального вивчення мовних явищ — це два напрямки соціолінгвістичних досліджень, що мало перетинаються (перехрещуються).

Макросоціолінгвістика вивчає великомасштабні процеси й відношення, що мають місце в мові і які певною мірою обумовлені соціальними чинниками. Ці процеси й відношення можуть характеризувати суспільство в цілому або досить великі сукупності людей: соціальну верству, етнічну групу тощо. Нприклад, вивчення соціальної диференціації мови включає в себе макрорівень, на якому з'ясовується, як розподілені дана національна мова та її підсистеми в різних соціальних верствах носіїв цієї мови.

Макропідхід переважає в багатьох працях, присвячених двомовності: такі питання, як співвідношення чисельностей тих, хто говорить різними мовами, що є в обігу в даній спільності (спільноті), розмежування функцій цих мов, мовна інтерференція та її типи й інші, часто розглядаються в загальному вигляді, без звертання до індивідуальних або групових мовленнєвих особливостей.

Проблеми нормалізації й кодифікації мови, а також мовної політики та мовного планування вивчаються передусім у межах макросоціолінгвістичного підходу, оскільки вони, як правило, зачіпають інтереси всього населення, яке користується даною мовою (або мо-

вами), або значної його частини. Наприклад, говорячи про політику держави стосовно нечисленних народів, які населяють цю державу, дослідник неминуче торкається питання про збереження мови того чи того малого етносу, і, як правило, обговорення цього питання орієнтоване на інтереси всього етносу, а не якихось окремих його представників. Дослідження статусу тих або тих мов в поліетнічному суспільстві, функціональних властивостей і можливостей підсистем, що входять як компоненти в яку-небудь національну мову, також вимагають макропідходу, оскільки мова йде про комунікативне «обслуговування» великих сукупностей людей або навіть всього населення країни в цілому.

До макросоціолінгвістики належать дуже важливі в соціальному плані проблеми, пов'язані з аналізом мовних ситуацій, що характеризують суспільство в той або той період його існування. Такий аналіз може торкатися компонентів, що складають (утворюють) дану соціально-комунікативну систему (кодів і субкодів), їх розподілу за сферами спілкування, комунікативної «ваги» кожного з компонентів з точки зору його функцій у різних сферах соціальної діяльності, потенціальних і реальних змін у співвідношенні компонентів соціально-комунікативної системи, науково обґрунтованих прогнозів, що стосуються характеру мовної ситуації тощо.

10.1.2. Лінгвоконфліктологія як нова галузь соціолінгвістичних досліджень, виконуваних у межах макропідходу

В останні десятиліття соціолінгвісти звернули свою увагу на ще одну область взаємовідношень мов, яка, як це не прикро, стала дуже актуальною в сучасному світі, — мовні конфлікти. Виникла й формується нова галузь соціолінгвістичних досліджень — лінгвістична конфліктологія (конфліктами, що виникають у людському суспільстві, займаються також політологи, соціологи, етнографи, тому означення «лінгвістична» є необхідним).

В основі мовних конфліктів лежать соціальні й економічні причини, тому властивості того чи іншого конфлікту доцільно розглядати на макрорівні, а не на рівні індивідуальному чи приватно-груповому, хоча зароджуватись мовні конфлікти можуть і в територіально або етнічно обмежених групах.

Нерідко в умовах поліетнічної держави мова стає символом національної солідарності, що об'єднує ту або ту етнічну групу в її боротьбі за власні інтереси, у протистоянні до інших груп або центральної влади. Особливо характерною є ця тенденція для нечисленних народностей у складі якої-небудь держави.

10.2. Мікросоціолінгвістика

10.2.1. Визначення цього поняття. Відмінність мікросоціолінгвістики від макросоціолінгвістики. Предмет і об'єкт вивчення мікросоціолінгвістики. Важливість вивчення малих груп з позицій соціолінгвістики

Мікросоціолінгвістика — це напрямок соціолінгвістичних досліджень, що займається вивченням того, як мова використовується в малих (невеликих) соціальних спільностях. Великі й малі соціальні спільності розрізняються не тільки кількісно, а й якісно: закономірності, що спостерігаються в малому соціальному колективі (наприклад, у сім'ї, ігровій, виробничій групі), часто «не діють» або діють не так, як у великих людських сукупностях, і навпаки.

Конкретні праці, що досліджують особливості спілкування людей у тих або інших групах, дуже нечисленні у світовому мовознавстві. А втім немає сумніву, що дослідження поведінки людей як членів малих груп дає чимало для характеристики соціальної поведінки людини взагалі. Без такого дослідження неможливо правильно оцінювати (й міркувати про) різні аспекти мовної поведінки людини як істоти соціальної; крім того, властивості індивіда як мовця, як «витвірника» певних висловлювань виявляються передовсім у межах таких груп (а не в суспільстві в цілому).

Отже, мікросоціолінгвістика ставить в центр уваги дослідників людину і її безпосереднє оточення, тоді як макросоціолінгвістика обернена до проблем, що характеризують ціле суспільство або великі соціальні об'єднання людей. Ті ж самі групи, про які нерідко йдеться в макросоціолінгвістичних працях, — наприклад, особи певного віку, рівня освіти тощо, — це групи у м о в н і: члени таких груп не знаходяться в контакті (не контактують) один з одним, не спілкуються.

Мікросоціолінгвістика — дисципліна, безумовно, лінгвістична (як і взагалі соціолінгвістика), тому що об'єктом її є мова, хоча й у специфічному внутрішньогруповому використанні. Однак вона тісно пов'язана з іншими науками про людину, передусім з психологією і соціальною психологією, у яких вона запозичує деякі ключові поняття. Такими, наприклад, є поняття *соціальної ролі малої групи* та

всіх різновидів малих груп: *формальної / неформальної, референтної (еталонної), первинної / вторинної* та інші, поняття *лідера* і *аутсайдера, конформної / неконформної поведінки* та деякі інші.

10.2.2. Проблеми, якими займається мікросоціолінгвістика. Відмінність мови членів малих груп від загальнонаціональної мови. Специфіка сімейних мов (соціолект родинного кола)

Проблеми, якими займається мікросоціолінгвістика, можна згрупувати у два концентри, ніби відповідаючи на запитання: 1) якою є мова, що використовується, (або якою є мови, що використовуються) у даній малій соціальній спільності?; 2) як використовується ця мова (ці мови) у даній малій спільності її членами?

Спостереження показують, що соціально-групове відокремлення людей з необхідністю включає й момент лінгвістичний: мова, якою користуються члени групи, виявляється не цілком тією ж самою, що й загальнонаціональна мова (або якісь її підсистеми).

Одне із свідчень цього — існування так званих сімейних мов: загально-вживані мовні засоби зазнають тут інколи значних трансформацій. З цим можна порівняти також вироблення особливих «мов» у групах, члени яких об'єднуються за виробничими, ігровими, спортивними або якимись іще інтересами (підкреслимо, що маються на увазі не соціальні і професіональні жаргони взагалі, а вироблювані в межах досить вузьких груп специфічні засоби спілкування).

У зв'язку з цим можна згадати спостереження Льва Миколайовича Толстого, описане ним у повісті «Юность». Воно стосується особливостей поведінки, зокрема мовної, членів вузького кола або однієї сім'ї. Характеризуючи здатність до взаємного розуміння поміж такими людьми, він писав: «Сущность этой способности состоит в условленном чувстве меры и в условленном одностороннем взгляде на предметы. Два человека одного кружка или одного семейства, имеющие эту способность, всегда до одной и той же точки допускают выражение чувства, далее которой они оба вместе уже видят фразу; в одну и ту же минуту они видят, где кончается похвала и начинается ирония, где кончается увлечение и начинается притворство, — что для людей с другим пониманием может казаться совершенно иначе. Для людей с одним пониманием каждый предмет одинаково для обоих бросается в глаза преимущественно своей смешной, или красивой, или грязной стороной. Для облегчения этого одинакового понимания между людьми одного кружка или семейства устанавливается свой язык, свои обороты речи, даже слова, определяющие те оттенки понятий, которые для других не существуют /.../. Ни с кем, как с Володей, с которым мы развивались в одинаковых условиях, не довели мы эту способность до такой тонкости. Например, у нас с Володей установились, Бог знает как, следующие слова с соответствующими понятиями: *изюм* означало тщеславное желание показать, что у меня есть деньги, *шишка* (причём надо было соединить пальцы и сделать особое ударение на оба *ш*) обозначало что-то свежее, здоровое, изящное, но не щегольское; существительное, употреблённое во множественном числе, означало несправедливое пристрастие к этому предмету и т. д., и т. д. Но, впрочем, значение зависело больше от выражения лица, от общего смысла разговора, так что, какое бы новое выражение для нового оттенка ни придумал один из нас, другой по одному намёку уже понимал его точно так же»[32].

Як справедливо зазначає М. П. Кочерган, лінгвісти мову сім'ї тільки починають досліджувати. В українському мовознавстві поки що маємо одну таку працю — кандидатську дисертацію Т. В. Кузнецової [76]. Матеріал дисертації засвідчує, що сім'ї, як і будь-якому іншому малому соціальному об'єднанню, можуть бути властиві й особливі поведінка та мовлення, які мають для її членів спільну символічну функцію: вказують на належність мовців до однієї соціальної групи, маніфестують відношення «ми — свої». Цю функцію виконують певні мовні засоби, а саме мовні одиниці, характерні для членів даної родини, а також манера спілкування, інтонація тощо. У ролі сімейних слів і виразів можуть виступати емотиви (*пасочка, ягідка, вишенька, котик, лапа, масюся, свинтусячка, хрюндель*), іншомовні слова, нерідко деформовані (*сенька* з англ. *thank you, пардон, чао, аріведерче*), загальновідомі слова у незвичному (сімейному) значенні (*крокодил* «виріб із крокодилячої шкіри», *наука* «працівники сфери науки»), різні модифіковані форми загальновживаних слів, змінених до невпізнаванності внаслідок метатези звуків (*дуркувати* «друкувати», *фаршик* «шарфик», рос. *лопотенце*), субституції звуків

[32] Ми не насмілилися (та й не було такої гострої необхідності) цитату з художнього твору, до того ж видатного російського письменника-класика, яким був Л.М. Толстой, перекладати українською мовою. Отож, залишаємо її в мові оригіналу.– *Автори.*)

(*пумадор* «помідор», *мюню* «меню», *прювіт* «привіт», *юринда* (з рос. *ерунда*)), а також уживання усічених (*буля* «бабуля», *буся* «бабуся») і контамінованих (накладання основ) форм (*мучень* «учень», рос. *писатель* «писатель» тощо).

Існує й сімейна фразеологія, про що йдеться у згаданій праці Т. В. Кузнецової і кандидатській дисертації А. А. Смерчка [141]. Джерелом сімейної (камерної) фразеології є телепередачі, кіно, твори художньої літератури, а також певні соціально-побутові ситуації: *трясти животом* «сміятися», *слухати подушку* «спати», *душити диван* «довго спати», *все пучком* «гарні справи, все гаразд», *точнісінько як у нашому садку* (про ситуацію, коли багато біганини, метушні й галасу), *щас спою* «не витримаю, не стримаюся», *привет от мартышки* (вживається в ситуації, коли хтось зрозумів буквально те, що було сказано в переносному значенні), *индейская национальная изба — фигвам называется* (жартівлива формула відмови), *а в попугаях я больше* «про щось, що в малих одиницях виміру здається більшим» тощо. Конкретна ситуація, представлена в соціально-побутовій сфері, в якомусь фільмі, рекламному ролику, узагальнюється, абстрагується від джерела й пізніше включається до образно-номінативної системи камерного мовлення, що становить соціолект родинного кола. (Докладніше про це див.: [68, 5].)

10.2.3. Символьна функція мовного знака. Формування групових шаблонів

Використання таких специфічних засобів спілкування може вирізнятись низкою особливостей. На один вид специфічності — у наборі засобів — ніби накладається другий її вид — у комбінуванні цих засобів та в їхніх функціях. Наприклад, для внутрішньогрупового спілкування характерною є с и м в о л ь н а функція мовного знака (поряд з номінативною й оцінною); певні слова, звороти, типи вимови набувають властивості символу належності мовця до даної групи. Це пов'язано з одним із мотивів, яким керується мовець у своїй внутрішньогруповій поведінці: показати своїм мовленням, що він належить до цієї групи, що він «свій».

М. П. Кочерган щодо цього зазначає: «Вербальний символізм — це мовний словесний свимволізм. Певні слова, звороти, особливості вимови можуть набувати властивостей символу належності мовця до певної соціальної групи» [68, 3]. І далі: «Як переконливо довів

американський соціолінгвіст У. Лабов, люди, які не оволоділи символами належності до групи, не можуть претендувати на місце в цій групі, стають ізгоями» [220].

Не оволодівши відповідними символами належності до групи і, ширше, прийнятою в даній групі манерою спілкування, людина не може з повним правом претендувати на місце в цій групі і нерідко опиняється на її периферії. Уільям Лабов пише, що становище аутсайдера, у термінології У. Лабова — ізгоя (вигнанця) (*lame*), має мовний наслідок: аутсайдер погано засвоює культурні й мовні норми групи. Однак часто причина й наслідок міняються місцями: саме манера мовлення, якщо вона відрізняється від прийнятих у групі мовленнєвих стереотипів, заважає людині влитися до групи, почуватися в ній «своїм».

Іншим прикладом специфіки використання мовних засобів у внутрішньогруповому спілкуванні є формування г р у п о в и х ш а б л о н і в м о в л е н н я. Подібно до того як у процесі спільної діяльності у людей виробляються певні стереотипи поведінки, регулярність комунікативних контактів між членами групи веде до вироблення мовленнєвих шаблонів. Ними можуть бути окремі мовні одиниці, різні фрагменти висловлювань і діалогів, що мали місце в минулому групи (або будь-кого з її членів), своєрідність форми початків і кінцівок тих або інших мовленнєвих актів, що також віддзеркалюють досвід даної групи, цитати — як з літературних творів, так і з усних висло висловлювань якого-небудь члена групи, зокрема лідера, тощо.

При цьому шаблон (всупереч своєму призначенню!), як правило, використовується в емоційному контексті, спеціально — жартівливо, з кривлянням, з передразнюванням, з пародійними цілями тощо — обігрується, і тим самим до нього привертається увага оточуючих.

Ось, наприклад, невеликий уривок з повісті Данила Граніна «Зубр»:

«— На меня давила его [Н. В. Тимофеева-Ресовского] речь, интонация, словечки. Мы все повторяли за ним: «трёп», «душеспасительно», «душеласкательно», «это вам не жук накакал», «досихпорешние опыты» — прелесть, как он умел играть голосом, словами. «Кончай пря!» — в смысле пререкания. «Что касаемо в рассуждении...».

— Сплошной бонжур! — добавил я.

— Заметили? И это тоже...

Сила влияния и обаяния его личности были таковы, что люди, сами того не замечая, перенимали его выражения, его манеры».

Якщо характеризувати внутрішньогрупове усне мовне спілкування в цілому, то необхідно відзначити дві тенденції: до згортання, елімінації таких засобів, котрі називають об'єкт мовлення, і, навпаки, до деталізації таких засобів, котрі характеризують, оцінюють його. Це відбувається внаслідок того, що загальний досвід членів групи, набутий у процесі спільної діяльності та взаємного спілкування, служить надійною опорою для повного взаєморозуміння і без експліцитного називання предмета мовлення. Однак обмін характеристиками цього предмета мовлення, його оцінками з боку різних членів групи часто становить саму суть внутрішньогрупової комунікації.

10.2.4. Дві тенденції в усному мовному спілкуванні членів малих груп. Роль дослідження мовного спілкування в людських діадах і тріадах

Інакше кажучи, для мовлення людини як члена певної малої групи характерні *предикативність* і *оцінність* при слабкій вираженості суто номінативного аспекту. В цьому відношенні усне спілкування членів малої групи більшою мірою, ніж який-небудь інший жанр розмовного мовлення, виявляє схожість із внутрішнім мовленням: постійність складу комунікантів та їх опора на спільний досвід роблять малу групу ніби єдиною «колективною особистістю», для якої багато чого в предметі мовлення є само собою зрозумілим і тому не потребує назви.

Дуже популярними в мікросоціолінгвістиці є дослідження мовного спілкування в людських діадах і тріадах — наприклад, спілкування лікаря й пацієнта, чоловіка й дружини, вчителя і учня, судді, підсудного й адвоката тощо. Детальне дослідження особливостей мовної поведінки членів таких «мікрогруп» розкриває механізми, що керують такою поведінкою при різному співвідношенні статусів та ролей комунікантів. Прикладом такого скрупульозного мікроаналізу мовленнєвої взаємодії є книга У. Лабова та Д. Феншела «Терапевтичний дискурс. Психотерапія як спілкування» [219], в якій на основі вивчення конкретного матеріалу бесід психотерапевта з пацієнтами формулюються загальні правила, що характеризують мовленнєву тактику комунікантів та різні її прояви як у вербальній, так і невербальній поведінці (жестах, міміці, зміні поз і т. ін.).

Запитання та завдання

1. Що вивчає макросоціолінгвістика?
2. Які проблеми є її об'єктом?

3. Що таке лінгвоконфліктологія?
4. Визначте поняття «мікросоціолінгвістика».
5. У чому полягає відмінність між макро- й мікросоціолінгвістикою?
6. З якими науками про людину пов'язана мікросоціолінгвістика?
7. Які проблеми вирішує мікросоціолінгвістика?
8. Чим відрізняється мова малих соціальних груп від загальнонаціональної мови?
9. У чому полягає символьна функція мовного знака?
10. Що таке групові шаблони?
11. Які є тенденції в усному мовному спілкуванні малих груп?
12. Яку роль відіграє дослідження мовного спілкування в людських діадах і тріадах?

Лекція одинадцята

НАПРЯМКИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

11.1. Теоретична й експериментальна соціолінгвістика

11.1.1. Теоретична соціолінгвістика та її проблеми

Теоретична соціолінгвістика як напрямок соціолінгвістичних досліджень вивчає найбільш загальні, засадничі проблеми, що характеризують відношення «мова й суспільство». Що ж це за проблеми? Це:

а) формулювання систем аксіом, що групуються навколо загальної тези про те, що мова є явище соціальне;

б) виявлення найістотніших закономірностей мовного розвитку та доказ їх соціальної природи (поряд з такими закономірностями, які обумовлені саморозвитком мови);

в) дослідження соціальної обумовленості функціонування мови, залежності її використання в різних сферах спілкування від соціальних і ситуативних змінних;

г) аналіз процесів мовного спілкування, в яких визначальне значення мають такі чинники, як система соціальних ролей, що їх виконують учасники комунікації, соціально-психологічні умови реалізації тих або тих мовленнєвих актів, їх ілокутивна сила, уміння мовця переходити з одного коду на інший тощо;

д) вивчення взаємодії і взаємовпливу мов в умовах їхнього існування в одному соціумі; проблеми інтерференції і запозичення елементів контактної мови; теоретичне обґрунтування процесів формування проміжних мовних утворень — інтердіалектів, койне, піджинів, — а також інші проблеми.

11.1.2. Зародження експериментальної соціолінгвістики. Характер соціолінгвістичного експерименту. Випадки «негроміздкої» організації соціолінгвістичних експериментів, відомі в історії науки

Теоретики соціолінгвістики досить рано усвідомили необхідність підсилювати загальні положення про залежність мови від соціальних чинників масовим емпіричним матеріалом (те, що цей матеріал

має бути масовим, цілком природно, тому що слід було довести с о ц і а л ь н і, г р у п о в і, а не індивідуальні зв'язки носіїв мови з характером використання ними мовних засобів). Михайло Вікторович Панов в Росії та Уільям Лабов у США були, мабуть, першими соціолінгвістами, котрі на початку 60-х років XX століття незалежно один від одного звернулися до експерименту як необхідного етапу в соціолінгвістичних дослідженнях та способу доведення певних теоретичних побудов. Це був поштовх розвиткові е к с п е р и м е н т а л ь н о ї с о ц і о л і н г в і с т и к и.

Сучасний соціолінгвістичний експеримент — справа дуже трудомістка, така, що вимагає великих організаційних і немалих фінансових витрат. Адже зазвичай експериментатор ставить перед собою завдання отримати достатнє уявлення та об'єктивні дані про мовну поведінку людей або про інші сторони життя мовної спільноти, і такими даними мають характеризуватися різні соціальні групи, що утворюють мовну спільність. Отже, потрібні надійні інструменти експериментального дослідження, випробувана методика його проведення, навчені інтерв'юєри, здатні неухильно слідувати накресленій програмі експерименту, і, нарешті, правильно дібрана сукупність обстежуваних інформаторів, від яких і слід отримати шукані відомості.

Щоправда, історія науки знає випадки й не такої громіздкої організації соціолінгвістичних експериментів. Як напівжартівливо-напівсерйозно розповідає у своїй книзі Р. Белл [15, 299], одним з перших соціолінгвістів-експериментаторів можна вважати давнього воєначальника Іефтая, що належав до племені галаадитян. Щоб запобігти проникненню в його збройні сили ворожої «п'ятої колони» — представників племені єфремлян, Іефтай наказував кожному воїнові, який проходив до переправи (переходу) через річку Іордан:

— Скажи «шибболєт».

Шибболєт на івриті означає (потік). Такий наказ на березі річки був цілком доречним і природним: галаадитяни легко вимовляли звук [ʃ] на початку слова *шибболєт*, а єфремляни не вміли цього робити. Результат експерименту був кривавим: «каждого кто не умел произнести «шибболет» на галаадитский манер, они взяли и заклали /.../ и пало в то время ефремлян сорок две тысячи» (Книга Судей, 12, 6).

Наприкінці 50-х років XX ст. ленінградський дослідник Микола Дмитрович Андрєєв провів нескладний, але дуже ефективний експеримент. Він опитував людей на вулицях Москви й Ленінграда, запи-

туючи в них, як називається той або той міський об'єкт — вокзал, міст, проспект, — з метою з'ясувати, як люди вимовляють кінцівки прикметників типу *Казанский, Ленинградский, Ярославский* (вокзали), *Ботанический* (сад), *Невский* (проспект), *Кировский* (міст) тощо (можливі два варіанти: [-кы] й і [к'и]й). Щоправда, на експеримент пішло два роки (його проводила одна людина), зате дослідник отримав масові дані: він опитав 2280 інфрмантів, у тому числі 1378 москвичів і 902 ленінградці, котрі були поділені на групи залежно від віку, статі і — дуже орієнтовно — від соціального стану, і їх відповіді знайшли відбиття у підсумкових таблицях (докладніше про це див. [7]).

З початком широкомасштабних соціолінгвістичних досліджень виникла потреба в більш складно організованих експериментах, результати яких характеризували б не якийсь випадково обраний мовний факт, а певні структурні особливості мови — наприклад, її вимовної системи, системи словозмінювання тих або тих класів іменників та дієслів тощо.

Для проведення таких експериментів розробляються методики масових досліджень.

11.1.3. Характеристика (і приклад) пілотажних досліджень

У п і л о т а ж н и х дослідженнях, коли основною метою є випробування тих або інших інструментів збирання матеріалу (анкет, питальників, тестів тощо), а також різних методик отримання соціолінгвістичних даних, експериментатор може дати повну свободу своїй винахідливості у проведенні експериментів, щоб знайти більш ефективні й надійні способи їх здійснення, відкинути мтоди, що не дають шуканого результату, або суттєво скорегувати їх.

Наприклад, на ранніх етапах соціолінгвістичних досліджень, коли ставилося завдання вивчити залежність вимови людей від їх соціальних характеристик, найпростішим шляхом отримання матеріалу було запропоновано інформантам прочитати перед мікрофоном заготовлений дослідником список слів (що містить слова з потрібними фонетичними явищами). Однак незабаром виявилося, що читання розрізнених, синтаксично не зв'язаних одне з іншим слів не відбиває тих вимовних особливостей, котрі виявляються у зв'язному мовленні. Крім того, на вимову інформанта впливав орфографічний вигляд слова (що могло позначитись, наприклад, у тому, що інформант читав *бу́ло*[ч'н]*ая, ти́*[х'и]*й, боЮ*[с']), тоді як у спонтанному мовленні тієї ж людини ці словоформи звучали інакше: *бу́ло*[шн]*ая, ти́*[хы]*й, боЮ*[с]). Тому читання списків слів було доповнено читанням більш або менш значних уривків зі спеціально сконструйованого «фонетичного» тексту, переказом певних текстів, а також записами вільної бесіди з інтерв'юованим на обрану інтерв'юером тему.

11.2. Соціолінгвістика і соціологія мови

11.2.1. Відмінності між цими поняттями (Пояснення цих відмінностей на прикладі)

Поряд з терміном «соціолінгвістика» багато дослідників вживають термін «соціологія мови».

Основна відмінність між розглядуваними поняттями полягає в тому, що *соціолінгвістика* — це галузь мовознавства, і вона вивчає мовні явища з залученням соціальних чинників (що обумовлюють розвиток і функціонування цих явищ), а *соціологія мови — міждисциплінарна, проміжна* область дослідження, що сполучає в собі соціологічні цілі й методи дослідження з лінгвістичним матеріалом (див. [213], [15]). Тобто можна сказати, що соціолінгвістика вивчає м о в н і відношення і процеси, залучаючи для інтерпретації с о ц і а л ь н і чинники, а соціологія мови вивчає соціальні відношення і процеси, звертаючи увагу на мовні явища, які знаходять відбиття у цих відношеннях і процесах.

На відміну від соціолінгвістики, яка вивчає варіативність мови, що залежить від соціальних умов її існування, соціологія мови цікавиться тим, як розподілена мова, зокрема мовні варіанти, у різних соціальних групах і як ці групи за допомогою мови досягають своїх цілей. Наприклад, соціолінгвіста цікавить, як маніпулює мовою влада (див. про це в роботах [18], [78]), як вона використовує її як засіб соціальної демагогії (див.: [97]) або засіб приховати істину [23], як можна знайти шлях до згоди з політичним опонентом без шкоди для власного реноме [157] тощо.

Соціолінгвіст йде «від мови», від мовного факту, соціолог мови — «від суспільства», від суспільних відношень та інститутів.

Пояснимо сказане на прикладі.

Вивчаючи варіативність мови, соціолінгвіст установлює, що використання мовних варіантів В(1) і В(2) залежить від віку, статі, соціального статусу інфрмантів, від рівня їх освіти й загальної культури

та від інших характеристик. Базуючись на тому, що варіант В(1) більш розповсюджений у культурному середовищі та в групах більш молодих носіїв мови, дослідник може інтерпретувати цей варіант як соціально більш престижний і більш перспективний — з точки зору норми, — аніж В(2), який представлений в менш культурному середовищі і передовсім у мовленні старшого покоління.

Ті ж самі варіанти В(1) і В(2) можуть бути й об'єктом соціолога мови. У цьому випадку вони фігурують як одна з ознак тієї або тієї соціальної верстви, тієї або тієї соціальної групи — у низці інших ознак — наприклад, психологічних, поведінницьких тощо (які вивчаються представниками інших наук).

11.2.2. Чим ще займається соціолог мови? Спільне й відмінне в обох науках (висновок). Лінгвістична соціологія (лінгвосоціологія)

Однак соціологія мови не обмежується використанням результатів, отриманих соціолінгвістами, для лінгвістичної характеристики тих або тих груп. Завдання її значно ширші. Ідучи «від суспільства», тобто від лінгвістичної характеристики суспільства і соціальних груп, що його утворюють, соціолог мови визначає, якими мовами й мовними підсистемами користується та або та група, в яких сферах спілкування і з якою регулярністю, якими є числові співвідношення осіб, що володіють різними комунікативними кодами й субкодами, встановлює кількісні показники, що характеризують використання мови (мов, мовних підсистем) у засобах масової інформації, в науці, у сфері освіти, художньої творчості тощо. Особливо актуальними є такі дослідження в багатомовних суспільствах, де важливими параметрами мовних ситуацій є розподіл мов у різних суспільних та етнічних групах, характеристика груп з точки зору використання ними цих мов з тією або тією комунікативною метою, суспільні оцінки «свого» й «чужого» тощо.

Соціологія мови може ставити перед собою й завдання вивчення певних соціальних груп як таких сукупностей людей, котрі використовують специфічні мовні засоби в ролі символів належності індивіда до даної групи.

Отже, соціолінгвістика і соціологія мови, маючи багато спільного в цілях і завданнях дослідження, досягають цих цілей і розв'язують ці завдання, йдучи різними шляхами: перша — від мови до суспільства, друга — від суспільства до його мовних характеристик.

У деяких працях виділяють ще й л і н г в о с о ц і о л о г і ю, або л і н г в і с т и ч н у с о ц і о л о г і ю. Це поняття дуже близьке до того змісту, який вкладають у термін «соціологія мови»: це напрямок або область дослідження, в якій вивчаються соціальні явища і процеси через їхні мовні відбитки (мовне віддзеркалення), а мова розглядається в низці чинників, що здійснюють вплив на функціонування й еволюцію суспільства [99, 131].

Ніна Борисівна Мечковська ось так популярно пояснює це поняття: «соціальну лінгвістику іноді розуміють як вивчення особливостей мови різних соціальних та вікових груп мовців. По суті це л і н г в і с т и ч н а с о ц і о л о г і я» (розрядка наша.— *Автори.*), тобто вивчення соціальної структури суспільства, але з додаванням до відомих соціологічних параметрів (соціальний стан, освіта, прибутки, характер дозвілля, політичні преференції і т. ін.) відмінностей за мовою: люди з середньою освітою частіше говорять ось так, з вищою — ось так, а ті, хто закінчив гуманітарні вузи (ВНЗ), — ось так тощо» [91, 5].

11.3. Прикладна соціолінгвістика

11.3.1. Прикладні науки. Об'єкт прикладної соціолінгвістики. Проблеми навчання рідній та іноземним мовам

Багато наук, окрім теоретичної розробки завдань, що стоять перед ними, вирішують завдання, пов'язані з практикою; напрямки, що цим займаються, називаються п р и к л а д н и м и. Так, прикладна лінгвістика розробляє широке коло практичних проблем — від створення писемностей і алфавітів для безписемних та молодописемних народностей (це завдання було актуальним в СРСР у 1920–1930-ті роки) до розробки систем машинного перекладу, інформаційного пошуку та інших систем автоматичної переробки тексту. Широким є поле прикладної математики, прикладної психології та інших прикладних наук.

Які ж проблеми становлять об'єкт прикладної соціолінгвістики?

На думку Ю. Д. Дешеріева, прикладна соціолінгвістика займається виключно проблемами, для розвитку яких необхідними є свідомі дії суспільства: це створення алфавітів, заміна застарілих новими, формулювання орфографічних правил; розробка термінології; питання культури мови і мовлення, нормалізація літературної мови тощо [43, 360–362].

Це, безсумнівно, і проблеми навчання рідній та іноземним мовам.

Важливим завданням прикладної соціолінгвістики є вироблення рекомендацій щодо інтенсифікації процесу викладання як рідної, так і іноземних мов (див. [204]). При викладанні іноземної мови важливим є врахування того обсягу її суспільних функцій, в якому вона в подальшому знадобиться мовцеві [205].

Традиційна методика викладання мов базується на словниках і граматиках, які фіксують переважно внутрішньоструктурні властивості мови та обумовлені самою її системою правила використання слів і синтаксичних конструкцій. Проте реальне вживання мови, як ми вже з'ясували, регулюється ще, принаймні, двома класами змінних — соціальними характеристиками мовців та обставинами, в яких відбувається мовне спілкування. Отже, навчання мови є найефективнішим тоді, коли в методиці її викладання, в навчальній літературі враховуються не лише власне лінгвістичні правила й рекомендації, а й різні «зовнішні» чинники.

Найочевиднішою є роль цих чинників при навчанні другої мови. Ті знання й навики, котрих дитина набуває у процесі засвоєння рідної мови, доросла людина, опановуючи нерідну для неї мову, повинна засвоювати «з нуля», у значно більш короткі терміни та до певної міри штучно — у навчальній ситуації, а не в ході поступової соціалізації. Помилки в чужій мові, й особливо у мовній поведінці, найчастіше трапляються через незнання ситуативних і соціальних умов доречності тих або тих мовних одиниць і конструкцій, від неволодіння механізмами кодового перемикання при зміні параметрів мовного спілкування (зміна теми, адресата, мети тощо).

У вітчизняній системі освіти ще немає належного усвідомлення доцільності застосування соціолінгвістики з метою навчання мовам, хоча соціолінгвісти намагаються вкоренити у свідомість педагогів важливість цієї проблеми (див. роботи [44], [46], [47], [144]). У кращому разі використовуються країнознавчі знання, але вони становлять лише частину соціолінгвістичної інформації. У США та деяких інших країнах важливість такої інформації при навчанні мови усвідомлено досить давно. Створено програми шкільного навчання з участю соціолінгвістів (як у США, так і в країнах Західної Європи).

11.3.2. Проблеми та практичні заходи, що становлять (утворюють) мовну політику держави. Закони про мови як один з найважливіших інструментів мовної політики

Соціолінгвістична інформація є важлива при розробці проблем та практичних заходів, що становлять м о в н у п о л і т и к у держа-

ви. Мовна політика вимагає особливої гнучкості й урахування багатьох чинників в умовах поліетнічних та багатомовних країн, де співвідношення мов за їх комунікативними функціями, за використанням у різних сферах соціального життя тісно пов'язане з механізмами поліетнічного управління, національної злагоди й соціальної стабільності. Одним з інструментів мовної політики є з а к о н и п р о м о в и. Їх розробка в цілому — це компетенція юристів: саме вони мають чітко й несуперечливо формулювати положення, що стосуються, наприклад, статусу державної мови, її функцій, захисту монопольного використання державної мови в найважливіших соціальних сферах, регламентації застосування «місцевих» мов тощо. Проте цілком очевидно, що створити лінгвістично грамотні закони про мови можна лише на основі всебічного знання функціональних властивостей мови, ступеня розробки в ній тих або тих систем (наприклад, системи спеціальних термінологій, наукової мови, мови дипломатичних документів, офіційно-ділового спілкування тощо), більш або менш докладного уявлення про те, щ о м о ж е й ч о г о н е м о ж е дана мова в різноманітних соціальних й ситуативних умовах її застосування. Широке коло питань, пов'язаних з розробкою законів про мови, обговорюється в статтях збірника [180]. (Про мовну політику держави див. докладно у лекції двадцятій.)

11.3.3. Сфери застосування соціолінгвістичної теорії до розв'язання завдань суспільної практики. Міноритарні мови. Аспекти напівмовності. «Блек-інгліш» і проблема навчання негритянських дітей в школі. Проблеми багатомовності та нормалізації окремої національної мови

Сфери застосування соціолінгвістичної теорії та результатів соціолінгвіститчних досліджень до вирішення завдань суспільної практики нерідко залежать від характеру мовної ситуації в тій або тій державі. У багатомовних країнах виникають одні проблеми, у мономовних — зовсім інші. В умовах багатомовності гостро стоять питання вибору однієї мови-макропосередника, яка була б засобом спілкування всіх націй, що населяють країну, і можливо, мала б статус державної мови. В умовах мовної однорідності актуальними є проблеми нормування й кодифікації літературної мови, її відношень з іншими підсистемами національної мови. Звідси — різні акценти

в розробці соціолінгвістичних проблем, в орієнтації прикладних напрямків соціолінгвістики.

Наприклад, у деяких поліетнічних країнах особливого політичного значення набуває збереження мов нечисленних народностей (так званих м і н о р и т а р н и х мов — від франц. *minoritaire* (такий, що відноситься до меншості; такий, що являє собою меншість)), у зв'язку з чим відроджується література на цих мовах, вони залучаються до сфери суспільної комунікації. Нерідко ці процеси заходять у суперечність з функціональними можливостями міноритарних мов, з нерозвиненістю в них стилів, нерозробленістю спеціальних термінологій, суспільно-політичної лексики тощо. Чимало з цих проблем є об'єктом прикладної соціолінгвістики.

У ряді країн сучасної Європи є гострою ситуація з іноземними робітниками та емігрантами з азіатських та африканських держав, з їх соціальною, культурною та мовною адаптацією. Тому цілком зрозумілою є увага німецьких і французьких дослідників до мовної поведінки емігрантів, змішаних форм мовлення (зокрема, до напівмовності — наприклад, турецько-німецької, арабо-французької тощо), до навчання дітей емігрантів у європейських школах та ін. (висвітлення цієї проблематики можна знайти у збірнику [223], стислий її виклад — у статті [224]).

Для американської соціолінгвістики деякий час тому був характерний сплеск інтересу до блек-інгліш — мови американських негрів, яка низкою рис відрізняється від стандартного американського варіанта англійської мови. У зв'язку з цим дуже актуальною виявилась проблема навчання негритянських дітей в школі, оскільки мовні навички, отримані ними в сім'ї, приходять у суперечність з правилами тієї англійської мови, якої їх навчають у шкільному класі (див. [187], [220], [169]).

В умовах сучасної Росії актуальним є вивчення і багатомовності, характерної для поліетнічних країн (зокрема збереження «вітальності», тобто життєздатності, міноритарних мов), і питань, пов'язаних з нормалізацією й кодифікацією окремих національних мов, наприклад, російської літературної, взаємовідношень та взаємовпливу різних підсистем національної мови, що знаходить відображення у мовній практиці і викликає певну суспільну реакцію. Такою є, наприклад, реакція на жаргонізацію літературного мовлення, дуже інтенсивну наприкінці XX ст. на надмірне запозичення іншомовної

лексики, на інші процеси, характерні для розвитку й функціонування сучасної російської літературної мови, які, на думку багатьох представників інтелігенції, вимагають регулюючого втручання з боку лінгвістів.

Запитання та завдання

1. Які проблеми ставить і вивчає теоретична соціолінгвістика?
2. Які вчені й чому звернулися вперше до експерименту в соціолінгвістиці?
3. Що потрібно для успішного проведення сучасного соціолінгвістичного експерименту?
4. Хто був чи не першим стихійним «соціолінгвістом-експериментатором»?
5. Який експеримент успішно провів ленінградський дослідник М. Д. Андреєв?
6. Що таке пілотажні дослідження? (Наведіть приклад такого дослідження в соціолінгвістиці.)
7. У чому полягають відмінності між соціолінгвістикою і соціологією мови?
8. Що таке лінгвосоціологія?
9. Що цікавить соціолога мови?
10. Які науки чи напрямки називаються прикладними?
11. Які проблеми становлять об'єкт прикладної соціолінгвістики?
12. Охарактеризуйте проблеми навчання рідній та іноземним мовам (як один з об'єктів прикладної соціолінгвістики).
13. Які проблеми та практичні заходи становлять мовну політику держави?
14. Що є найважливішим інструментом мовної політики держави?
15. В яких сферах застосовується соціолінгвістична теорія та результати соціолінгвістичних досліджень до вирішення завдань суспільної практики?

Лекція дванадцята

МОВА І СУСПІЛЬСТВО

12.1. Суспільна природа мови

12.1.1. Мова — явище суспільне, а не біологічне чи психічне. Співвідносність мови з біологічними і психологічними явищами

Розуміння природи мови передбачає відповідь на питання, чи потрібно вважати мову явищем біологічним, психічним чи соціальним. На ці питання наука давала різні відповіді. Погляди вчених на природу мови змінювалися залежно від загальних тенденцій розвитку науки в певний період і нагромадженого лінгвістичного фактичного матеріалу та рівня його інтерпретації. Одні вчені (Август Шлейхер, Макс Мюллер) вважали мову явищем біологічним, інші (Гейман Штейнталь, Вільгельм фон Гумбольдт, Олександр Опанасович Потебня) — явищем психічним. У сучасному мовознавстві домінує думка про мову як суспільне явище.

Вивчення мови як суспільного явища спирається на тверезий аналіз фактів розвитку і застосування мови. Мова не успадковується і не закладена в біологічній суті людини. Дитина говорить мовою оточення, а не обов'язково мовою батька й матері. В умовах ізоляції дітей від суспільства діти не говорять зовсім, як про це свідчить описана англійським психологом Р. Сінгом історія виявлення в лігві вовчиці двох дівчаток (див. про це: [120, 7–8], а також у шостій лекції «Мовна соціалізація»).

Мова також не є явищем психічним, бо в такому разі вона виникала б і розвивалася б у кожної людини окремо незалежно від мовленнєвого впливу навколишнього оточення.

До розуміння мови як суспільного явища вчені дійшли у середині XIX ст. Одним із перших був Якоб Грімм, який заявив, що «мова за своїм походженням і розвитком — це людське надбання, витворене цілком природним чином» [38]. Карл Вільгельм фон Гумбольдт, який по суті став основоположником психологізму в мовознавстві, стверджував, однак, що мова розвивається тільки в суспільстві і «людина розуміє себе настільки, наскільки досвідом установлено, що її

слова зрозумілі й іншим» [39, 80]. Фердінанд де Соссюр убачав соціальний характер мови в її примусовості щодо індивідів.

Характеризуючи мову як соціальне явище, не слід упускати з поля зору ще й те, що в мові також наявні ознаки, які співвідносять її з біологічними і психологічними явищами. Що стосується біологічного аспекту мови, то передусім необхідно назвати той факт, що людина має біологічну схильність до оволодіння мовою: на відміну від високоорганізованих тварин людина має мовний ген. (Таку думку з мовознавців висловлює тільки М. П. Кочерган.) Відсутність в інших вищих приматів, у тому числі і в людиноподібних мавп, мовного гена й зумовила непереборну еволюційну прірву між людиною і твариною. Це стало серйозним контраргументом до еволюційної теорії Чарльза Дарвіна. Наявність біологічного аспекту мови підтверджується теорією вроджених струкутур Ноама Хомського, суть якої зводиться до того, що дитина народжується із закладеними в мозку певними мовними структурами, через що, наприклад, дитині-китайцю буде значно легше засвоїти рідну мову, ніж, скажімо, англійську. Із психічними явищами мову пов'язує те, що в індивідуальному мовленні відображаються психічні особливості мовця, а в національній мові — психічний склад усієї нації. Особливо яскраво це виявляється в національній специфіці лексико-семантичних асоціацій (див. про це нижче в пункті 12.3 «Мова і культура»).

12.1.2. Суспільні функції мови

12.1.2.1. Основні й похідні функції мови

Обслуговуючи потреби суспільства, мова виконує низку функцій, життєво важливих для цього суспільства, окремих його груп і кожної людини зокрема. Отже, ці функції є свідченням того, що мова є суспільним явищем. Функції мови виявляють її сутність, призначення, дію. Вони є такими характеристиками, без яких мова не була б сама собою.

Мовознавці ще не прийшли до єдиної думки щодо кількості функцій. Виділяють від 2 до 20 функцій мови. Найчастіше згадуваними є такі функції: 1) номінативна, 2) комунікативна, 3) ідентифікаційна, 4) експресивна, 5) гносеологічна, 6) мислетворча, 7) естетична, 8) культуроносна, 9) фатична, 10) волюнтативна, 11) магічно-містична, 12) демонстративна. Розглянемо кожну з них.

Номінативна функція. Її інакше називають ***репрезентативною***, або ***референтною***. Це функція називання. Мова є засобом позначення

предметів та явищ зовнішнього світу та свідомості. Мовні одиниці, передусім слова, служать назвами предметів, процесів, якостей, кількостей, ознак тощо.

Пригадується одна загадка, якою бавилися в дитинстві, може, й не всім відома. По-російськи вона звучить так: «Одна вещь всему нужна». По-українському: «Одна річ всьому потрібна». І коли діти її починають відгадувати, вони розуміють слово «вещь» («річ») буквально. Вони, наприклад, кажуть: «*Сонце*!». А їм відказують: «*І сонцеві потрібна*».— *Повітря*! — *І повітрю потрібна*. І т. д. Ця «річ», це «щось» (рос. «нечто») — назва, ім'я.

Усе пізнане людиною з дитинства одержує свою назву і тільки так існує в свідомості. Цей процес називається *лінгвалізацією* (*омовленням*) світу.

Люди впродовж віків давали назви і тому, що існує в реальному світі, і тому що існувало в їхній уяві. Усе, що нас оточує, представлено номінативними одиницями — словами та сталими словосполученнями.

Комунікативна функція. Мова використовується для комунікації — інформаційного зв'язку між членами суспільства (лат. commūnicātio = (сполучення, зв'язок)). Мова, якою не спілкуються, стає мертвою (давньоруська, старослов'янська, пруська, латинська та ін.). Бути засобом спілкування — це найважливіша, базова функція мови, їй підпорядковані інші функції.

Ідентифікація (від лат. identificāre = (ототожнювати)) — уподібнення, установлення тотожності об'єктів на підставі певного набору ознак. Отже, за допомогою мовлення можна встановити, виразнити, ідентифікувати одну особистість з-посеред інших, тому що кожен з нас має свій «портрет», свій мовний «паспорт», у якому відображено всі параметри нашого Я — національно-етнічні, соціальні, культурні, духовні, вікові.

Експресивна функція. Інакше — ***емотивна.*** Мова є засобом вираження почуттів і емоцій. Вона є універсальним засобом вираження духовного світу людини. Кожна людина — це цілий неповторний світ, сфокусований у її свідомості, емоціях, волі, світ прихований, і тільки мова розкриває його для інших.

Гносеологічна функція. Інакше — ***когнітивна.*** За допомогою мови людина пізнає світ, пізнає нове, раніше не відоме. У трагедії О.С. Пушкіна «Борис Годунов» є слова, сповнені глибокого змісту. Цар (Борис Годунов) каже своєму синову Феодору:

Учись, мой сын: наука сокращает
Нам опыты быстротекущей жизни[33] */.../*

Людина, на відміну від тварини, користується не тільки власним досвідом, а й тим, що пізнали до неї її попередники та сучасники. Людина ніколи не починає пізнавати світ спочатку, з «нуля». Досвід суспільства («опыты быстротекущей жизни») закодовано в мові, у її словникові, граматиці, фраземіці, а за наявності письма — також у вигляді текстів. Пізнаючи мову, людина пізнає світ.

Мислетворча функція. Мова є засобом формування думки, оскільки людина свої думки відливає в мовні форми. Цю функцію деякі вчені називають функцією формування і формулювання думки. Виділяють два базових *типи мислення*: *конкретне* (*образно-чуттєве*) і *абстрактне* (*понятійне*).

Понятійне мислення послуговується поняттями, які позначені словами і які не могли б без слів існувати. Мислячи, людина зіставляє поняття, протиставляє їх, поєднує, заперечує, порівнює. Для цього в мові існують спеціальні засоби. Тому мислити — означає оперувати мовним матеріалом, словами.

Безпосередньо обмінюватись думками не можна; люди обмінюються мовними одиницями, в яких закодовані думки. Одні, погано володіючи мовою, не можуть чітко висловити свої думки, інші посвоєму їх розшифровують. Недарма кажуть: «Хто ясно думає, той ясно висловлюється».

Естетична (поетична) функція. Мова є засобом вираження й виховання прекрасного. За допомогою мови людина може сприймати красу і передавати її іншим людям, бути творцем культурних цінностей. Мова є першоелементом культури. За допомогою мови з'явилися твори фольклору, художньої літератури, театру. Мова становить хребет культури, її храм.

У живому мовленні мова виконує, в основному, функцію спілкування, комунікації. У художньому творі головне призначення мови — образотворення.

Мові властиві закони евфонії, милозвучності. Досконала організація мовного матеріалу в процесі спілкування може бути джерелом естетичної насолоди, що найвиразніше виявляється при сприйнятті ораторського та художнього, зокрема поетичного, мовлення.

---

[33] Див.: [116, 254].

Культуроносна (культуротворча) функція. Мова є основою культури кожної нації, найбільший її скарб. Пізнати інший народ ми можемо через вивчення його мови, бо культура кожного народу зафіксована у його мові. Ми, українці, засвоюємо культуру свого народу і передаємо духовні цінності від покоління до покоління за допомогою української мови. А коли пропагуємо свою мову у світі, пропагуємо власну культуру, її надбання, збагачуючи світову культуру.

Людина, пізнаючи мову свого народу, прилучається до джерел неповторної духовності нації, з часом стає її носієм і навіть творцем.

Фатична функція — це функція встановлення контактів, звертання уваги на себе, «підготовка» потенційного співрозмовника до сприйняття інформації. Мова є засобом установлення контакту.

Волюнтативна функція — вираження волі щодо співрозмовника: прохання, запрошення, поради, спонукання тощо. Отже, це функція волевиявлення, впливу.

Магічно-містична функція. Описи цієї функції мови є частково у книгах В. Топорова «Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического», Джеймса Фрезера «Золотая ветвь» (відомий переклад з англійської мови на російську) та інших. Фрезер зазначав, що деякі слова мають магічну силу, тому вимовляти їх просто забороняли. Так, туземці племені талампу на острові Целебес вірять, що, написавши ім'я людини, ви можете разом із іменем забрати і її душу. Тому талампійці упродовж віків передавали один одному, що потрібно скривати, приховувати своє ім'я від інших.

У багатьох народів спостерігається явище накладання табу на певні імена. Так, албанці, жителі Центральної Австралії замовчували імена покійників; кафрці, нумфори (Голландська Нова Гвінея) — імена родичів; племена дагомейців та бахімів у Центральній Африці — імена правителів та священних осіб.

Магічна функція мови проявляється, зокрема, у тому, що слова здатні ви́кликати уявлення, образи предметів, істот, які не існують взагалі: наприклад, на світосприймання людей, на їхню орієнтацію в реальності, погодьмося, мають деякий вплив слова *відьма*, *упир*, *водяник*, *чугайстер*, *бабай* тощо. Магічна функція мови виявляється у заклинаннях тощо.

Містична функція мови полягає у вірі людей у можливість за допомогою слова ви́кликати богоявлення, оживити мертвих, подіяти на певний предмет чи особу, підкоряючи їх своїй волі. Це виявляється у

вірі, що вимовлене слово може накликати хворобу, нещастя, нанести шкоду. У стародавньому Єгипті був ритуал розбивання глиняних посудин з іменами ворогів, щоб накликати на них погибель.

У сучасному Єгипті є звичай писати листи до святих і класти їх на огорожу могил. Чимало виявів магічно-містичної функції мови є в звичаях, обрядах і традиціях українців.

Демонстративна функція — підкреслення вираження за допомогою мови своєї етнічної, національної приналежності. Так, чеські студенти на вулицях колись німецькомовної Праги розмовляли голосно по-чеському, демонструючи свою відданість національній мові. Таку ж позицію висловлював і Т. Г. Шевченко, заявляючи «вмію, та не хочу» (щодо вживання російської мови).

До цих розглянутих нами функцій мови М. П. Кочерган додає ще ***метамовну*** (засіб дослідження й опису мови у термінах самої мови), ***кумулятивну***, або ***історико-культурну*** (зберігання всього того, що виробила нація за всю історію в духовній сфері — національної самосвідомості, культури, історії тощо).

Увага до основних і похідних функцій має надзвичайно велике практичне значення для вивчення і опису мови. Так, Карл Бюлер, вивчаючи емотивну функцію, виявив спеціальні мовні засоби (емотиви), які передають емоційний стан мовця: порядок слів, еліпсис, інтонація, протяжне вимовляння звуків (*чуд-о-о-во*; *негі-і-і-дник*) тощо. Словацький мовознавець Олександр Ісаченко показав своєрідність засобів, які реалізують волюнтативну функцію, а український учений Г. Г. Почепцов виявив велику кількість засобів вираження фатичної функції, як-от: *Увага! Алло!* для встановлення контакту; *Ось воно що*! *Здорово*! *Невже*? для підтримання контакту; *Дякую за увагу*! *На все добре*! *Закінчую* тощо для «розмикання» контакту. Французький мовознавець Еміль Бенвеніст виділив ще **перформативну** функцію і вказав на її засоби вираження: цю функцію виконують слова й вирази, вимовляння яких одночасно є їх словесною дією: *обіцяю*, *поздоровляю*, *бажаю щастя*, *пробачте мені*, *прошу вибачення*, *оголошую засідання закритим* тощо.

12.1.2.2. Розбіжність кількісних і якісних характеристик мовних функцій у сучасній мовознавчій літературі

Переважна більшість мовознавців не піддає сумніву той факт, що основною функцією мови є комунікативна. І вже далі йдуть розбіж-

ності. Як справедливо зазначає М. П. Кочерган, «Кількісна і якісна характеристики мовних функцій у сучасній мовознавчій літературі не збігаються» [67, 158]. Так, Ю. О. Маслов наголошує на визначальній ролі *комунікативної* та *мислеоформлюючої* функцій мови, а інші функції розглядає як окремі аспекти комунікативної функції. Він зазначає, що в будь-якому мовленні неодмінно присутні як *обов'язкові* функції: естетична, експресивна, апелятивна, так і *факультативні*: констатуюча, питальна, контактовстановлююча, метамовна (тлумачення мовних фактів при їхньому повідомленні), функція показника (індикатора) приналежності до певної групи людей. Ю. О. Карпенко зазначає, що немає сумнівів у тому, що «всі функції мови працюють на комунікацію, бо саме для комунікації й виникла мова».

Австрійський лінгвіст К. Бюлер розрізняв *репрезентативну* (від лат. reprаesentare = (наочно представляти)), *експресивну* (від лат. expressio = (вираження)) та *апелятивну* (від лат. appellare = (звертатися)) функції.

С. В. Семчинський закликає приєднатися до тих дослідників, які більшість із названих функцій відносять до часткових, оскільки їхнє здійснення є не мова в цілому, а лише окремі її засоби. Учений підкреслює, що основними функціями мови є комунікативна і пізнавально-відображальна в їх нерозривній єдності.

Роман Осипович Якобсон в одній зі своїх статей [182] називає шість функцій: емотивну, конотативну, референтну, метамовну, фатичну і поетичну. Олексій Олексійович Леонтьєв вважає, що під функціями треба розуміти лише ті, що виявляються в будь-якій мовленнєвій ситуації. До таких, на його думку, належать комунікативна, мисленнєва, номінативна (пізнавальна) й історико-культурна.

У підручнику із загального мовознавства за редакцією Адама Євгенійовича Супруна називають три основні функції: 1) засіб спілкування; 2) засіб зберігання і передачі історичного досвіду людей; 3) основний засіб мислення [103, 29]. Зинаїда Данилівна Попова вважає, що мова має лише одну функцію — засіб спілкування. Все інше, що в мовознавстві називають функціями, на її думку, насправді є не функціями, а властивостями [112, 32]. Схожу думку висловив і Борис Миколайович Головін: «Функція спілкування для мови — головна, панівна; вона підпорядковує і визначає всі інші» [17, 51]. М. П. Кочерган вважає, що «в основному серед базових називають дві функції — комунікативну і когнітивну (мислеоформлюючу, гносеологічну, пізнавальну)» [67, 159]. Проте й тут, на думку вченого, «немає єдності щодо їх важливості»: Микола Іванович Жинкін, Геннадій Володимирович Колшанський, Р. В. Пазухін найголовнішою вважають омунікативну, Олександр Олександрович Реформатський і Володимир Зіновійович Панфілов оцінюють комунікативну і когнітивну функції як рівноправні.

Л. П. Нагорна вважає основними функціями комунікативну і **символьну**, яка передбачає захист ідентичності, збереження самобутності [96, 4]. До вищезгаданих похідних (або вторинних) функцій вона додає ще дві — **ідентифікаційну** й **культуротворчу (культуроносну**, за В. Радчуком [118, 36], який когнітивну функцію мови називає *пізнавальною*, емотивну — *експресивною*, комулятивну — функцією **пам'яті** (нагромадження і збереження інформації), і до згаданих уже функцій додає ще одну — **сакральну** [118, 36]).

За такого неоднозначного підходу до визначення й інтерпретації мовних функцій усі дослідники солідарні в одному: мовні фунцкції мають суспільний характер, через що нерідко їх називають суспільними функціями мови, щоправда, є й вужче розуміння терміна «суспільні функції мови» — сфера використання мови в суспільстві: мови з обмеженим обсягом суспільних функцій (одноаульні мови; мови, що функціонують лише в усно-розмовній формі тощо) і мови з максимальним обсягом функцій (мови міжнародного і міжнаціонального спілкування).

12.1.3. Своєрідність мови як суспільного явища

Отже, мова виникла у суспільстві, обслуговує суспільство і поза суспільством вона неможлива, як і неможливе суспільство без мови. Своєрідність мови як суспільного явища полягає в тому, що:

1) на відміну від минущих явищ суспільного життя мова споконвічна і буде існувати доти, поки існує суспільство. Так, скажімо, не завжди існували такі суспільні інститути, як сім'я, держава, класи, гроші, наука, релігія, право, а мова існує стільки, скільки існує суспільство;

2) мова обслуговує усі сфери людської діяльності, вона невіддільна від будь-яких явищ суспільного життя: організації праці, управління суспільним виробництвом, діяльності наукових закладів і організацій культури, здійснення процесу освіти і виховання, розвитку художньої літератури, науки, зміни соціальної і особистої пси-

хології. Виходячи з цього, Борис Миколайович Головін говорить про організуючу, управлінську, освітньо-виховну, естетичну, дослідницьку, інформаційну, соціально-прагматичну та індивідуально-прагматичну мовні функції [17, 65].

Про те, що мова є всеохоплюючою стосовно усіх сфер людської діяльності та явищ суспільного життя, свідчать і її параметри: демографічний, політичний, юридичний, економічний, інформаційний, ідеологічний, культурний, евристичний (науковий), освітній, технологічний, власне лінгвістичний тощо.

3) Мова відображає суспільну свідомість — ідеологію, політику, право, мораль, науку, мистецтво, релігію тощо. Давно стало аксіомою, що в мові у концентрованому вигляді відбиваються особливості суспільної свідомості, звички, традиції, норми, цінності.

4) Специфічність мови полягає і в тому, що, належачи до так званих вторинних систем, вона є не лише витвором суспільства, а й активним чинником його самоорганізації. Вона «матеріалізується» у діях і вчинках людей і виступає як головне знаряддя соціалізації й самоідентифікації.

12.1.4. Соціальна зумовленість мовних явищ. Суспільний характер мовної норми

12.1.4.1. Соціальний характер мови і мовлення. Визначення мовної норми. Мовний еталон (або «мовний ідеал")

Соціальною є не тільки мова як система взаємопов'язаних і взаємообумовлених одиниць, що має чітку ієрархічну структуру, соціальним є й мовлення. Мовлення — це передусім акт спілкування людей, тобто комунікативний акт, соціальний за своєю суттю. Люди говорять не для того, щоб відтворювати мову й демонструвати свої мовленнєві здібності, а для того, щоб передавати позамовну інформацію чи вплинути на інших учасників комунікативного акту.

Соціальна природа мовлення виявляється і в тому, що мовці намагаються дотримуватись наявних у суспільстві вимог щодо вимови, слововживання тощо. Зрештою, соціальна природа мовлення підтверджується тим, що воно є частиною соціальної діяльності людини і всього суспільства.

Будь-яка мова має конкретно-історичну соціальну норму.

Мовна норма — сукупність найбільш стійких, традиційних елементів системи мови, історично відібраних і закріплених суспільною мовною практикою; це сукупність колективних реалізацій мовної системи, прийнятих суспільством на певному етапі його розвитку й усвідомлених ним як правильні, зразкові. Мовна норма існує в будь-якому колективі, оскільки в кожному колективі є свій мовний еталон, зразок, і люди не є байдужими до того, як вони говорять. Таким еталоном чи «мовним ідеалом» (термін Олександра Матвійовича Пєшковського) можуть бути найрізноманітніші категорії: «як у школі», «як по радіо», «як наші», «як усі», «як пан Іван», «як доярка Дуся» тощо. Психологічно мовні норми є обов'язковими для всіх членів колективу, причому такі норми можуть не збігатися з літературними. Наприклад, в одному з населених пунктів Львівщини, де порядковий числівник від *семи* звучить як *се́мий*, *се́ма*, *се́ме*, предметом насмішки стала вимова цих числівників жителями сусіднього села (*сьомий*, *сьома*, *сьоме*), хоч саме така вимова відповідає літературній нормі: усіх мешканців цього села стали обзивати *сьомами* (*Пішов* (*пішла*) *сьома*). Порушення традиційних для певної спільноти мовних норм може викликати психологічні труднощі, стати сигналом відокремлення від свого колективу. Люди, яким доводиться спілкуватись у двох колективах з різною нормативною чи мовною орієнтацією, змушені постійно перемикатися з однієї мовної норми на іншу. Так, російська селянка розповідає: «Ф Куйбышыви я гыварю «тибе», а домой приеду — «табе» і пояснює, що, якщо в селі говорити «по-городскому» «тибе» — «смиятца будуть» або скажуть «Выбражат ана». В одній із повістей Л. Жуховицького молодий журналіст запитує знайому жінку: «Ира, вы где работаете?», Але, побачивши її здивування (обоє ще раніше зрозуміли, що психологічно вони «свої люди»), поспішає виправитися: «Старуха, ты где ишачишь?» (приклади запозичено зі джерела [103, 38]).

12.1.4.2. Три особливості мовної норми (вибірковість, стійкість та обов'язковість)

Мовна норма характеризується трьома властивостями: вибірковістю, стійкістю (усталеністю) і обов'язковістю.

Вибірковість виявляється в тому, що кожна мовна норма по-своєму реалізує можливості мови. Так, із двох варіантів *напа́сть* і *на́пасть*, *но́вий* і *нови́й*, *е́кскурс* і *екску́рс*, *е́ксперт* і *експе́рт*, *до́нька* і *донька́*, *гля́дач* і *гляда́ч*, *вира́зник* і *виразни́к*, *бу́демо* і *буде́мо*, *фено́мен* і *феноме́н*, *во́гкий* і *вогки́й*, *ходжу́* і *хо́джу*, *зіставити* і *співставити*, *вчинок* і *по-*

ступок, *наступний* і *слідуючий*, *порушити питання* і *підняти питання*, *заллє* і *залиє*, уболівальник і *болільник*, *захід* і *міроприємство*, *післяплата* і *накладна плата*, *на виплат* і *в розстрочку*, *передплата газет* і *підписка газет* — лише перший у кожному випадку є нормативний.

Стійкість (синоніми: усталеність, традиційність) — це збереження мовних традицій («так у Шевченка», «так говорять усі»), обмеження хитань і варіантів, посилання на авторитетні джерела вживання.

Обов'язковість полягає в тому, що все визнане суспільством вважається правильним і його повинні дотримуватись мовці.

12.1.4.3. Відмінності між нормою літературної мови і нормою (традицією вживання) нелітературних варіантів (підсистем)

Між нормою літературної мови і нормою нелітературних варіантів мови є відмінності. Літературні норми стійкіші та диференційованіші (тенденція до усунення нефункціональних варіантів, дублетів, їхнє стилістичне розмежування). Вони кодифіковані (викладені в словниках, підручниках, довідниках з культури мови). Часто в лінгвістичній літературі під мовною нормою розуміють лише норми літературної мови, що визначаються як стабільність форми мовних одиниць, яка ґрунтується на авторитеті зразкової літератури і закріплена законодавчими актами. Отже, мовна норма, особливо літературна, є одночасно і власне лінгвістичною, і соціальною категорією. Соціальність норми виявляється як у відборі і фіксації мовних явищ, так і в оцінюванні мовних фактів як нормативні чи ненормативні. Мовна норма як соціально-історична категорія входить до загальних норм і звичаїв суспільства.

Усталеність і обов'язковість літературної норми не заперечує диференційованого комплексу мовних засобів, їх варіативності та синонімічних способів вираження. Це забезпечує функціонально-стилістичну диференціацію літературних мов.

12.1.4.4. Розходження між літературною нормою і реальним вживанням мови (усна та писемна її форми)

Між літературною нормою і реальним вживанням мови можуть бути розходження, що залежить від багатьох суспільних і мовних чинників (рівень розвитку літературної мови, соціальна структура суспільства, особливості мовної ситуації тощо). Особливо ці розходження помітні між писемною та усною мовами. Так, наприклад, сильний розрив існує між писемним і усним варіантами чеської мови. Чеська літературна мова, розвиток якої був перерваний експансією в XVII–XVIII століттях німецької мови, відродилася наприкінці XVIII–на початку XIX століть на основі літератури XVI–XVII століть, що зумовило її книжний характер і значну віддаленість від розмовної мови (*obecna cestina*), яка за походженням є інтердіалектом, що відрізняється від літературної мови помітними структурними особливостями на всіх рівнях. Цікавою є мовна ситуація в німецьких кантонах Швейцарії. Тут німецьку літературну мову використовують лише в писемній реалізації. В усному спілкуванні використовують, як правило, швейцарські говори німецької мови, оскільки німецька усна літературна мова сприймається як штучна, манірна.

Отже, мовна норма в усіх своїх різновидах має суспільний характер. Варіювання мовної норми пояснюється не тільки і не стільки часовим чинником, скілки соціальними умовами. Кожне суспільство (держава) кодифікує літературну норму і захищає її через школу та інші освітні й адміністративні інститути.

12.1.5. Залежність стану мови від стану суспільства

Розвиток і стан мови значною мірою залежить від стану суспільства. Мова відображає зміни в усіх сферах суспільства, що суттєво різнить мову від інших суспільних явищ.

Як суспільні зміни позначаються на мові? Ось найважливіші з них.

12.1.5.1. Відображення в мові особливостей соціальної організації суспільства

Мова відображає особливості соціальної організації суспільства. Стан мови залежить від характеру економічних формацій і форми держави. Так, скажімо, для феодалізму характерний розпад держави на дрібні феоди. У зв'язку з цим виникає багато дрібних територіальних говірок. За капіталізму колишні дрібні територіально-адміністративні одиниці об'єднуються, виникають нації. Спільний ринок вимагає єдиної мови для держави. Усе це зумовлює нівеляцію діалектів і формування національної мови. Дві тенденції в національному питанні (інтернаціоналізм і шовінізм) призвели до двох тенденцій у мовній практиці: з одного боку, стимулюються пошуки

світових мов (живі міжнародні мови — французька, німецька, англійська, штучні міжнародні мови типу есперанто, піджини та ін.) з іншого — пуристичні тенденції (прагнення очистити літературну мову від іншомовних запозичень).

12.1.5.2. Відображення в мові соціальної диференціації суспільства

У мові відображається соціальна диференціація суспільства. Суспільство диференціюється за класовою, майновою і професійною ознакою. Це позначається на класовому використанні мови, функціонуванні професійних підмов, жаргонів, арго. До різновидів соціальної диференціації мови, на думку Б. М. Головіна, належить також диференціація за типом діяльності соціального колективу (функціональні стилі).

12.1.5.3. Відображення в мові демографічних змін

У мові відображаються демографічні зміни. Збільшення чи зменшення населення, зміни в його складі, чисельності етносів, зрушення в співвідношенні між міським і сільським населенням — все це певною мірою впливає на мову. Так, скажімо, наплив російськомовного населення в Україну, що свідомо спланував союзний центр, призвів до того, що міста, де в основному поселялися переселенці, поступово русифікувалися, витіснивши із ужитку українську мову. Збільшення населення зрусифікованих міст за рахунок вихідців із села, що мало місце в повоєнний період, призвело до ще більшого скорочення носіїв української мови. Приплив сільського населення в міста Росії позначився на змінах у російській літературній мові: до неї увійшла велика кількість так званих просторічних слів та зворотів, відбулася «демократизація» російської літературної мови за рахунок розкованості в уживанні нелітературних елементів.

Мовознавцям ніяк не вдається встановити межу між російською та білоруською мовами. Річ у тім, що в часи тривалої боротьби між Росією і Литвою порубіжні землі (Смоленщина) перемінно переходили від однієї держави до іншої і відповідно сюди прибували то росіяни, то білоруси. Переселення норвежців в II–X століттях на острів Ісландію і відсутність мовних контактів з прабатьківщиною сприяло призупиненню розвитку норвезької мови, внаслідок чого сучасна ісландська мова є по суті законсервованою норвезькою мовою.

12.1.5.4. Відображення в мові відмінностей в рівнях економічного розвитку

У мові відображені відмінності в рівнях економічного розвитку. Так, наприклад, національна чи державна мова складається, як правило, на основі діалекту тієї території, яка є найрозвиненішою в культурному та економічному аспектах: Діалект Аттики ліг в основу давньогрецької мови, діалект провінції Лаціум в основу латинської мови, діалект провінції Іль де Франс — в підґрунтя французької мови, московські говірки (середньовеликоруські говори) стали базовими для російської мови, полтавсько-київські — для української, бо саме ці території в час формування названих літературних мов були економічно найпотужнішими і високо розвиненими в культурному аспекті.

Від рівня економічного розвитку залежить і ступінь діалектного членування мови. Так, зокрема, в економічно слабо розвиненій Гвінеї майже кожне село має свій діалект, а на декілька тисяч аборигенів Австралії припадає 200 діалектів.

12.1.5.5. Відображення в мові явищ надбудовного характеру (прийняття нової віри, суспільні течії і погляди, творчість письменників тощо)

У мові знаходять відображення явища надбудовного характеру. Наприклад, прийняття християнства в Київській Русі призвело до поширення тут старослов'янської мови як мови богослужіння та й загалом релігійної літератури і проникнення старослов'янізмів у давньоруську мову. У період поширення ісламу серед східних народів їх мови увібрали велику кількість арабських слів. Певний вплив на розвиток мов справляють суспільні течії й погляди. Так, наприклад, явище пуризму в Росії було пов'язане з поглядами і діяльністю Олександра Семеновича Шишкова, Ф. В. Булгаріна, Миколи Івановича Греча, М. П. Погодіна і якоюсь мірою Володимира Івановича Даля. Сильний вплив мали ці тенденції на чеську літературну мову, в якій переважна більшість іншомовних запозичень була замінена власними утвореннями. Роль суспільних течій та поглядів у розвитку мови засвідчує і культивування в роки революції в російській мові жаргону і навіть арго як «мови пролетаріату» на противагу «буржуазно-інтелігентській мові».

Незаперечний вплив на розвиток мови має творчість письменників, діячів культури та мистецтва. Як правило, саме письменників вважають основоположниками і зачинателями літературних мов,

наприклад, Тараса Шевченка в Україні, Олександра Пушкіна в Росії, Аліг'єрі Данте в Італії, Вільяма Шекспіра в Англії, Мігеля Сервантеса в Іспанії.

12.1.5.6. Відображення в мові розвитку культури суспільства

У мові відображений розвиток культури суспільства. Саме з розвитком культури пов'язане збагачення словника, розширення сфери вживання літературної мови, її стилістична диференціація. Упровадження писемності, а з нею поширення перекладів може навіть зумовити зміни в структурі мови. Як доведено мовознавцями, складнопідрядні речення набувають інтенсивного поширення тільки з виникненням і розповсюдженням письма.

Незважаючи на те, що мова є об'єктивною реальністю, яка розвивається за своїми законами, історія різних мов засвідчує немало фактів свідомого впливу суспільства на розвиток мови (див. про це в лекції двадцятій). Однак можливості цілеспрямованого впливу суспільства на мову не є безмежними. Вони, як правило, обмежуються такими сферами, як графіка та орфографія, термінологія та нормативно-стилістична система мови, а ці сфери належать не до ядра, а до периферії мови. Ядро мови, його фонологічну, граматичну й лексико-семантичну структури, свідомо змінити не можна.

12.2. Мова як найважливіша етнічна ознака. Мова, нація і держава

12.2.1. Про поняття «мова» й «народ»

У деяких мовах значення «мова» і «народ» виражаються синкретично в одному слові. Так, наприклад, ці два значення експлікує російська мова. Згадаймо рядки з відомого вірша Олександра Сергійовича Пушкіна:

Слух обо мне пройдёт по всей Руси великой,
И назовёт меня всяк сущий в ней язык:
И гордый внук славян, и финн, и ныне дикий
Тунгус, и друг степей калмык.

Тут слово *язык* означає «народ» і «мова». Це свідчить про те, що в свідомості людей поняття «мова» і «народ» тісно пов'язані: один народ — це ті, хто розмовляє однією мовою. Саме мова об'єднує народ і відрізняє його від інших народів. Отже, етнічний і мовний

розподіл людей взаємопов'язані і, як правило, збігаються. Спільність мови, культури і самосвідомості є суттєвими ознаками нації.

Зв'язок мови з характером етносу «чи не найкраще відчувають письменники, слово для яких є головним інструментом творення народних характерів, типажів, зображення самобутніх рис психології етносу. Микола Гоголь зауважив: «І всякий народ, що носить у собі запоруку сил, повний творчих здібностей душі, своєї яскравої особності й інших дарів Божих, своєрідно відзначився своїм власним словом, що ним, висловлючи яку тільки є річ, передає цим висловом частину власного свого характеру» («Мертві душі»).

Болгарська поетеса Блага Димитрова вбачає навіть залежність мовної форми від географічного ландшафту, на якому проживає етнос, вважаючи, що географічні умови суттєво позначаються на характері і на мові етносу: «Коли я чую іспанську, чую в ній глибоке відлуння: цілий континент — Південна Америка — відгукується Іспанія. За широкою, дактилічною плавною російською інтонацією відчувається безмежність російських степів, неосяжна сніжна рівнина, що переливається через край горизонту. Моя рідна мова стиснута вузькими гірськими ущелинами. Слова усічені. Гортанно, захлинаючись самі в собі, клекочуть її голосні, як бурхлива гірська річка, яка не встигає пропустити через своє вузьке русло напористу численну воду. Її приголосні ніби скали, що чинять опір хвилям і розбивають їх на дрібні бризки» («Страшний суд»). Польський письменник Ян Парандовський, ніби розвиваючи тезу Вільгельма фон Гумбольдта про мову як дух народу, пише: «У словах, у граматичних формах, у синтаксисі закарбовує свій образ душа цього народу; як сліди на закам'янілих пісках від води давно не існуючих морів, закріплені в ній прагнення, уподобання, неприязнь, вірування, забобони, первісні знання про світ і людину» («Алхімія слова»).

12.2.2. Про співвідношення мови та етносу. Зв'язок мови з характером етносу. Чинники, що впливають на формування етносу (самосвідомість, мовний код (соціальна пам'ять), державна окремішність)

Проблема співвідношення мови та етносу охоплює велику кількість складних питань, серед яких передусім мова і свідомість, доцільність функціонування багатьох мов тощо. У питанні співвідношення мови й етносу в науці немає одностайної думки. Одні без

спільної мови не мислять собі етносу взагалі, інші заперечують обов'язковість спільної (єдиної) мови як необхідну основу виникнення етнічної спільності. Аргументом для других є мовні ситуації Швейцарії, де одна швейцарська нація користується чотирма мовами (німецькою, французькою, італійською і рето-романською), Канади, в якій канадська нація використовує дві мови (англійську та французьку), Бельгії (бельгійці розмовляють французькою та фламандською мовами), а також те, що однією мовою можуть користуватися декілька націй (англійською користуються англійці, американці і канадці, німецькою — німці, австрійці та швейцарці, іспанською — іспанці, кубинці, аргентинці, венесуельці, колумбійці, костариканці, панамці, парагвайці, чілійці та інші латиноамериканці, сербсько-хорватською — серби, чорногорці, хорвати, кабардино-черкеською — кабардинці і черкеси).

Розглядаючи це дискусійне питання, потрібно врахувати всі чинники, що впливають на формування етносу — мову, культуру, спільність історії, психічного складу, спільність території, наявність державності, самосвідомості. Найголовнішим чинником є самосвідомість: людина усвідомлює, що вона належить до певного етносу, і всі члени цього етносу усвідомлюють, що вони становлять етнічну спільність, відмінну від інших етнічних спільнот. Для усвідомлення окремішності народу найголовнішу роль відіграє мова. Мова поєднує людей більше, ніж класова, партійна, релігійно-конфесійна належність, більше, ніж історія народу (її не всі знають), а іноді навіть більше, ніж етнічне походження. Тут варто лише згадати такі імена, як Агатангел Кримський, Марко Вовчок, Юрій Клен (Бургардт), Василь Вишиваний (австрієць Вільгельм фон Габзбург), В'ячеслав Липинський, Софія Русова, які не мали в собі ні краплини української крові, але українська мова духовно поєднала їх з українським народом. «Ні прозвання, ні віросповідання, ні сама кров предків не робить людину належністю тієї чи іншої народності.. Хто якою мовою думає, той до того народу належить», — писав син датчанина і німкені, але російський учений, творець знаменитого тлумачного словника російської мови Володимир Іванович Даль. Подібну думку знаходимо і в Олександра Опанасовича Потебні: «Єврея, цигана, татарина, німця, зросійщених настільки, що мовою їхньої заповітної думки стала російська мова, ми не можемо зарахувати ні до якого народу, крім російського» [113, 186]. Однак, як зазначають В. Іванишин і Я. Радевич-Винницький, «не слід ототожнювати в кожному випадку мовну ознаку людини з почуттям патріотизму, а в нашому — з почуттям українськості. Через різні обставини люди часто не володіють рідною мовою, однак при цьому зберігають щирі почуття до України» [59, 119]. Спільноти, утворені на основі єдності мови, виявились історично витривалішими, ніж державні утворення з їх політичною та економічною єдністю, про що свідчить розпад Австро-Угорської та Російської імперій. Отже, після самосвідомості (генетичного коду, генної пам'яті) найбільше значення для утворення етносу має мовний код (соціальна пам'ять). І чим вища форма організації спільноти, тим вагоміша роль мови в консолідації членів спільноти.

Велике значення має також державна окремішність, самостійність, яка інколи перекриває мовний фактор. Так, коли населення США стало усвідомлювати себе окремою нацією, бажання національно виокремитися стало стимулювати виникнення й розвиток американського варіанту англійської мови, який навіть зафіксований у словнику Уебстера. Можна нині говорити про різні латиноамериканські варіанти іспанської мови, своєрідний австрійський варіант німецької мови. Можливо, всі ці варіанти з часом, за умови невтручання інших зовнішніх чинників, переростуть у справжні окремі мови, як це маємо у випадку з болгарською і македонською, сербською і хорватською мовами (подібне було з румунською і молдавською). Але й тут останнє слово за самосвідомістю. Мови з найменшими відмінностями — це різні мови, якщо їхні носії усвідомлюють себе різними народами, і, навпаки, віддалені діалекти, які суттєво перешкоджають комунікації, наприклад, в Китаї чи Німеччині, вважаються однією мовою, якщо мовці не перестають усвідомлювати себе одним народом.

Чуття рідного слова є яскравим прикладом етнічного характеру мови. У всіх народів мова тісно пов'язана з національним почуттям і національною свідомістю.

Надзвичайна прихильність людини до рідної мови зумовлена тим, що кожному народові властиві неповторні асоціації образного мислення, які закріплюються в мовній системі і становлять її національну специфіку. Етнічна самосвідомість базується передусім на рідній мові. Якщо інтерпретувати літературу як самовираження народу, то справжнім самовираженням народу вона може бути лише тоді, коли створена рідною мовою.

Отже, чим вища етнічна організація, тим більша роль мови в її життєдіяльності. Народність ще може розпастися на різні етноси, нація — ніколи. І тут найміцнішим цементуючим чинником є мова.

12.2.3. Держава, нація і мова

Нація — найвища природна форма об'єднання людей. Це та категорія, яка всупереч твердженням класиків марксизму-ленінізму ніколи не зникає. «Можна й слід сподіватися, — писав Микола Бердяєв, — зникнення класів та примусових держав у досконалому суспільстві, але не можна сподіватися на зникнення національностей... Національність є позитивним збагаченням буття, і тому за неї слід боротися як за цінність. Національна єдність глибша від єдності класів, партій та всіх інших минущих утворень у житті народів.. І великий самообман — прагнути творити будь-що поза національністю».

Жодна держава світу не сформувалася як безнаціональна. Єдине консолідоване суспільство може витворитися лише на ґрунті спільної духовності, спільної мови, позаяк саме мова є тим феноменом, який визначає самототожність нації. Мова забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах — політичному, економічному, культурному тощо, бо саме мова — головна ознака нації. Тому боротьба за державність української мови — це боротьба за українську державу. Втрата мови, денаціоналізація народу призводить, як зазначав Олексій Опанасович Потебня, до «дезорганізації суспільства, аморальності, спідлення». У національній державі ототожнюються такі поняття, як держава, нація і мова. Навіть така велика й багатонаціональна імперія, як СРСР, ототожнювалася в світі з російською нацією. Це добре розуміють усі, хто прагне побудувати свої державу. Так, скажімо, коли в 1947 році утворилася держава Ізраїль, то її державотворці стали перед проблемою державної мови. Оскільки розпорошені до того часу по всьому світу євреї втратили свою мову, то вихід був один — воскресити мертву впродовж майже двох з половиною тисячоліть давньоєврейську мову іврит. Сьогодні це мова єврейської держави, мова консолідації громадян цієї країни і євреїв усього світу.

Наступ шовіністично налаштованих політиків в Україні на українську мову — це боротьба проти української державності; мовний чинник використовується як засіб дестабілізації українського суспільства, оскільки без української мови не буде української держави. Так, зокрема, вважає відомий український мовознавець, заслужений працівник народної освіти України, доктор філологічних наук професор Михайло Петрович Кочерган (див. [67, 170]).

12.3. Мова і культура

Культура — це сукупність досягнень суспільства в галузі освіти, науки, мистецтва та в інших сферах духовного життя. Мова і культура взаємопов'язані. Загальновизнаним є твердження, що культурні процеси впливають на мову, а мова, в свою чергу, впливає на культуру.

Складним є питання, на що саме в мові може впливати культура. Американський вчений Едуард Сепір зазначав: «Не можу я визнати і справжньої причинної залежності між культурою і мовою. Культуру можна визначити як те, що суспільство робить і думає. Мова є те, як думають. Важко визначити, яких особливих причинних залежностей між відібраним інвентарем досвіду (культура як ціннісний вибір суспільства) і тим особливим прийомом, за допомогою якого суспільство виражає різний свій досвід, можна очікувати.. Зрозуміло, що зміст мови нерозривно пов'язаний з культурою... Мова у своїй лексиці більш-менш точно відображає культуру, якої не обслуговує; цілком справедливим є і те, що історія мови й історія культури розвиваються паралельно» [136, 171–173]. Отже, впевнено можна стверджувати лише те, що культура визначає план змісту знакової системи мови. У семантиці мови відображаються загальні, універсальні компоненти загальнолюдської культури і своєрідність культури даного конкретного народу.

Відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури, зводяться:

1) до відмінностей у лексиці й фразеології. У кожній мові наявна безеквівалентна лексика, до якої належать слова, що позначають специфічні явища культури і не мають однослівного перекладу на іншу мову. При перекладі вони передаються описово або запозичуються. Запозичені безеквівалентні слова називають екзотизмами. Так, скажімо, слова *стерлінг*, *біг-бен*, *шилінг*, *крикет* пов'язані з англійською матеріальною і духовною культурою, *конклав*, *сентимо*, *спагеті*, *тарантела* — з італійською, *песо*, *конквістадор*, *тореодор*, *корида*, *болеро* — з іспанською, *ковбой*, *рейнджерси*, *авеню*, *барбі* — з американською, *сарафан*, *щі*, *боярин*, *балалайка*, *ямщик* — з російською, *кишлак*, *арик*, *дехканин*, *кобуз*, *домбра* — з середньоазіатською, *сакура*, *гейша*, *ікебана*, *саке*, *кімоно* — з японською і т.д. До украї-

нської безеквівалентної лексики відносять такі слова, як *чумак, гривня, рушник, галушки, вареники, борщ, бандура, кобзар, коломийка, гопак, вечорниці, тризуб*. Як правило, безеквівалентна лексика в кожній мові становить не більше 6–7 % від загальної кількості активно вживаних слів, а фразеологія майже вся ідіоматична;

2) до відмінностей у лексичних фонах слів з тотожним денотативним значенням. Такі слова можуть мати різні конотації (емоційні й оцінні відтінки), а також різні асоціативні зв'язки. Зрідка ці відмінності зумовлені відмінностями і в самих реаліях, як, наприклад, укр. *хата* і рос. *изба* (різна форма, оздоблення тощо), укр. *призьба* і рос. *завалинка*, укр. *личаки* і рос. *лапти*. Часто спостерігається розбіжність у символічних значеннях. Так, зокрема, укр. *лебідь* і рос. *лебедь* символізують дівчину, однак укр. *лебідь* символізує ще й жінку, молодицю, а інколи й батька; укр. *зозуля* і рос. *кукушка* — це вісниця, провидиця, однак укр. *зозуля* — ще й символ безпритульності, самітності, а також дружини, сестри, матері; укр. *калина* — символ краси, здоров'я, дівчини, дівоцтва, любові, України; рос. *калина* символізує розлуку і невдале заміжжя.

Найбільші розбіжності слова-відповідники в різних мовах мають у семантичних асоціаціях, причому специфічні семантичні асоціації властиві не тільки лексиці, у значенні якої наявний національно-культурний компонент, а й звичайним нейтральним загальновживаним словам на означення речей і понять, поширених у всіх культурах. Як показав проведений психолінгвістичний експеримент з трьома групами реципієнтів — українцями, росіянами, туркменами, такі слова, як *хозяин, отец, мать, бабушка, дедушка, свадьба, молоко* дали різні асоціації. Так, слово *хозяин* у росіян викликало асоціації *человек, мужчина, владелец, сад, деревня, город*, в українців — *муж, владелец, предприниматель, хозяйство, дом, слуга, пьеса Карпенко-Карого*, у туркменів — *огромный человек с бородой, большой человек с бородой и усами, солидный мужчина в халате, официант*. Слово *свадьба* у студентів-туркменів асоціюється, на відміну від українців і росіян, не тільки з веселістю, а й з утратою, а також із змаганням. Слово *молоко* викликає в них більш захоплюючі асоціації (*белое счастье*); у словах *отец, мать, бабушка, дедушка* яскраво відчутний «компонент поваги» (*бабушка — голова, серебро, уважение; отец — золото, гора, главарь, уважение*). Навіть таке, здавалося б, нейтральне в цьому плані слово *солнце* отримало різний емоційно-оцінний

ореол. У туркменів воно пов'язується з неприємними асоціаціями (*жара, жарко, скрыться, комната, парк*), тоді як в українців і росіян у нього позитивна, навіть висока оцінка (*золотое, радость, кайф, глаза, мама*).

Психолінгвістичний експеримент з українцями, росіянами й американцями виявив, що навіть слова на позначення частин тіла людини викликали в кожній групі специфічні асоціації. Українці й росіяни, як правило, наводили слова, що вказували на розмір, форму, колір, естетичну оцінку, тоді як американці, крім зорових, наводили дотикові реакції. Пор.: найчастотніші рекції слів *таз* і *ніготь* (відповідно рос. *таз* и *ноготь*, англ. *pelvis, nail*): укр.— *великий, круглий, широкий, вузький, коло, фундамент*; рос. *таз — широкий, маленький, большой, ноги, штаны*; амер. *pelvis* — крім подібних до наведених, *firm* «пружний», *handful* «такий, що приємно доторкнутися»; укр. *ніготь — гострий, довгий, круглий, червоний, блискучий, красивий*; рос. *ноготь — длинный, острый, крашеный, красивый, овальный, гладкий, лакированный*; американці, крім цього, навели ще *cracked* «зламаний», *fragile* «крихкий». Особливо національна специфіка асоціювання виявилася в реакціях-порівняннях: укр. *очі — як волошки, терен, вишні, озера, сонце, небо*; рос. *глаза — как бусы, искры, звёзды, небо, шары, как у совы*; амер. *eyes — like pools* «ковбані», *coins* «монети», *marble balls* «мармурові кулі», *ocean* «океан». Як бачимо, саме національні асоціації зумовлюють входження тих чи інших слів до специфічних для кожної мови порівняльних зворотів (див. ще укр. *стрункий, як тополя*, рос. *стройный, как берёза*).

Семантичний ореол слова не фіксується в лексикографічних працях, однак він значною мірою зумовлює реальне функціонування слова в певному соціумі. Цей ореол зумовлений всією історією слова, його етносоціальним і етнокультурним контекстом. Як справедливо зазначає Л. Мкртчян, «слово тисячами невидимих ниток пов'язане з літературними й культурними традиціями мови оригіналу. Слово живе в контексті даного речення, абзацу, твору, в контексті всієї творчості даного автора і ширше — в контексті всієї літератури, а можливо, й даної цивілізації» [95, 4].

Наведені тут факти свідчать про те, що ґрунтовне оволодіння мовою не можливе без засвоєння культури народу — носія мови;

3) до типологічних особливостей літературних мов. Культурою зумовлена форма літературної мови. Очевидним є вплив культури

на стилістичну диференціацію мовних засобів (історія писемності, літератури, школи, народного світогляду, різних суспільних ідеологічних течій тощо). Цей вплив не так помітний, як у лексичній системі, він прихований, але має значно глибший характер. Так, скажімо, досить помітною є відмінність української та російської мов у стилістичній маркованості спільних за походженням слів. Оскільки на російську літературну мову значний вплив мала старослов'янська мова, а українська літературна мова склалася на народній основі, то відповідно в російській мові словами високого стилю є старослов'янізми, а в українській — одне із синонімічних народне слово, а старослов'янізми, яких в українській мові дуже мало, часто використовуються як засіб комічного, насмішки тощо;

4) до своєрідності самого процесу спілкування в різних культурах. Мовний етикет, тобто мовна поведінка в певних ситуаціях, у різних культурах різна. Маються на увазі правила мовного спілкування дітей з батьками, чоловіка з дружиною, господаря і гостя тощо. Так, зокрема, англійським і американським мовними етикетами передбачається, що в магазині чи будь-якій іншій установі першим вітається господар, тоді як у нас — навпаки. Оголошуючи по радіо про прибуття чи відправлення поїзда, літака тощо, диктор у кінці оголошення дякує, що зовсім не властиве, наприклад, слов'янській культурі. Дуже різними є моделі мовленнєвої поведінки гостя і господаря в північноамериканських індіанців і китайців. У корейській і японській мовах існують, зокрема, категорії поваги з особливими граматичними, словотвірними та лексичними показниками. Навіть у таких близькоспоріднених мовах, як українська і російська, є відмінності у мовному етикеті. Здавна, скажімо, в Україні діти звертались до батька й матері тільки на «Ви», а в третій особі, коли йшлося про батьків чи старших поважних людей, вживалася форма множини (*батько пішли, вони* [*мама*] *пішли*). У селі Старопетрівка Бердянського району Запорізької області і зараз зрідка можна почути: *коли бабушка вмерли...* тощо.

Отже, вплив культури позначається на своєрідності лексико-фразеологічних засобів, на особливостях нормативно-стилістичної системи та мовленнєвого етикету. Дехто з мовознавців вважає, що діапазон впливу культури на мову є значно ширшим. Так, зокрема, М. А. Кондрашов стверджує, що з культурним розвитком пов'язане «багатство функцій мови і сфер її використання, взаємовідношення

між літературною мовою і діалектами, стилістичне розшарування мови, наявність великої кількості абстрактних та інтернаціональних слів, особливі структурні типи речень» [65, 128].

Якщо вплив культури на мову є очевидним, то вплив мови на культуру не піддається звичайному спостереженню. Найповніше ця проблема була поставлена Вільгельмом фон Гумбольдтом, а за ним Едуардом Сепіром і Бенджаміном Лі Уорфом. Їхню гіпотезу лінгвальної відносності остаточно ще ніхто не довів. Висловлювалися й інші цікаві думки, наприклад, про те, що певними типами культури зумовлені деякі мовні структури. Однак це лише гіпотези, а не теорії.

12.4. Дещо з історії розвитку світової і вітчизняної соціолінгвістики (і мовознавства) в антропоцентричному напрямі

Проблеми «людина і мова» та «мова і суспільство» належать до найбільш привабливих для дослідників протягом усієї історії сучасного мовознавства.

У перші десятиліття XIX ст. В. Гумбольдт започаткував напрям досліджень, який розробляв питання зв'язку мови з мисленням людини, її внутрішнім світом та культурними цінностями. У науці цей напрям одержав назву антропоцентричного, що підкреслювало пріоритети психологічного й етносоціологічного елементів у його розбудові та концентрацію уваги на людській особистості як носієві та творцеві мовної картини світу.

Розглядаючи мову як діяльність, В. Гумбольдт трактував її через поняття *energeia*, називав духом народу, що диктує людині певні закони світосприйняття.

У нерозчленованому вигляді він визначив перспективи вивчення мовної здатності людини і підкреслював, що для цього необхідно вивчати численні результати її розвитку «в різних куточках землі». Його погляд на людину-мовця, людину — творця мови і одночасно члена мовного колективу стимулював появу низки плідних ідей, розвинутих представниками психологічного напряму (В. Штейнталь, В. Вундт, Л. Вайсгербер, О. О. Потебня, Г. Шпет, Л. В. Щерба, Г.В. Рамішвілі, О. О. Леонтьєв, Є. Ф. Тарасов, О. М. Шахнарович та ін.).

Проблема «мова і суспільство» активно почала розроблятися в роботах соціологічного, далі соціолінгвістичного напрямів, що розглядають мову насамперед як засіб комунікації людей в мовному

колективі (Ф. де Соссюр, А. Сеше, Ш. Баллі, А. Мейє; Е. Сепір, У. Лабов, Д. Хаймс та ін.).

Розвиток радянської соціолінгвістики, що розпочався в 20-ті роки XX ст., на першому етапі був пов'язаний з іменами Л. П. Якубинського, Б. О. Ларіна, Р. О. Шор, Є. Д. Поливанова, В. М. Жирмунського. У цей час вона, звичайно, була позбавлена прямого впливу ідей В. Гумбольдта, оскільки базувалася на історико-матеріалістичних принципах розвитку мови і ставила перед собою практичні завдання мовного будівництва в СРСР, зумовлені необхідністю створення писемності для неписемних народів, реформування абеток деяких мов, реорганізації освіти тощо. Іншим своїм завданням вона вважала дослідження мовних змін, що сталися в післяреволюційні часи.

Її другий етап, що тривав з початку 1960-х до середини 1980-х років, був етапом вироблення теоретичних засад для проведення національно-мовної політики в межах СРСР (В. І. Абаєв, Ю. Д. Дешерієв, О. Д. Швейцар, Л. Б. Нікольський, В. О. Аврорін та ін.), аналізу проблем мовного будівництва в республіках та регіонах (М.І. Ісаєв, Ю. Д. Дешерієв, В. Ю. Михальченко, Б. Х. Хасанов, Р.І. Хашимов), опису мовних ситуацій в інших країнах світу (Г. В. Степанов, В. Г. Гак, О. І. Домашнєв, Ю. О. Жлуктенко, Т. Б. Крючкова та ін.). Окремі роботи, що аналізували ситуацію всередині країни, завжди мали оптимістичні висновки скоріше ідеологічного, ніж наукового характеру, проте самі фактографічні неофіційні дані, одержані шляхом анкетування, виявилися цінними для історії соціолінгвістики.

Кінець 1980-х років був останнім етапом розвитку цього напряму, що супроводжувався зростанням національної самосвідомості та намаганням виробити новий погляд на характер мовного життя республік. У цей час відбулося відродження ідей В. Гумбольдта, які стосувались нерозривних, інтимних зв'язків людини з її рідною мовою. Детальні розробки ідеї вже йшли в пострадянський період.

Українська соціолінгвістика розвивалася в річищі тенденцій, які панували в радянській соціолінгвістиці. Основним об'єктом її дослідження була російська мова як мова міжнаціональних відносин народів СРСР.

З кінця 1980-х рр. акценти заміщуються, з'являється ряд праць, у яких розглядаються питання, що стосуються статусу української та російської мов, мовної поведінки населення, заходів мовного планування тощо, але до цього часу не можна говорити про комплексне об'єктивне вивчення мовної ситуації, тієї, що склалася зараз, на початку третього тисячоліття, і тієї, яка була в Україні на час проголошення незалежності.

Запитання та завдання

1. Яким явищем є мова — психічним, біологічним чи соціальним?
2. Як співвідноситься мова з біологічними і психічними явищами?
3. Які суспільні функції виконує мова?
4. Які думки висловлюють мовознавці стосовно кількісних та якісних характеристик мовних функцій?
5. В чому полягає своєрідність мови як суспільного явища?
6. В чому виявляється соціальний характер мови і мовлення?
7. Що таке мовна норма?
8. Що таке еталон чи «мовний ідеал» певного мовного колективу?
9. Охарактеризуйте основні властивості мовної норми.
10. Як у мові відображаються демографічні зміни?
11. Як у мові відображається соціальна диференціація суспільства?
12. Як у мові відображаються відмінності в рівнях економічного розвитку?
13. Доведіть, що в мові знаходять своє відбиття явища надбудовного характеру.
14. Як розвиток культури суспільства відображається в мові?
15. Доведіть, що мова пов'язана з характером етносу.
16. Чи залежить мовна форма від географічного ландшафту, на якому проживає етнос?
17. Які чинники (і як саме) впливають на формування етносу?
18. Чи пов'язані держава і нація з мовою?
19. Доведіть, що відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури, зводяться до відмінностей у лексиці й фразеології.
20. Доведіть, що відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури, зводяться до відмінностей у лексичних фонах слів з тотожним денотативним значенням.
21. Про що свідчить психолінгвістичний експеримент з українцями, росіянами й американцями?
22. Доведіть, що відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури, зводяться до типологічних особливостей літературних мов.
23. Доведіть, що відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури, зводяться до своєрідності самого процесу спілкування в різних культурах.
24. Охарактеризуйте найважливіші етапи в історії розвитку світової і вітчизняної соціолінгвістики (і мовознавства) в антропоцентричному напрямі.

Лекція тринадцята

МЕТОДИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

13.1. Методичні особливості соціолінгвістики

Соціолінгвістика — молода наука. Вона ще не встигла належною мірою виробити власні, притаманні тільки їй методики дослідження мови. Проте оскільки вона виникла на стику двох наук — соціології та лінгвістики, представники нової галузі знання спромоглися сприйняти все найкраще, що арактерне для методики й техніки в обох «годуючих» її науках. Соціолінгвістика цілком закономірно йде шляхом відбору методичних прийомів з того, що вже є в інших науках; широкий спектр методів відповідає досить великому колу різноманітних проблем, що відносяться до її компетенції.

Останнім часом в цій науці спостерігаються два взаємопов'язаних процеси: вироблення власного понятійного й методичного апарату і конкретизація предметної області, відмова від занадто широкої трактовки завдань соціолінгвістики (останнє характерне, наприклад, для концепції американського соціолінгвіста Д. Хаймса).

При створенні соціолінвістичних теорій соціолінгвістика використовує загальнонаукові методи. Методичні особливості цієї науки містяться в її емпіричних дослідженнях. При збиранні конкретної інформації вона опирається на методичний досвід соціології й соціальної психології, але методи цих наук набувають тут певних модифікацій відповідно до завдань, які розв'язуються цією науковою дисципліною. Так, оскільки багато видів соціолінгвістичних праць пов'язані із збиранням та аналізом масового матеріалу (тільки на підставі значної кількості фактів можна робити висновок, як використовується мова соціальними групами, а не окремими індивідами), у соціолінгвістиці застосовуються методичні прийоми, що здавна використовуються соціологіами: усне опитування, анкетування, інтерв'ю та інші, котрі зазнають змін у відповідності зі специфікою соціолінгвістичного аналізу.

Соціолінгвістика користується певною сукупністю методів дослідження. Їх можна поділити на три групи: *методи збирання матеріалу, методи його обробки* й *методи оцінки вірогідності отриманих даних.*

У першій групі переважають методи, запозичені з соціології, соціальної психології й почасти з діалектології, у другій і третій значне місце займають методи математичної статистики. Отриманий, оброблений і оцінений за допомогою статистичних критеріїв матеріал потребує *соціолінгвістичної інтерпретації*, яка дозволяє виявити закономірні зв'язки між мовою й соціальними інститутами.

Важливою особливістю соціолінгвістики є необхідність уточнювати методичні деталі стосовно кожного конкретного завдання. Оскільки соцолінгвісту часто доводиться мати справу з великою кількістю інформантів, попереднє абстрактне моделювання ситуації опитування не може передбачити всі труднощі, котрі часто виникають при безпосередньому контакті з інформантами. З метою виявлення всіх ускладнюючих чинників і мінімізування їхнього впливу на результати дослідження зазвичай проводяться пілотажні дослідження, у ході яких перевіряється дійовість відомих методичних прийомів по відношенню до конкретної ситуації.

При збиранні інформації соціолінгвісти найчастіше удаються до спостереження та опитувань; широко використовується й загальнонауковий метод аналізу писемних джерел.

Н. П. Шумарова з метою вивчення формування та прояву мовної компетенції білінгвів великих міст України (зокрема Києва) користувалася комплексом методів, серед яких соціолінгвістичні займали важливе місце. Це анкетування, записи інтерв'ю, спонтанного мовлення, включеного спостереження тощо. «Незважаючи на певні недоліки кожного з них, — зауважує дослідниця, — вони є незамінними при вивченні великого масштабу об'єктів» [174, 45].

На самому початку соціолінгвістичного дослідження перед дослідником постає проблема вибору тих конкретних індивидів, на мовній поведінці яких він будуватиме гіпотези й перевірятиме їх.

13.2. Відбір інформантів

13.2.1. Генеральна сукупність. Вибіркова сукупінсть (вибірка). Квотна пропорційна вибірка. Зв'язані параметри

Відбір інформантів важливий при анкетуванні (особливо) і при будь-якому іншому соціолінгвістичному дослідженні. Завдання, якими займається соціолінгвіст, завжди прив'язані до певного соціуму; услід соціологам соціолінгвісти називають членів цього соціуму генеральною сукупністю.

Генеральна сукупність (стосовно завдань соцолінгвістики) — **це множина всіх індивідів, мовні особливості яких є об'єктом конкретного соціолінгвістичного аналізу**. Залежно від поставленого завдання розміри цієї сукупності можуть дуже різнитися. Коли вивчаються особливості комунікативної поведінки в малій групі, то докладне дослідження всієї генеральної сукупності не становить серйозної проблеми, проте в більшості випадків соціолінгвіст має справу з такими генеральними сукупностями, які повністю можна оглянути (охопити) лише суто теоретично.

Якщо ми, скажімо, збираємось вивчати білінгвізм у Татарстані, генеральною сукупністю є все населення цієї республіки Російської Федерації. Якщо об'єктом дослідження вибрано варіювання редукції голосних у носіїв російської літературної мови, то в генеральну сукупність мають увійти всі носії російської літературної мови. Якщо передбачається дослідити мовленнєві особливості російськомовних хіпі, то в генеральну сукупність попадає всякий, хто відносить себе до хіпі.

У випадках, коли вся генеральна сукупність є важкоосягальна, дослідники вдаються до відбирання деяких типових представників генеральної сукупності, формують в и б і р к о в у с у к у п н і с т ь, або вибірку. Звичайно, чим меншою є вибірка, тим менше часу й матеріальних ресурсів потребується для її обстеження, проте стосовно явищ, які вивчаються, вибірка має бути р е п р е з е н т а т и в н о ю для всієї генеральної сукупності: ті, хто попадає у вибірку, мають репрезентувати (представляти) собою мініатюрну модель усієї генеральної сукупності.

Перед дослідником постає дуже складне завдання: заздалегідь установити, які саме властивості членів генеральної сукупності можуть відбитися а аспектах мовної поведінки, що вивчаються. Наприклад, при вивченні білінгвізму є дуже важливі наступні параметри індивіда: етнічна приналежність, район проживання (сільська місцевість, невелике місто, велике місто), вік, стать, рівень освіти. Це означає, що розподіл носіїв цих характеристик у вибірці повинен максимально наближатись до того співвідношення, яке є реально в генеральній сукупності. Оскільки кожний індивід має специфічний набір таких характеристик, у вибірці мають бути відповідним чином представлені саме ці набори. Наприклад, серед відібраних у вибірку міських татар розподіл за віком, статтю та освітою має відповідати цим показникам серед усіх міських татар генеральної

сукупності. У випадку, якщо носії окремих характеристик будуть відбиратись незалежно, теоретично може з'явитися така вибірка, де квота за вищою освітою буде заповнена самими жінками, квота за особами старшого віку — тільки мешканцями міст тощо. У результаті за кожним параметром вибірка повторюватиме генеральну сукупність, однак не буде репрезентативною. Якщо при вибірці дотримуються характерних для генеральної сукупності співвідношень осіб з певними наборами тих соціальних параметрів, котрі визнані значущими для дослідження, то така вибірка називається квотною пропорціональою, а відповідні параметри — з в ' я з а н и м и.

13.2.2. Проблема точного визначення меж генеральної сукупності. Труднощі у знаходженні потрібних інформантів. Цільова вибірка

Друге зі сформульованих вище гіпотетичних завдань (варіювання редукції голосних) демонструє наявність однієї дуже серйозної проблеми, без вирішення якої неможливо зробити вибірку. За зовнішньою лгкістю окреслення генеральної сукупності («носії російської літературної мови») може приховуватись надзвичайна складність точного визначення її меж: необхідно сформулювати, які існують підстави для включення чи невключення індивіда в число носіїв літературної мови, і лише після цього приступати до формування репрезентативної вибірки.

З проблемою вибірки стикаються не лише соціолінгвісти, а й лінгвісти «чисті»: наприклад, при доборі інформантів з метою описання раніше не досліджуваної мови, в діалектологічній експедиції, при доборі дикторів для інструментального фонетичного аналізу тощо. Проте для подібних завдань перший-ліпший або навіть «середньостатистичний» (пересічний) носій мови не годиться; підходящих інформантів допомагають знайти кваліфікація, дослідницький та життєвий досвід спеціаліста. Одні носії можуть виявитися більш пригодними для продукування зв'язних текстів, інші — які мають ідеальну дикцію — для вивчення фонетики, треті — для збирання словникових матеріалів і фразеології. Кожен, кому доводилося займатися польовим описанням мови, знає, як непросто знайти хорошого інформанта-»граматиста», який легко справляється з синтаксичними й морфологічними трансформаціями, а часом і включається в науковий пошук.

Немаловажними є й легкість контакту дослідника з інформантом, його втомлюваність та інші психологічні особливості. Насамкінець «чистий» лінгвіст може завершити свій вибір на двох-трьох основних інформантах, іноді вдаючись до контрольних перевірок мовних фактів у інших носіїв мови. Подібний відбір соціологи називають цільовою вибіркою. Для описової лінгвістики така вибіка є ведучим і, безперечно, дуже продуктивним способом добору інформантів, проте вона має лише допоміжний характер для багатьох соціолінгвістичних завдань, а саме таких, котрі спрямовані на виявлення мовних характеристик деякого соціуму в цілому.

Безумовні переваги цього типу вибірки — простота й економічність, недолік — невисока достовірність отриманих соціолінгвістичних даних. Збільшення розмірів цільової вибірки мало допомагає: коли інформанти відбираються з опорою лише на дослідницьке чуття, неможливо обґрунтувати репрезентативність отриманих даних для всієї генеральної сукупності. При цьому чим більшою й різноманітнішою (строкатішою) є генеральна сукупність, тим менш надійними стають результати.

Чимало соціолінгвістичних завдань не передбачають статистичної обробки матеріалу, для їхнього розв'язання цільова вибірка виявляється оптимальною. Наведемо такий приклад. Збираючи матеріал для словника сленгу хіпі, автор цільовим чином відбирав інтервйованих серед представників різних «системних» угруповань Москви, Санкт-Петербурга, Талліна, Уфи. При обробці матеріалу «слово вважалось використовуваним носієм сленгу, якщо хоча б кілька опитаних інформантів, які ідентифікують себе як хіпі, знали й уживали це слово (при цьому припускалося, що опитані інформанти не відносяться до однієї й тієї ж самої компанії, й, отже, розглядуване слово не є оказіоналізмом)» [121, 5]. З метою обґрунтування включення слова до словника проводилось опитування контрольних інформантів, які не відносять себе до хіпі.

13.2.3. Імовірністні вибірки. Випадкова вибірка. Розміри вибірки. Вибіркове відношення

Цільовій вибірці протистоять різні види імовірнісних вибірок. Найточнішою, але й найбільш трудомісткою є так звана випадкова вибірка. Означення *випадковий* слід у даному випадку розуміти не в звичайному його значенні ('безсистемний'), а як теоретико-імовірнісний термін: при випадковому виборі будь-який елемент (і будь-який набір елементів) генеральної сукупності має однакову імовірність попасти до вибіркової сукупності. Щоб ідеально дотриматись вимог випадкової вибірки, необхідно мати повний список усіх елементів генеральної сукупності і далі вибирати з нього необхідне число елементів за допомогою таблиць випадкових чисел. На практиці випадкову вибірку часто замінюють систематичною, коли при необхідності вибрати i одиниць з генеральної сукупності, що містять n одиниць, відбирають кожну n / i-ту одиницю з загального списку.

Розміри вибірки залежать від ступеня різноманітності одиниць, що утворюють генеральну сукупність. Якщо всі елементи абсолютно однакові, то й вибірка може бути скільки завгодно малою; навпаки, чим вищою є неоднорідність генеральної сукупності, тим більшим має бути вибіркове відношення (числове співвідношення вибірки і генеральної сукупності). Інакше кажучи, при незмінній генеральній сукупності збільшення вибірки дозволяє зменшити кількість можливих помилок у зібраному матеріалі, при незмінних розмірах генеральної і вибіркової сукупності кількість помилок залежить від структури генеральної сукупності: чим вона складніша (тобто чим більшим числом різнних (строкатих) ознак — наприклад, статтю, віком, рівнем освіти, професією тощо — вона характеризується), тим вищою є імовірність помилок.

13.2.4. Кластерна і стратифікована випадкова вибірки. Походження термінів «страта» і «стратифікація»

Полегшити процес вибирання допомагає кластерна вибірка, яка передбачає розбиття генеральної сукупності на територіальні кластери (від англ. *cluster*, буквально 'пучок, кущ', а також 'група'), з наступним вибиранням індивідів у межах кластерів.

Є ще стратифікована випадкова вибірка. Дослідник зазвичай має уявлення про структуру генеральної сукупності і може розподілити її на певні страти. Цей термін потребує етимологічного коментаря. У «Латинсько-російському словнику» Йосипа Хананович Дворецького знаходимо: «stratum 1) подстилка, постель, ложе, 2) мостовая, /.../ 4. настил, пол» [42, 957]. «II. stratus 1) расстилание, 2) попона, чепрак, 3) подстилка или ковёр» [42, 957]. У цих двох латинських словах вимальовується загальне «розмите» значення: (то, что постлано, постелено). У польсокму словнику

іншомовних слів читаємо: «stratus (лат. буквально рос. «распростёрый»)...» [231, 705]. Похідний термін *стратифікація* (польськ. *stratyfikacja*) цей словник пояснює так: «(лат. stratum = (постель, подстилка; слой, прослойка) + facio = (делаю)). 3. *социол.* выделение слоёв в обществе в соответствии с разными критериями, например, по состоянию дохода и собственности, общественных функций, общности обычаев, стилю жизни и т. п.» [231, 705]. Тепер продовжимо перервану думку. Так, серед множини носіїв російської літературної мови виділяються такі страти, як промислові робітники з середньою освітою, службовці, журналісти й письменники, студенти-філологи та ін. Щоб бути впевненими, що до вибірки попаде потрібна кількість представників кожної страти, достатньо провести випадкову вибірку в кожній з них, а потім об'єднати отримані вибірки. У цьому випадку зменшення розмірів вибірки не приводить до збільшення помилки. При стратифікаційній вибірці набагато простіше дотиматись принципу пропорційного представлення в ній квот з необхідними наборами соціальних параметрів.

Може видатися, що виділення самих страт та визначення їхнього числового співвідношення являє собою додаткову складність, однак стратифікація множини носіїв літературної мови існує незалежно від дослідника і застосування стратифікаційної вибірки дозволяє лише більш чітко усвідомити проблему визначення меж множини носіїв літературної мови.

13.2.5. Багатоступенева (багатоступінчаста) вибірка

Для спрощення процесу підбору індивідів, які підлягають вивченню, різні типи вибірок можуть суміщатися в багатоступеневу вибірку. Такі вибірки особливо ефективні, якщо необхідно створити представницьку вибірку, елементи якої розрізняються за багатьма значущими параметрами.

Наприклад, для дослідження білінгвізму молоді у багатомовному місті структура вибірки має повторювати структуру генеральної сукупності за всіма параметрами, які можуть впливати на комунікативну поведінку білінгвів. Відомості про соціальну та етнічну структуру молоді можна почерпнути з офіційних джерел (при цьому слід мати на увазі, що співвідношення різних етносів серед молоді може значно відрізнятися від їхнього співвідношення в усьому населенні міста — як за рахунок відмінностей у віковій структурі окремих народів, так і за

рахунок різниці в інтенсивності міграційних процесів). Вибірку непрацюючої молоді доцільно проводити за місцем її проживання, працюючої — за підприємствами й установами, старшокласників — за школами, студентів — за вишами. Для вибірки з кожного старту територію міста можна розбити на кластери, але в загальному випадку «житлові», «виробничі» й подібні до них кластери не будуть збігатися. В ідеалі кластери кожного страту слід піддати процедурі випадкової вибірки (яка може бути й багатоступеневою: при «житловій» вибірці спочатку випадковим чином відбираються адміністративні райони, всередині відібраних районів — квартали і потім будинки), а потім вже у відібраних кластерах зробити вибірку індивідів. Звичайно, не можна забувати, що етноси в місті можуть бути розселені нерівномірно.

Викладені способи отримання вибіркової сукупності — це той ідеал, до якого слід прагнути. Для соціолінгвіста, який вивчає великі генеральні сукупності, він є рідко досяжним, і не тільки через складності, пов'язані з випадковою вибіркою: саме обстеження і наступна обробка зібраного матеріалу потребують більших матеріальних укладень.

13.2.6. Підхід до вибірки в соціолінгвістичних дослідженнях у Японії. Вибірка для невеликих генеральних сукупностей (вивчення етномовних процесів у сільських шорців Кемеровської області в 1976 році). Досвід соціологів у виділенні вибіркової сукупності (Інститут Геллапа, щотижневі опитування кінця 1990-х років у Росії)

Методично акуратні масові соціолінгвістичні дослідження можливі лише за підтримки зацікавлених у них державних інститутів, а це мало де в світі трапляється. Приємним винятком є Японія, де держава протягом багатьох років фінансує багатоаспектні соціолінгвістичні дослідження. Інформанти не тільки добираються за соціальними характеристиками, а й за психологічними (наприклад, до анкетування допускаються лише особи з найбільш усередненою реакцією, котрі мають більше шансів вважатися типовими носіями мови). Ретельний відбір інформантів робить цілком репрезентативними для всіх тих, хто говорить по-японському, вибірки в декілька сотень, а для окремих завдань навіть і десятків осіб [6, 98].

Для порівняно невеликих генеральних сукупностей цілком реально отримати вибірку, яка наближається до всього виучуваного соціуму за багатьма параметрами. Наприклад, при дослідженні ет-

номовних процесів у сільських шорців Кемеровської області у 1976 році (вивчалося володіння шорською та російською мовами, використання їх у побуті та виробництві) вибірка робилася з урахуванням статево-вікової та соціально-професійної структури населення. При цьому у вибірці доля некваліфікованих працівників складала 56,9 % (усього серед працюючого населення, за даними погосподарських книг сільрад, ця категорія складала 58,0 %; далі показники за генеральною сукупністю наведені в дужках), кваліфікованих працівників фізичної праці — 29,6 % (28,8 %), механізаторів — 5,6 % (6,0 %), службовців — 4,3 % (4,8 %) і т. д.; майже ідентичною є й статево-вікова структура: наприклад, серед жінок особи старші за 60 років склали у вибірці 18,6 % (серед усіх дорослих жінок — 17,6 %), віком 50–59 років — 16,5 % (16,0 %), 35–39 років — 25,0 % (27,9 %) тощо. Приблизно таке ж співвідношення було у вибірці повторного обстеження через 10 років, у 1986 р. [108, 123–124].

Визначення вибіркового відношення — найбільш складний і відповідальний етап підготовки обстеження, але при акуратному й ретельному підході репрезентативними можуть виявитися досить невеликі вибірки.

Соцілоги нагромадили значний досвід у виділенні вибіркової сукупності. Інститут Геллапа та інші авторитетні організації, що займаються вивченням власної думки всього населення США, користуються вибірками в 1,5–2 тис. осіб [140, 64]. Популярні в Росії кінця 1990-х років щотижневі опитування «за кого б ви голосували, якщо б вибори президента відбувались у найближчу неділю», результати, яких регулярно коментувались на телеекрані НТВ, також проводились на вибірці в 1,5 тис. осіб (були представлені різні шари населення 29 регіонів).

13.2.7. Небезпека буквального перенесення суто соціологічних прийомів на підготовку значущої в мовному відношенені вибірки. Організація вибіркового соціально-демографічного обстеження (мікроперепис) населення Росії (1994 р.). Критичний аналіз фрагмента таблиці «Населення за національністю та володінням мовами»

Однак буквальне перенесення суто соціологічних прийомів на підготовку значущої в мовному відношенні вибірки може закінчитись провалом навіть при значно більших значеннях вибіркового відношення.

У ході «вибіркового соціально-демографічного обстеження (мікроперепису) населення з охопленням 5 % постійного населення», що проводилось у 1994 році Держкомстатом Росії (див. [125, 13]), на відміну від попередніх переписів задавалися соціолінгвістично значущі запитання. Деталі відбору вибіркової сукупності не оприлюднювались, проте можна вважати, що її формували грамотні соціологи, які працювали за загальноприйнятою в Росії, добре «обкатаною» методикою багатоступеневої вибірки: територія країни поділяється на зони, «у кожній зоні робиться стратифікація адміністративних районів та міст /.../ на страти [тут стратами називається те, що вище названо кластерами.— *Автори.*] рівного (однакового) обсягу. З кожного страту з імовірністю, пропорціональною розмірові району / міста, відбирається один район або місто. У кожному з районів відбираються випадково конкретні поселення» і так далі аж до випадкового вибору респондента [145, 426].

Цілком імовірно, що одержані в ході мікроперепису чисто демографічні відомості (типи й розміри домогосподарств, розподіл жінок за числом народжених дітей в залежності від віку тощо) є достатньо надійними, проте, саме те, що цікавить соціолінгвіста (таблиця «Население по национальности и владению языками» [125, 25–27]), явно не відповідає реальності.

Розглянемо фрагмент цієї таблиці, той, що торкається деяких народів Півночі (див. *Таблицю 1*). У цю таблицю ми відібрали дані про використання етнічних мов удома («на 1000 осіб даної національності») — колонка 1, в навчальному закладі, дошкільної установи («на 1000 осіб даної національності, що відвідують навчальні заклади або дошкільні установи») — колонка 2 і на роботі («на 1000 осіб даної національності, що зайняті роботою») — колонка 3. Дані про про абсолютну кількість опитаних відсутні (слід припустити, що для кожного народу вони не мають сильно відрізнятися від 5 %), проте в публікації народи упорядковані за спаданням. Для зіставлення та верифікації результатів скористаймося з матеріалів перепису 1989 р. за чисельністю у межах РСФСР (тис. осіб) — колонка 5.

У цій таблиці варто звернути увагу на дані по ненцях, чукчах і нганасанах; згідно з переписом, вони досить добре зберегли знання етнічних мов, те ж саме підтверджують і дослідники (положення чукотської мови, поряд з ненецькою /.../ є найбільш сприятливе з усіх мов народностей Півночі). Проте мікроперепис показав неви-

соке використання відповідних мов в усіх сферах. Судячи по тому, що на виробництві ці народи практично не користуються рідними мовами, їх представники, мабуть, працюють в інтернаціональних колективах. Однак відомо, що більша їх частина зайнята переважно фізичною працею в сільській місцевості (здебільшого це випасання оленів у тундрі, причому трудові колективи етнічно є досить однорідними), серед ненців на 1989 р. таких було 69,1 % від загальної кількості зайнятих, серед чукчів — 76,8 %, серед нганасанів — 86,6 %. Якщо уважніше (пильніше) придивитись до таблиці 1, то виявляється, що в упорядкованому за чисельністю списку народів ненці пропустили вперед навіть енців, яких вони чисельно переважають у шість з чимось разів!

Таблиця 1

Національність	1994			1989	
	Використовують етнічну мову			Чисельність етносу, тис. ос.	% осіб, що назвали етнічну мову рідною
	вдома	у навчальн. закладі	на роботі		
Евенки	61	6	7	29,9	30,4
Ханти	269	7	102	22,9	60,8
Евени	201	71	188	17,1	43,8
Шорці	222	17	31	15,7	57,5
Ненці	263	–	62	34,2	77,7
Нанайці	106	22	33	11,9	44,1
Долгани	487	29	189	6,6	84,0
Чукчі	54	–	16	15,1	70,4
Мансі	40	–	–	8,3	36,7
Селькупи	304	–	24	3,6	47,7
Нівхи	7	–	–	4,6	23,3
Ітельмени	15	–	16	2,4	18,8
Саамі	–	–	–	1,8	42,0
Ескімоси	11	–	–	1,7	51,6
Ульчі	28	–	–	3,2	30,7
Юкагири	–	–	–	1,1	32,0
Орочі	–	–	–	0,9	17,8
Удегейці	54	–	–	1,9	24,3
Кети	42	–	–	1,1	48,8
Енці	45	–	100	0,2	46,5
Алеути	71	–	200	0,6	24,3
Негідальці	–	–	–	0,6	26,6
Нганасани	286	–	–	1,3	83,4
Тофалари	200	–	–	0,7	42,8
Ульта (ороки)	–	–	–	0,2	44,7

Ясно, що розселення народів за адміністративними районами й окремими населеними пунктами є далеке від рівномірності. Якщо етнічна стратифікація не враховується, то в число респондентів можуть попасти нетипові представники нечисленних народів, а якісь етноси випадуть з вибіркової сукупності.

Навіть коли б 5-відсоткова вибірка рівномірно охоплювала кожен народ, вона не могла б дати достовірних соціолінгвістичних результатів для тих етносів, котрі налічують декілька сотень або тисяч чоловік, оскільки вибіркова сукупність має охоплювати певне число носіїв різних комбінацій декількох соціальних параметрів, часто багатозначних. Не випадково організатори вищезгаданого найбільш фундаментального масового обстеження мов Сибіру дійшли висновку про необхідність нерівної вибірки для окремих народів: від 2,5 % для якутів і бурятів до 100 % для найчисленніших. У противному разі «отримана інформація носила б випадковий і малопереконливий характер» [2, 254].

13.2.8. Відбір інформантів у соціолінгвістичному дослідженні Н. П. Шумарової

Покажемо ще на одному прикладі, як робиться (як слід робити) відбір інформантів.

Ми вже згадували про соціолінгвістичне дослідження Н. П. Шумарової, яка користувалася різними методами, серед них одним з основних було анкетування (докладніше воно розглядатиметься нижче). Як уже зазначалося, відбір інформантів особливо важливий при анкетуванні.

Об'єктом дослідження Н. П. Шумарової є мовна поведінка міських жителів історико-культурних регіонів України. Обстеження проводилося у великих містах — обласних та районних центрах (15 міст з м. Києвом). Розподіл за регіональним принципом дав можливість проаналізувати загальні й специфічні риси мовної поведінки великих соціумів залежно від національно-культурних особливостей розвитку територій і встановити тенденцію розвитку мовного процесу, що є надзвичайно важливим при виконанні соціолінгвістикою її прогностичних функцій (див.: [127, 3]).

Головну увагу приділено вивченню мовної ситуації в Києві, яка певною мірою прогнозує майбутню ситуацію в інших населених пунктах центральних, східних та південних регіонів України. Анкетування проводилось на типових для даної місцевості підприємствах та в установах, а також у вищих навчальних закладах, що достатньою мірою репрезентує соціальний зріз населеного пункту.

Такий підхід дозволяє припустити, що виділена на основі територіально-виробничого принципу вибіркова сукупність відображає характерні риси генеральної сукупності. Тип багатоступінчастої вибірки, коли спочатку відбір планується за територіальним принципом з подальшою диференціацією за виробничим, є характерним для більшості соціолінгвістичних досліджень (див. [171, 119], [153, 86–87]). На останньому етапі вибірка була випадковою з елементами квотного методу: розподіл анкет на підприємствах між робітниками та службовцями мав відповідати їх співвідношенню в конкретному колективі. Така методика підбору об'єктів дослідження задовольняє, на думку авторки, вимоги, що стоять перед будь-яким соціологічним дослідженням конкретно-критичного спрямування: по-перше, кожний працівник має потенційну можливість стати респондентом, а вимога випадковості є важливою для розвідок такого плану (див. [102, 161]), по-друге, заплановане співвідношення респондентів, що відповідає наявному на виробництві розподілу за соціальним станом, дозволяє вважати вибіркову сукупність певним соціальним зрізом, моделлю конкретного соціального угрупування. У цьому полягає ідея репрезентативності вибірки: створити на прикладі якоїсь групи людей зменшену модель досліджуваного об'єкта.

При формуванні вибірки використовувалися статистичні дані: матеріали переписів, різні довідники, а також матеріали відомчого обліку, що одержувалися безпосередньо на підприємствах, зокрема у відділах кадрів.

Отже, це дослідження поєднує випадкову і невипадкову вибірки, тобто є дослідженням змішаного типу.

Н. П. Шумарова зазначає, що обсяг вибірки є одним з найменш визначених понять сучасної соціології. Однозначної відповіді на питання, яка кількість населення має заповнити анкети, щоб результати дійсно були репрезентативними, немає (див. [40, 115–121]). Більш важливу роль, ніж фактор чисельності, відіграє система вибору респондентів залежно від специфіки конкретного дослідження. У сучасних роботах соціолінгвістичного спрямування кількість опитаних представлено в межах від кількох десятків чоловік до десятків тисяч, у поодиноких соціолінгвістичних працях такого типу — від 1 тис. до 4,5 тис. чол. (див. [132, 31], [93, 140]). Відзначається також, що за умови відсутності диференціації за будь-якою ознакою (наприклад, за віком, рівнем освіти, місцем проживання тощо),

тобто при опитуванні однорідної групи, достатньо проаналізувати відповіді 400 чол. (див.: [105, 171]). Проте оскільки метою розглядуваного дослідження М. П. Шумарової було вивчення комунікативної поведінки міських жителів, характеру їх мовної компетенції залежно від низки соціально-демографічних чинників, диференціацію за національно-мовними групами з подальшим розподілом за соціальним станом, віком, освітою, мовою батьків та мовою навчання в школі було запрограмовано, а кількість опитаних збільшено майже в 10 разів. Відповіді було одержано від 3803 чол.

Основна робота з демоскопії проводилась наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. Всередині вибірки кількість опитаних розподілена таким чином: Київ — 542 чол., а решта 14 міст — від 135 до 348 чол.

Запитання та завдання

1. З яких наук соціолінгвістика бере методи дослідження?
2. Від чого залежить (чим обумовлений) широкий спектр методів соціолінгвістики?
3. На які групи поділяється вся сукупність методів соціолінгвістичних досліджень?
4. В чому полягають методологічні особливості (специфічність методів) соціолінгвістики?
5. Що таке генеральна сукупність?
6. Що таке вибірка?
7. Які труднощі чекають на дослідника, коли він шукає потрібних інформантів?
8. Що таке цільова вибірка?
9. Які вибірки називаються імовірнісними?
10. Що таке вибіркове відношення?
11. Що являє собою кластерна вибірка?
12. Яка вибірка має назву стратифікованої випадкової?
13. Звідки походять терміни «страта» та «стратифікація»?
14. Що таке багатоступенева вибірка?
15. Як у Японії підходять до відбору інформантів для соціолінгвістичних досліджень?
16. Якою має бути вибірка для невеликих генеральних сукупностей?
17. Яку небезпеку чаїть у собі перенесення суто соціологічних прийомів на підготовку значущої в мовному відношенні вибірки?
18. Про що свідчить аналіз таблиці «Населення за національністю й володінню мовами»?
22. Як робився відбір інформантів у соціолінгвістичному дослідженні Н. П. Шумарової?

Лекція чотирнадцята

МЕТОДИ ЗБИРАННЯ МАТЕРІАЛУ

14.1. Спостереження

14.1.1. Спостереження як стимулятор наукового пізнання дійсності. Роль методу спостереження в природничих науках і в науках про людину

У молодих науках спостереження є одним з основних способів отримання матеріалу. Воно дає поштовх до виникнення нових напрямків у тих або тих сферах наукового знання. Наприклад, установлена внаслідок багаторазових спостережень індивідуальна своєрідність людського почерку сприяла народженню прикладної криміналістичної науки — почеркознавства; систематичні спостереження за світом тварин, що здійснювалися під практичним кутом зору (чи не можна деякі особливості тварин використати в техніці?), дали початок біоніці тощо.

Як впливає з самого змісту слова «спостереження», цей метод є ефективним при вивченні процесів, що відбуваються у нас на очах. Щоб зрозуміти механізми, які керували цим процесом, необхідно його моделювати (оскільки дослідники позбавлені можливості його спостерігати), порівняти його з іншими, аналогічними процесами, екстраполювати отримані результати на схожі ситуації або сукупності фактів тощо, — інакше кажучи, застосовувати якісь інші методи вивчення об'єктів. І чим більш зрілою й самостійною є дана наука, тим більшу роль відіграють в ній, окрім спостереження, прийоми і способи отримання матеріалу та його наукової інтерпретації. Однак і оформившись, виробивши певний набір дослідницьких приомів, та або інша наукова дисципліна не відмовляється від спостереження як методичного прийому. Будучи простим і доступним кожному дослідникові, цей випробуваний метод, як правило, дає матеріал, який стимулює наукове пізнання дійсності.

Безсумнівною і загальновизнаною є колосальна роль спостереження в таких науках, як фізика, хімія, біологія, медицина, астрономія. Починаючи з простих спостережень, представники цих наук з часом удосконалили зір: винайшли мікроскоп, телескоп, придумали інструменти, за допомогою яких можна проникати всередину об'єкта (ендоскопи, томографи, катетери тощо).

14.1.2. Присутність спостерігача як перешкода для нормальних поведінницьких процесів. Так званий хоторнський ефект

У науках про людину спостереження відіграє дуже важливу роль. Якщо при вивченні природних об'єктів дослідник може застосовувати різні інструментальні методи (хімік піддає аналізовану речовину дії кислот, лугу (або лугів), високої температури, металознавець випробовує метали на міцність, корозійну стійкість, тепло — й електропровідність, піддає їх деформації тощо), то до людини подібні методичні прийоми є придатними лише у випадках, коли вона вивчається як фізична субстанція з певними функціями: у неї беруть кров, її «просвітлюють» рентгеном, знімають кардіограму...; проте коли слід піддати аналізу її поведінку, то багато інструментальних методик не підходять з простої причини: вони справляють збурюючий вплив на об'єкт аналізу: під впливом тих або тих приладів, призначених для фіксації реакції індивіда, ці реакції виявляються не зовсім такими (або ж зовсім не такими), які мають місце при спонтанній поведінці того ж самого індивіда. Більш того, і просте зовнішнє спостереження, не пов'язане із застосуванням інструментальної техніки, може справляти на людину, яка вивичається, або групу людей вплив, що викривляє істинну картину, заважає нормальним поведінницьким процесам.

Кожен з нас міг переконатись у цьому на власному досвіді. Якщо людина їсть, а її при цьому постійно розглядають, то вона може похлинутися; багато інтимних фізіологічних процесів і реакцій є неможливими у присутності сторонньої особи або навіть знайомої, близької людини. Що ж тоді казати про явного «чужинця» — ученого-дослідника, який ставить перед собою завдання спостерігати за поведінкою людей!

Вплив спостерігача не припиняється і в тих випадках, коли спостережувані прихильно ставляться до самого дослідження. У 1927–1932 рр. група американських соціологів під керівництвом Е. Мейе з'ясовувала, які чинники впливають на продуктивність праці на заводі Хоторна в Чікаго. Експериментатори змінювали тривалість і кількість перерв, обіднього часу, освітленість, способи організації окремих робітників у бригади та інші параметри. При кожному змінюванні, навіть тоді, коли вчені поверталися до умов, що існува-

Лекція чотирнадцята

МЕТОДИ ЗБИРАННЯ МАТЕРІАЛУ

14.1. Спостереження

14.1.1. Спостереження як стимулятор наукового пізнання дійсності. Роль методу спостереження в природничих науках і в науках про людину

У молодих науках спостереження є одним з основних способів отримання матеріалу. Воно дає поштовх до виникнення нових напрямків у тих або тих сферах наукового знання. Наприклад, установлена внаслідок багаторазових спостережень індивідуальна своєрідність людського почерку сприяла народженню прикладної криміналістичної науки — почеркознавства; систематичні спостереження за світом тварин, що здійснювалися під практичним кутом зору (чи не можна деякі особливості тварин використати в техніці?), дали початок біоніці тощо.

Як впливає з самого змісту слова «спостереження», цей метод є ефективним при вивченні процесів, що відбуваються у нас на очах. Щоб зрозуміти механізми, які керували цим процесом, необхідно його моделювати (оскільки дослідники позбавлені можливості його спостерігати), порівняти його з іншими, аналогічними процесами, екстраполювати отримані результати на схожі ситуації або сукупності фактів тощо, — інакше кажучи, застосовувати якісь інші методи вивчення об'єктів. І чим більш зрілою й самостійною є дана наука, тим більшу роль відіграють в ній, окрім спостереження, прийоми і способи отримання матеріалу та його наукової інтерпретації. Однак і оформившись, виробивши певний набір дослідницьких приомів, та або інша наукова дисципліна не відмовляється від спостереження як методичного прийому. Будучи простим і доступним кожному дослідникові, цей випробуваний метод, як правило, дає матеріал, який стимулює наукове пізнання дійсності.

Безсумнівною і загальновизнаною є колосальна роль спостереження в таких науках, як фізика, хімія, біологія, медицина, астрономія. Починаючи з простих спостережень, представники цих наук з часом удосконалили зір: винайшли мікроскоп, телескоп, придумали інструменти, за допомогою яких можна проникати всередину об'єкта (ендоскопи, томографи, катетери тощо).

14.1.2. Присутність спостерігача як перешкода для нормальних поведінницьких процесів. Так званий хоторнський ефект

У науках про людину спостереження відіграє дуже важливу роль. Якщо при вивченні природних об'єктів дослідник може застосовувати різні інструментальні методи (хімік піддає аналізовану речовину дії кислот, лугу (або лугів), високої температури, металознавець випробовує метали на міцність, корозійну стійкість, тепло — й електропровідність, піддає їх деформації тощо), то до людини подібні методичні прийоми є придатними лише у випадках, коли вона вивчається як фізична субстанція з певними функціями: у неї беруть кров, її «просвітлюють» рентгеном, знімають кардіограму...; проте коли слід піддати аналізу її поведінку, то багато інструментальних методик не підходять з простої причини: вони справляють збурюючий вплив на об'єкт аналізу: під впливом тих або тих приладів, призначених для фіксації реакції індивіда, ці реакції виявляються не зовсім такими (або ж зовсім не такими), які мають місце при спонтанній поведінці того ж самого індивіда. Більш того, і просте зовнішнє спостереження, не пов'язане із застосуванням інструментальної техніки, може справляти на людину, яка вивичається, або групу людей вплив, що викривляє істинну картину, заважає нормальним поведінницьким процесам.

Кожен з нас міг переконатись у цьому на власному досвіді. Якщо людина їсть, а її при цьому постійно розглядають, то вона може похлинутися; багато інтимних фізіологічних процесів і реакцій є неможливими у присутності сторонньої особи або навіть знайомої, близької людини. Що ж тоді казати про явного «чужинця» — ученого-дослідника, який ставить перед собою завдання спостерігати за поведінкою людей!

Вплив спостерігача не припиняється і в тих випадках, коли спостережувані прихильно ставляться до самого дослідження. У 1927–1932 рр. група американських соціологів під керівництвом Е. Мейе з'ясовувала, які чинники впливають на продуктивність праці на заводі Хоторна в Чікаго. Експериментатори змінювали тривалість і кількість перерв, обіднього часу, освітленість, способи організації окремих робітників у бригади та інші параметри. При кожному змінюванні, навіть тоді, коли вчені поверталися до умов, що існува-

ли на одній з попередніх стадій, продуктивність праці зростала. Виявилося, що випробувані, пишаючись тим, що їм приділяють стільки уваги, виробили на цій основі своєрідну групову ідентичність і всіляко намагались виправдати таке зацікавлення до себе. Такий тип реакції отримав у соціології назву х о т о р н с ь к о г о е ф е к т у.

Хоторнський ефект діє і при вивченні мовної поведінки: випробуваний хоче показати себе «з кращого боку», догодити дослідникові: або говорити «культурніше», або, навпаки, перебільшувати в своєму мовленні те, що сам вважає неправильним, — усе залежить від того, як він інтерпретує очікування дослідника. У своїй безсмертній книзі «Живой как жизнь», присвяченій культурі російського мовлення, Корній Чуковський згадує: «В поезде молодая женщина, разговорившись со мною, расхваливала свой дом в подмосковном колхозе:

— Чуть выйдешь за калитку, сейчас же *зелёный массив*!

— В нашем *зелёном массиве* так много грибов и ягод!

и видно было, что она очень гордится собою: у неё такая «культурная» речь» [166, 118]. І далі в цій же книзі чтаємо: «Та женщина, которая в разговоре со мною называла зелёным массивом милые её сердцу леса, несомненно считала, что этак «гораздо культурнее». Ей, уверен, чудилось, что, употребив это ведомственное слово, она выкажет себя перед своим собеседником в наиболее благоприятном и выгодном свете. Дома, в семейном кругу, она несомненно говорит по-человечески: *роща, перелесок, осинник, дубняк, березняк*, но чудесные эти слова кажутся ей слишком деревенскими, и вот в разговоре с «культурным» городским человеком она изгоняет их из своего лексикона, предпочитая им «зелёный массив»[34] [166, 121].

14.1.3. Парадокс спостерігача (за У. Лабовим). Приховане спостереження

Уільям Лабов навіть сформулював положення стосовно методики спостереження як способу отримання мовного матеріалу. Це

[34] Ці дві цитати ми не стали перекладати на українську мову, тому що, по-перше, цей твір — публіцистичний, отже, так би мовити, напівхудожній, а переклад художнього твору (художній переклад), як відомо, справа тонка й дуже відповідальна; по-друге, навіть у перекладеному уривку якісь його частини були б неперкладеними, тобто залишились би у своєму російському звучанні; по-третє, у перекладеному варіанті потонула б сама ідея, яку ми хотіли донести до читача: адже тут мова йде про культуру саме російського мовлення, усі барви якого ми мусили, услід авторові, зберегти. — *Автори.*

положення він назвав п а р а д о к с о м с п о с т е р і г а ч а: «метою лінгвістичних досліджень мовного колективу є з'ясування того, як говорять люди, коли за ними не ведеться систематичне спостереження; а отримати такі дані можна лише шляхом систематичних спостережень» [80, 121]. «Розуміється, — додає Лабов, — ця проблема не є нерозв'язною: ми повинні відшукати способи доповнити офіційні інтерв'ю іншими даними або будь-яким чином змінити структуру самої ситуації інтерв'ю».

Існують різні способи зменшити вплив спостерігача на процеси, які він вивчає, тобто на процеси, що відбуваються при мовному спілкуванні в людських колективах. Наприклад, можна спробувати зробити спостереження прихованим від спостережуваного: в цьому випадку дослідник, подібно до прихованої відеокамери, фіксує особливості мовної поведінки людей, яких він вивчає, без їхнього відому і, звичайна річ, отримує більш об'єктивні дані, аніж коли він оголошує про свої дослідницькі наміри.

Бувають випадки, коли інакше, ніж приховано, дослідник і не може вести свої спостереження. Видатний фонетист-експериментатор, знавець російського мовлення в багатьох його різновидах Сергій Сергійович Висотський якось був присутній у старообрядській общині, де взагалі ніяких записів робити було не можна. І все ж таки найбільш цікаві факти мовлення старообрядців він зафіксував: він робив записи, не виймаючи правої руки з кишені, наосліп! Дві московські лінгвістки, М. В. Китайгородська і Н. Н. Розанова, займалися систематичними спостереженнями над мовною поведінкою людей на московських мітингах 1991–1993 рр. Обстановка, поведінка натовпу, емоції виступаючих у мітинговій ситуації є такими, що не дай Боже, якщо навколишні розкриють, що хтось веде якісь записи! Це просто небезпечно для здоров'я та життя спостерігачів. Звичайно, більша частина записів в умовах мітингу була отримана шляхом прихованого спостереження.

Якщо дослідникові не вдається приховати власну присутність і свою позицію спостерігача, то він може повідомити виучуваним удавану мету своїх дій; наприклад, маючи на увазі вивчення саме мовлення і мовленнєвих здібностей тієї або тієї групи, заявити її представникам, що він цікавиться думкою членів цієї групи щодо якогось актуального політичного або соціального питання.

У ситуації відкрито працюючої звукозаписуючої апаратури можна спробувати наштовхнути досліджуваних на розповідь про такі

події з їхнього власного життя, котрі їм особливо пам'ятні, або цікаві, або пов'язані з ризиком, небезпекою тощо. Як правило, за цієї умови людина через якийсь час забуває про мікрофон і мовлення її робиться невимушеним.

Такі прийоми, що використовуються при спостереженні, сприяють більшій природності в поведінці членів виучуваних соціальних спільностей, і тим самим дослідник отримує матеріал, який більш або менш адекватно відбиває «правдивий стан справ», тобто те, що є насправді — спонтанну, не скуту присутністю спостерігача поведінку індивідів.

14.2. Уключене спостереження

14.2.1. Необхідні передумови для включеного спостереження та його умови

Одним з найфективніших способів подолання «парадоксу спостерігача» є включене спостереження. Цей спосіб вивчення поведінки людей полягає в тому, що сам дослідник стає членом спостережуваної ним групи. Наприклад, соціологи часто стають членами виробничих бригад, геологічних партій, співробітниками відділів у науково-дослідних інститутах тощо. Це, по-перше, дає їм можливість вивчати групову поведінку зсередини і в усіх або в багатьох ситуаціях внутрішньогрупового спілкування і, по-друге, позбавляє від необхідності оголошувати виучуваним індивідам про цілі своїх спостережень і навіть (якщо це можливо) про те, що такі спостереження взагалі ведуться.

Звичайно, включеним спостереження може бути тоді, коли ніщо не заважає дослідникові ототожнювати себе з членами спостережуваної групи — за расовими, національними, мовними, поведінницькими та іншими ознаками. Європейцю, наприклад, важко здійснювати включене спостереження в групах китайців або негрів; дорослий ніколи не зможе повністю асимілюватися в групі виучуваних ним підлітків; городянин-діалектолог завжди сприймається жителями села як людина не з їхнього середовища тощо.

Якщо ж подібних перешкод немає і спостерігач може вкорінитись у групу, зробившись «таким же самим, як і всі», він може успішно приховувати свої дослідницькі наміри, а потім — і дії. «Викриття» ж призводить до невдачі, а в деяких ситуаціях воно є небезпечним для життя спостерігача. Так, два етнографи-європейці вивчали спосіб

життя, особливості поведінки та мову дервішей — мандрівних монахів-мусульман — і так уміло мімікрірували, що монахи приймали їх за своїх; викрито ж їх через їхній звичай машинально відбивати музичний ритм ногою, що є зовсім чужим для дервішів. Відомим є випадок з ув'язненим філологом, який у таборі намагався приховано від інших ув'язнених вести записи злодійського жаргону. Однак його стан інтелігента-чужинця серед кримінального люду дуже швидко призвів до того, що його сусіди по бараку викрили його і визнали «стукачем» (цебто донощиком, виказувачем). Великих зусиль йому коштувало, щоб довести науковий характер його занять, після чого йому навіть стали допомагати в збиранні матеріалу.

Соціолінгвістика активно освоює запозичений у соцологів метод уключеного спостереження. Для вивчення мовної поведінки людей цей метод в якомусь сенсі є навіть більш необхідним, аніж в соціологічних дослідженнях: мовлення людини більш чутливе, ніж багато інших сторін її поведінки, до зовнішніх впливів, які спотворюють істинне мовне життя окремої людини і цілого колективу; тому завдання усунути ці зовнішні впливи є ще більш нагальним.

14.2.2. Фіксація мовного матеріалу ручним способом та інструментально. Ефект мікрофона і приховане мікрофонне записування

Як при зовнішньому, так і при включеному спостереженні дослідник повинен фіксувати спостережуваний матеріал. Фіксація може здійснюватись двома основними способами: ручним способом і експериментально.

Записи від руки є зручні тим, що до них не треба спеціально готуватись: якщо у вас є олівець і папір, а ваше вухо «налаштоване» на сприйняття певних фактів мовлення, то за умови, що спостережуваний об'єкт (людина або група людей) не знає про ваші наміри або, знаючи, не протестує проти них, записи можуть бути здійснені відносно легко й успішно. Особливо ефективними є записи від руки при спостереженні за випадковими одиницями мови, які рідко з'являються в мовленнєвому потоці, — словами, словоформами, синтаксичними конструкціями. Якщо ж стоїть завдання дослідити не окремі факти, а, наприклад, зв'язне мовлення, характер діалогічної взаємодії людей у процесі спілкування, особливо вимови, інтонації і мовної поведінки в цілому, то записи від руки є малопродуктивні:

спостерігач може зафіксувати лише окремі ланки ланцюга, і вибір цих ланок є завжди суб'єктивним.

Тому для більшої частини завдань, що розв'язуються сучасною соціолінгвістикою при дослідженні усного мовлення, характерними є застосування інструментальної техніки — переважно магнітофонів та диктофонів (для фіксації жестової й мімічної поведінки використовуються навіть відеокамери). Їх застосування може бути відкритим та прихованим. При відкритому використанні записуючого приладу дослідник оголошує інформантам про мету (правдиву чи вдавану) своїх записів і намагається в процесі спостережень зменшити ефект мікрофона, який тією чи іншою мірою сковує поведінку виучуваних індивідів.

Дослідники сучасного російського розмовного мовлення, які здійснювали в 70-ті роки XX ст. масові записи спонтанного мовлення, дійшли висновку, що при тривалому спілкуванні з інформантами ефект мікрофона значною мірою вдається зняти і більша частина записів бесід з інформантами, їх розповідей про ті або ті ситуації їхнього життя свідчить про достатньо вільну мовну поведінку людей при включеному мікрофоні (див., наприклад: [56], [129], [130], [57], [131]).

Однак ця поведінка є ще більш вільною й природною, невимушеною, коли мовець не знає, що його мовлення записують (а такий матеріал, розуміється, є найціннішій). Тому, коли є можливість, соціолінгвісти широко застосовують інструментальний запис. Коли це неможливо, деякі дослідники суміщають відкритий і прихований запис. Так, У. Лабов при роботі зі своїми інформантами робив магнітофонні і відеозаписи відкритим способом, а потім оголошував перерву в роботі і, коли випробувані розслаблялися під час відпочинку, ведучи один з одним неквапливі бесіди, отримував дані про спонтанне мовлення мовців вже за допомогою відкрито працюючих магнітофонів і відеокамер [221].

Прихований магнітофонний запис часто застосовується в «польових» умовах: в магазині, у вагоні потяга, біля залізничної каси, на прийомі у лікаря тощо. У цих випадках вдається отримати масовий матеріал, що характеризує стереотипну поведінку людей у сандартній ситуації, зафіксувати відмінності подібних стереотипів (питань, відповідей, реплік) залежно від соціальних характеристик комунікантів.

14.2.3. Значення етичного чинника при включеному спостереженні Передумови для спрямованих методів збирання соціолінгвістичного матеріалу

При включеному спостереженні, особливо при інструментальній фіксації мовлення спостережуваних, важливого значення набуває етичний чинник. Якщо спостереження велося хоч більш-менш систематично і чужі мовленнєві твори — це не випадково почуті на вулиці фрази, то для їхнього використання (особливо якщо мати на увазі публікації) бажано заручитися згодою спостережуваного індивіда. У будь-якому випадку слід гарантувати анонімність досліджуваних — звичайно, за умови, якщо це не суперечить їхньому власному бажанню.

В усіх описаних різновидах зовнішнього і включеного спостереження йдеться про такі шляхи збирання соціолінгвістичної інформації, коли дослідник спостерігає за мовленнєвою поведінкою індивідів або груп людей, не намагаючись впливати на цю поведінку і навіть докладаючи зусиль до того, щоб зовні не виявити своєї позиції спостерігача.

Однак нерідко вчені стають перед необхідністю розв'язувати завдання на певному, заздалегідь обраному мовному матеріалі. Інакше кажучи, дослідженню має бути піддано не мовленнєвий потік в цілому, а якісь його фрагменти, що містять певні слова, словоформи, якісь (наприклад, фонетичні або морфологічні) варіанти тощо. Об'єктивна фіксація спонтаної мовної поведінки людей зайняла б дуже багато часу і потребувала б великої затрати зусиль, оскільки не можна «замовити» мовцеві продукування тільки тих мовленнєвих фактів, котрі цікавлять дослідника, і ці факти довелося б «виуджувати» з великих масивів записів.

Щоб уникнути цього, методи збирання соціолінгвістичного матеріалу роблять спрямованими. До таких опитувань належать усне інтерв'ю та анкетування.

Запитання та завдання

1. Які науки виникли внаслідок застосування методу спостереження?
2. В яких науках вирішальну роль відіграє спостереження?
3. Доведіть, що спостереження є стимулятором наукового пізнання дійсності.
4. Доведіть, що присутність спостерігача є перешкодою для нормальних поведінницьких процесів.

5. Що таке хоторнський ефект?

6. У чому полягає парадокс спостерігача (за У. Лабовим).

7. Що таке приховане спостереження?

8. Яке спостереження називають уключеним? За яких умов воно може бути ефективним?

9. Які бувають невдачі при включеному спостереженні?

10. Коли, за яких умов бувають ефективними записи від руки та коли вони є малоефективні?

11. Коли і як застосовують при спостереженні інструментальну техніку?

12. Що таке ефект мікрофона?

13. В яких умовах застосовується приховане магнітофонне записування?

14. Яке значення має етичний чинник при включеному спостереженні?

Лекція п'ятнадцята

СПРЯМОВАНІ МЕТОДИ ЗБИРАННЯ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

15.1. Усне інтерв'ю

15.1.1. Специфіка інтерв'ю в соціолінгвістиці. Головне завдання синхронічної соціолінгвістики

Метод інтерв'ю соціолінгвістика запозичила з соціальної психології. Однак він зазнав істотних змін у зв'язку зі специфікою дослідницьких завдань. Специфіка цих завдань така, що самі завдання відрізняються від тих, які доводиться розв'язувати соціологам і соціопсихологам. Якщо останні використовують усне інтерв'ю для з'ясування думки інформантів з тих або тих соціальних, політичних, культурних питань (наприклад, про те, за кого вони воліють голосувати на найближчих виборах, який кінофільм минулого року вважають найкращим тощо), то соціолінгвіста часто цікавить скоріше форма відповідей, чим їх зміст.

Звичайно, можна використовувати методику інтерв'ю і для «лобових» запитань щодо правильності / неправильності тих або тих мовних виразів, про ставлення до неологізмів, запозичень, ненормативної лексики тощо, проте дані, отримані за допомогою таких запитань, характеризують не використання мови різними групами мовців, а їхнє ставлення до мови, оцінку окремих мовних фактів. Розуміється, думки людей про їхню власну мову важливі, і соціолінгвістика ці думки вивчає. Однак це лише вторинний матеріал, оскільки головне завдання синхронної соціолінгвістики — дослідження механізмів спонтанного використання мови різними соціальними групами мовців у різних комунікативних ситуаціях.

15.1.2. Основна функція методу інтерв'ю. Формальне й неформальне інтерв'ю

Тому основна функція методу інтерв'ю — отримати матеріал, що характеризує спонтанну мовну поведінку людей. У залежності від того, які завдання ставить перед собою дослідник, інтерв'ю може мати форму відносно вільної бесіди інтерв'юера з інформантом на

задану тему (збереження однієї й тієї ж самої теми в бесідах з різними інформантами є важливим, оскільки це дозволяє порівнювати мовлення різних людей) — або ж складатися зі заздалегідь підготовлених і, як правило, логічно пов'язаних одне з іншим запитань, що провокують (спонукають) відповідаючого на вживання тих або тих мовних одиниць. Інтерв'ю називають ф о р м а л ь н и м (коли воно має строго планований сценарій) і н е ф о р м а л ь н и м (коли такого сценарію немає і спілкування інтерв'юєра та інтерв'юованого плине за природною логікою розвитку бесіди).

Вільний, неформальний різновид інтерв'ю може використовуватись, наприклад, при фонетичних дослідженнях: навіть на порівняно коротких відрізках мовлення, яке звучить, виявляються основні риси мовленнєвої норми і відхилення від неї (характер наголошених і ненаголошених голосних, пом'якшення / непом'якшення приголосних перед м'якими приголосними, варіативність традиційної й нової норми тощо).

Інтерв'ю за заздалегідь складеною програмою також годиться для вивчення вимовних особливостей (особливостей вимови), однак отримати таким шляхом дані, що стосуються, наприклад, слововживання або граматичних характеристик мовлення, важко, тому що певні слова і граматичні форми зустрічаються в мовному ланцюгу значно рідше, ніж ті або ті звуки та їхні сполучення. Тому інтерв'ю із загодя підготовленими запитаннями використовується переважно тоді, коли слід стимулювати інформанта до вживання тих мовних фактів, котрі цікавлять дослідника. Природна річ, справжня мета такого інтерв'ю має бути прихована від інформантів: їм пропонується відповісти на запитання, що стосуються їхнього побуту, роботи, відпочику, улюблених занять тощо.

Наприклад, при масовому обстеженні носіїв російської літературної мови, яке здійснювалось московськими лінгвістами в 60-ті роки XX ст., інформантам задавалися запитання такого типу:

— *Какие деревья растут во дворе вашего дома*? (Очікувана відповідь, поряд з іншими: *то́поли / тополя); — Вы перед работой успеваете позавтракать? Чай любите или кофе? А если кофе, то с молоком или*? ... (Очікувана відповідь: *чёрный / чёрное*) тощо (див. [70, 104–107]).

Дослідники нерідко використовують метод інтерв'ю, навіть не щоразу усвідомлюючи це. Розглянутий вище метод спостереження,

в тому числі і включеного, значною мірою зводиться до численних бесід з представниками виучуваного соціуму. Кожен соціолінгвіст так чи інакше довідується про те, як носії мови оцінюють комунікативну поведінку окремих осіб, що вони думають про статус мови, мовну політику, роль тих або тих форм існування мови в житті суспільства тощо. Якщо до збирання таких відомостей підходити більш усвідомлено, заздалегідь розробляти програму бесіди, формулювати для себе в явному вигляді ті запитання, на котрі слід отримати відповідь, цілеспрямовано підбирати співрозмовників, репрезентативних для різних соціальних страт і суспільства в цілому, то ефективність невимушеної бесіди може виявитись не нижчою, аніж формальне інтерв'ювання.

15.2. Анкетування

15.2.1. Анкетування як метод отримання соціолінгвістичної інформації Анкета. Закриті та відкриті її запитання. Запитання, що закриваються

Анкетування — один з найрозповсюдженіших, «чи не нейнадійніший» [2, 248] метод отримання соціолінгвістичної інформації. Він застосовується передусім при обстеженні великих сукупностей мовців, тобто в макролінгвістичних дослідженнях.

Анкета являє собою перелік запитань, яким можуть бути приписані заздалегідь заготовлені варіанти можливих відповідей (у цьому випадку дуже важливим є те, щоб альтернативні відповіді не перетинались (не перехрещувалися) і в сумі покривали всі можливості). Такі запитання називаються з а к р и т и м и; їм протиставлені в і д к р и т і запитання, коли респондент сам обирає і форму, і зміст відповідей.

У багатьох випадках формально відкриті запитання по суті передбачають цілком певний і обмежений список можливих відповідей; такі запитання можна назвати т а к и м и, щ о з а к р и в а ю т ь с я (рос. закрываемыми). Таким, наприклад, є запитання про вік респондента, де всі варіанти легко укладаються в незначну за обсягом підмножину натуральних чисел. Якщо набір альтернатив не є таким очевидним, дослідник може заготовити список стандартних рубрик, за якими розподіляються всі варіанти відповідей. Цей рубрикатор може готуватися під час попередньої обробки заповнених анкет, проте часто він буває відомий до анкетування.

Сказане стосується, скажімо, запитань переписів про національність та рідну мову в Росії: респондент може вказувати будь-яку національність (рідну мову), однак ще на стадії підготовки перепису готуються словники мов і *словники національностей*, у відповідності до яких, скажімо, національності *камчадал, помор* або *козак* (рос. *казак*) при обробці анкет автоматично переводяться в *російську*, а мови *ерзя і мокша* — в *мордовську*.

Зазвичай анкетування проводиться з метою отримати статистичні результати, тому переважна більшість запитань, що містяться в анкетах, — це запитання або закриті, або такі, що можуть бути закриті при їхній обробці.

15.2.2. Два типи соціолінгвістичних анкет. Сфера застосування анкет, спрямованих на об'єктивне дослідження функціонування мови в суспільстві. Критичний аналіз анкети для вивчення соціолінгвістичного аспекту українсько-російської двомовності (середина 1980-х років)

Соцілінгвістичні анкети можна розподілити на два типи: одні спрямовані на об'єктивне дослідження функціонування мови в суспільстві, інші — на вивчення мовного узусу, на оцінювання носіями мови конкуруючих мовних варіантів.

Більш розповсюдженими є анкети першого типу. З їхньою допомогою в багатомовних спільностях з'ясовується, яка з мов, використовуваних у даній спільності, на думку представників різних національних і соціальних груп, повинна мати статус державної; яку з двох (або більше) мов обирає білінгв при спілкуванні на виробництві, в міських ситуаціях, у сімейному спілкуванні тощо.

Розглянемо як приклад анкету (вона була написана російською мовою, проте ми її тут подаємо, як і годиться, мовою державною), за допомогою якої Інститутом мовознавства АН УРСР у середині 1980-х років вивчався соціолінгвістичний аспект українсько-російської двомовності [155, 18–19].

1. Прізвище, ім'я, по-батькові (заповнюється за бажанням інформанта)
2. Рік народження _____
3. Місце народження _____
4. Стать (чол., жін.). Підкресліть.

5. Національність _____
6. Освіта (підкресліть):
   а) незакінчена середня;
   б) середня;
   в) середня спеціальна;
   г) незакінчена вища;
   д) вища (гуманітарна, природничо-наукова, технічна).
7. Професія _____
8. Соціальне походження (підкресліть): з робітників, колгоспників, службовців.
9. Соціальний стан (підкресліть): той, що навчається, робітник, колгоспник, службовець (укажіть посаду).
10. Місце проживання в даний час (місто, село, район, область). Назвіть повністю _____
11. Укажіть місто, село, район, область, де Ви проживали найтриваліший час _____
12. Ваша рідна мова (російська, українська, інші мови народів СРСР) _____
13. Чи навчались ви російській мові тільки цілеспрямовано (у школі і т. д.) чи в спілкуванні з особами, що розмовляють по-російському (у сім'ї, на роботі, в армії тощо)? Укажіть _____
14. Як Ви оцінюєте ступінь володіння російською мовою (підкресліть один з пунктів):
   а) розумію того, хто говорить російською;
   б) читаю, але розмовляю й пишу з утрудненнями;
   в) читаю, пишу й вільно розмовляю.
15. Якою мовою (російською, українською чи якоюсь іншою) розмовляли перед тим, як пішли до школи? _____
16. У школі з якою мовою навчання (російською, українською або якоюсь іншою) вчитеся (вчилися)?
17. Якою мовою (російською чи українською) спілкуєтесь (якщо спілкуєтесь двома мовами, також укажіть):
   а) з українцями?
   б) з росіянами?
   в) з людьми іншої національності, що говорять російською?
18. Якою мовою (російською чи українською) Ви спілкуєтесь (якщо спілкуєтесь двома мовами, також укажіть):

а) у сім'ї:
з батьком і матір'ю?
з дітьми?
з чоловіком?
з жінкою?
з іншими родичами?

б) в школі?
в) на роботі?
г) з друзями?
д) з сусідами?
е) зі знайомими?
ж) у побуті (магазин, транспорт, майстерні тощо)?

19. Якій мові (російській, українській) Ви віддаєте перевагу при:
а) читанні книжок?
б) огляді вистав?
в) огляді телепрограмм?
г) слуханні радіопередач?

20. Якою мовою (російською чи українською) Ви виступаєте на зборах?

Підкресліть.

21. Якою мовою (російською, українською або якоюсь іншою) проводяться (або проводились) заняття з Вашими дітьми, онуками:
а) в дитячих яслах?
б) у дитячому садку?

22. У школі з якою мовою навчання (російською, українською або якоюсь іншою) вчаться (або вчилися) Ваші діти? Внуки? _____

Ця анкета відбиває як позитивні якості, так і недоліки найчастіше використовуваних у соціолінгвістичних дослідженнях способів письмового опитування носіїв мови. Тому слід прокоментувати її більш докладно.

Вже сама форма анкети ховає в собі підводні камені, які так чи інакше мали позначитись на результатах дослідження.

Перший пункт, незважаючи на факультативність[35] його заповнення, може викликати у респондента негативну реакцію і вплинути на результати анкетування; а головне в тому, що він не несе жодної соціолінгвістичної інформації.

Незрозуміло, як заповнюється п. 5 (за документом чи за «відчуттям») і п. 12 (про неоднозначність поняття *рідна мова* ми вже говорили).

Неоднозначно інтерпретується й питання про освіту (6), де найнижчий ступінь іменується «*незакінчена середня*»; зовні ця категорія нагадує офіційно прийнятий в СРСР (і в сучасній Росії) термін *неповна середня освіта* (рос. *неполное среднее образование*), і саме так можуть його зрузуміти чимало респондентів. Зробимо одне суттєве застереження. Офіційний зміст цього терміна залежить від року завершення освіти: з 1921 року (коли в країні було уніфіковано систему освіти) це 7 класів, з 1958 р. — початку 1960-х — 8 класів (перехід на нову систему відбувався неодночасно); у 1990-х роках в Росії здійснено перехід на 9-річну неповну середню освіту. Отже, ті з респондентів, хто не має свідоцтва про неповну середню освіту, строго кажучи, повинні залишити графу 6 незаповненою. Можна вважати, що укладачі анкети мали тут на увазі усякий освітній рівень, що є нижчим від середнього. Проте це дивно, особливо якщо на інформантів не накладаються вікові обмеження: в старших вікових групах (як це було й раніше) існують неграмотні й малограмотні, а особи з початковою освітою є досить численні в усіх поколіннях. Немає потреби зупинятись на самоочевидних відмінностях у комунікативній поведінці малограмотних і тих, хто має початкову освіту, — остання може бути «майже» неповною середньою (наприклад, людина усього-тільки не закінчила восьмий клас).

Запитання про соціальне походження і соціальний стан (8 і 9), навпаки, оперують загальноприйнятими в СРСР, проте малоінформативними для соціолінгвістики категоріями. Зокрема, зовсім незрозумілим є вид занять (і реальний соціальний стан) робітників, що проживають у сільській місцевості: це можуть бути шахтарі (у Донбасі) або робітники великих промислових підприємств (у приміських зонах) — вони працюють у явно багатонаціональних колективах, або ж робітники дрібних підприємств типу ремонтних майтерень, зерносховищ, магазинів (крамниць), або робітники радгоспів, у соціальному відношенні такі, яких не можна відрізнити від колгоспників. Уточнення *вкажіть посаду* допомагає мало: скажімо, посада *бригадир* буває на найрізноманітніших виробництвах.

Запитання 3, 10 і 11 призначені, мабуть, для з'ясування мовного «анамнезу» респондента, проте не цілком досягають цієї мети. Мовний репертуар індивіда багато в чому визначається середовищем перших 10–12 років життя (а відповідне запитання в анкеті якраз відсутнє), але при цьому не залежить від місця народження і проживання в дитинстві; місце проживання в момент опитування і навіть місце найбільш тривалого проживання можуть позначатись на вживанні різних мовних варіантів значно слабкіше. Для України не буде рідкістю людина,

[35] Від. лат. *facultas* = (можливість) (звідси ж і слово *факультет*).

яка народилася в Києві, скажімо в 1919 році і в дитинстві попала в Польщу; там вона могла провести перші 20 років порівну у Стрию, Дрогобичі і Львові, розмовляючи з дитинства двома мовами й отримавши освіту польською; у цьому випадку вона з великою імовірністю на період 1939–1956 рр. (17 років!) могла стати постійним жителем — в'язнем або засланим — Сибіру або Далекого Сходу.

Як відомо, в умовах України білінгвізм з дитинства — достатньо звичайне явище (інша справа, що мови можуть бути нечітко розмежовані). Між тим у наведеній вище анкеті респондент зобов'язаний указати лише одну мову не тільки як рідну (п.12), а й як мову раннього дитинства (п. 15). При цьому в родині можна говорити обома мовами (п.16 а), а на виробниче спілкування накладається несподіване обмеження: взагалі можна використати будь-яку мову або обидві навперемінно (п. 18 в), проте на зборах слід дотримуватись лише однієї з них (п. 20). Читати книжки, дивитися спектаклі тощо, очевидно, допустимо обома мовами, проте віддавати перевагу все ж слід в кожному випадку тільки одній (п. 19).

Є в розглядуваній анкеті й більш дрібні недоліки в формулюваннях. Місця проживання (п. 10, 11) слід указувати точно (*місто, село, район, область*), а для місця народження (п. 3) начебто достатньо написати *СРСР* або *село Троицкое*. Наприклад, при буквальному розумінні альтернатив, що пропонуються в пункті 6 д, людина з математичною освітою (а така освіта нерідко супроводжується досить формалізованим мисленням) не зможе його заповнити, оскільки математика не є ані гуманітарною, ані природничою, ані технічною наукою. Той, у кого рідною мовою є, скажімо, білоруська, формально кажучи, не зможе заповнити п. 12 (це *друга* мова, а не *другі* мови). Ще складніше заповнити цей пункт, коли рідною є угорська або ще яка-небудь мова, що не входить до числа «*мов народів СРСР*» (на 1939 рік угорці складали 13 % населення Закарпатської обл., румуни — 11 % населення Чернівецької обл., болгари — 6 % населення Одеської обл., у деяких регіонах України проживало чимало поляків та греків).

До формулювання запитань, що передбачають суб'єктивну оцінку власної мовної компетенції (п. 14), слід підходити якомога акуратно. Досвід показує, що задані «в лоб» запитання такого типу дають інформацію, релевантну хіба що для етнопсихології. По Кіровоградській обл., наприклад, укладачі анкети отримали парадоксальні результати: 100 % росіян визнали рідною етнічну мову і тільки

нею говорили в ранньому дитинстві, а до моменту опитування більш як три чверті з них мали труднощі не тільки при письмі, а й при усному спілкуванні, чого не скажеш про українців ([155, 26]; абсолютні цифри перелічені в проценти) (табл. 2):

Таблиця 2

Ступінь володіння мовою:	Українці	Росіяни
вільно розмовляю, читаю, пишу %	60,4	22,2
читаю, але розмовляю й пишу з ускладненнями %	22,0	77,8
розумію того, хто говорить по-російськи %	17,6	0,0

15.2.3. Основні вимоги до складання соціолінгвістичної анкети

15.2.3.1. Однозначність розуміння запитань анкети

Усі запитання, занесені до неї, повинні розумітись о д н о з н а ч н о. Якщо якісь запитання або пропоновані варіанти відповідей можуть викликати неповне розуміння або різні тлумачення, то потребуються (є необхідними) зрозумілі коментарі. Наявність в анкеті відкритих запитань можлива лише в двох випадках: по-перше, коли дослідник заздалегідь уявляє собі, до яких категорій їх буде зведено, а формулювання всіх можливих варіантів у самій анкеті було б занадто громіздким (наприклад, запитання про національність при дійсно багатонаціональній генеральній сукупності); по-друге, коли статистична обробка даного пункту анкети не передбачається. Останній варіант часто зустрічається при попередньому анкетуванні в ході пілотажного дослідження. Однак навіть у цих випадках доцільно робити запитання лиш наполовину відкритими: найбільш імовірні закриті рубрики доповнити рубрикою типу «Та інше (та ін.) (вказати детально)».

Запитання паспортної групи (стать, вік, національність, місце проживання, соціальний стан тощо) задають виключно з метою наступної розробки за відповідними рубриками, і саме цим завданням має бути підпорядковане її формулювання. Наприклад, якщо стосовно віку предбачається розробляти матеріали не по кожному окремо, а по певних когортах, то відповідне запитання доцільно відразу ж зробити закритим. Наприклад, результати розглянутого анкетування в Україні розроблялися за категоріями «до 25 років» (нижній вік анкетованих залишається незрозумілим), «від 25 до 45 років», «45–60 років і більше» [155, 24]. Тому замість запитання про рік народження технологічно простіше було б поставити закрите запитання про вік з альтернативами відповідей «? — 25 повних років», «26–45 повних років», «45 і більше повних років».

15.2.3.2. Термінологічність ключової лексики

Ключова лексика має використовуватись термінологічно. В тих випадках, коли якась понятійна підсистема має загальноприйняті (особливо офіційно закріплені) способи вираження, слід користуватися саме ними. Якщо зангальноприйнята рубрикація входить у суперечність із завданнями дослідження, її треба змінювати, проте в цьому випадку слід особливо ретельно підходити до формулювань.

Очевидно, що респондент повинен мати об'єктивні засади для відповіді на запитання. Інколи в анкеті вимагається оцінити деяку гіпотетичну ситуацію; і в цих випадках слід детально роз'ясняти, що саме означає така ситуація. Наприклад, у двомовному суспільстві одна мова — А — в усіх сферах, крім сімейного спілкування, може домінувати над мовою Б, що є рідною для значної частини населення. Якщо порушується питання про введення мови Б у систему освіти, може бути проведене масове анкетування населення з метою виявити суспільну думку з цього питання.

Реальна практика таких опитувань інколи дає парадоксальні результати: за перехід на мову Б як засіб навчання в середній школі висловлюється більше респондентів, ніж за використання її в тій же функції в початковій школі.

Реалізація такої освітньої політики призвела б до неприпустимо низького рівня знання випускниками середньої школи домінуючої в суспільстві мови А, чого респонденти не мали на увазі. Значна їх частина просто не змогла розібратися в суті запитань, що їм (респондентам) пропонувалися (наприклад, відповідаючи на ці запитання анкети, не усвідомлювали відмінність мови навчання від мови виучуваного предмета). Точніше, укладачі анкети не допомогли респондентам чітко уявити, що означає гіпотетична ситуація, з приводу якої запропоновано висловити свою думку.

15.2.3.3. Неприпустимість «стилістичного розмаїття» у формулюванні однотипних запитань

Інколи недостатньо досвідчені укладачі анкет через недбалість по-різному формулюють однотипні запитання, включаючи, наприклад, запитання *Чи говорите Ви мовою А* поряд із запитанням *Чи знаєте Ви мову Б*? Це підштовхує респондента до протиставлення дієслів *говорити* і *знати*, хоча самі укладачі могли й не вкладати в цю розбіжність ніякого особливого сенсу (а якщо й укладали, повинні

були роз'яснити її більш виразно й чітко). Таке «стилістичне розмаїття» призводить лише до додаткових ускладнень і знижує достовірність відповідей. Не менш важливим є й те, щоб повністю збігалася рубрикація відповідей на однотипні запитання.

15.2.3.4. Недопустимість (небажаність) запитань складної структури, відповіді на які містяться в різних площинах

Слід уникати запитань складної структури, відповіді на які розміщуються в двох площинах. Так, іноді запитанню про ступінь володіння мовою пропонується набір альтернатив наступного типу: *Володію досконало; Вільно говорю, але не пишу й не читаю; Говорю з утрудненнями; Розумію загальний зміст сказаного; Розумію й відтворюю етикетні фрази; Не володію мовою.* Тут змішуються мовна компетенція і володіння писемною формою мови, що є неприпустимим не тільки для мов по суті безписемних (типу евенкійської або вепської), писемних, але таких, що майже не мають літератури (типу алтайської або ненецької), а й для розвинених мов типу татарської або (в межах Росії) вірменської, оскільки в багатьох районах розселення відповідних народів ці мови не використовуються в шкільному навчанні.

Ось ще один типовий приклад такого змішування двох запитань в одному. Це запитання про віддання переваги мові масової комунікації.

Так, запитанню *Якою мовою Ви волієте читати газети*? (рос. *На каком языке Вы предпочитаете читать газеты?)* можуть бути написані альтернативи вдповідей: *Тільки мовою А; Частіше мовою А; Однаковою мірою мовами А і Б; Частіше мовою Б; Тільки мовою Б; Залежить від змісту.* Взагалі кажучи, цілком природним видається одночасний вибір останнього варіанта й одного з п'яти попередніх. В акуратно складеній анкеті неодмінно (обов'язково) має бути присутньою й альтернатива *Газет не читаю*, або ж сам пункт анкети має бути переформульований на *Якщо ви читаєте газети, то* ...і його заповнення не має бути обов'язковим.

На двомовній території, скажімо, в Татарії, може трапитись, що значна частина респондентів, які вільно володіють російською й татарською мовами, воліє знайомитись з міжнародними й загальноросійськими новинами з публікацій у центральній пресі (тобто російською), а з новинами Татарстану — в місцевих газетах (і віддає перевагу татарськомовній пресі). Однак серед цієї групи опиняться не лише ті, хто однаковою мірою цікавиться новинами двох типів,

але й такі, хто розподіляє свою увагу між цими областями у співвідношенні 1: 3 і, навпаки, 3: 1. Для тих, хто «в рівній мірі цікавиться» проблема вибору між варіантами відповідей: *Однаковою мірою російською і татарською* і *Залежить від змісту* — не виникає: вони здадуться (видадуться) їм рівнозначними. Тим же, хто воліє отримати з газети один тип відомостей і досить добросовісно поставиться до заповнення цього пункту, може захотітись обрати дві відповіді водночас. Залишається тільки гадати, чим вони керуватимуться при необхідності вибору одного варіанта з запропонованої дослідником альтернативи, проте ясно, що інтерпретація цього пункту анкети наштовхнеться на певні труднощі.

15.2.3.5. Акуратність у вирішуванні питання вибірки, у вирішуванні, що здійснюється паралельно з розробкою самої анкети

Паралельно з розробкою анкети вирішується питання вибірки. Незважаючи на очевидну важливість цієї проблеми, в реальних соціолінгвістичних дослідженнях до неї часто підходять дуже недбало. Так, у ході згаданого вище вивчення українсько-російського білінгвізму вибірка помітно відрізняється від генеральної сукупності навіть за такими параметрами (що не ставлять особливих проблем), як вік і стать. По Україні віки (рос. возрасты) 16–24, 25–44, 45 і більше у 1989 році співвідносились як 16: 36: 46, у вибірці (дані наведено лише по Кіровоградській області) середній вік переважав над старшим, і співвідношення було 17: 43: 40. Ще помітнішою є диспропорція за статтю: по Україні чисельність чоловіків і жінок у віці 16 років і більше в 1989 р. співвідносилась як 44: 56, у вибірці ж (по Кіровоградській області) — 31: 69.

Запитання та завдання

1. У чому полягає специфіка інтерв'ю в соціолінгвістиці?
2. Яке завдання синхронної соціолінгвістики є головним?
3. У чому полягає основна функція методу інтерв'ю?
4. Яке інтерв'ю є формальним і неформальним?
5. При яких дослідженнях використовується неформальний різновид інтер'ю?
6. Коли використовується формальне інтерв'ю?
7. Що таке анкетування? Що являє собою анкета?
8. Які запитання анкети називаються відкритими й закритими?

9. Що можна сказати про запитання в анкеті, які закриваються?
10. Які є типи соціолінгвістичних анкет?
11. У яких сферах застосовуються анкети, спрямовані на об'єктивне дослідження функціонування мови в суспільстві?
12. Які вади (недоліки) мала анкета, призначена для вивчення соціолінгвістичного аспекту українсько-російської двомовності (середина 1980-х років)?
13. Які вимоги ставляться до складання соціолінгвістичної анкети?

Лекція шістнадцята

МЕТОДИКА ОПИТУВАННЯ РЕСПОНДЕНТІВ

16.1. Методика опитування респондентів. Ставлення респондента до опитування й опитувача. Два способи заповнення анкет. Розписане інтерв'ю

Перше, на що слід звернути увагу, — це ставлення респондента до опитування й опитувача. Потенційному респондентові можуть бути незрозумілі (неясні) реальні цілі анкетування й причини, за якими він сам потрапив до вибіркової сукупності. Він може побоюватись, що його участь в опитуванні або конкретні відповіді, які він даватиме, можуть мати небажані наслідки особисто для нього. Це призводить до навмисного викривлення відповідей або навіть до відмови від анкетування. Така реакція досить розповсюджена при обстеженні мовної ситуації. Крім того, індивідуальні характеристики інтерв'юера (стать, вік, етнічна приналежність тощо) можуть ускладнити міжособистісну взаємодію між ним і респондентом.

Вплив схожих чинників може позначитись і при інших методах збирання інформації (при спостереженні, усному інтерв'юванні), проте при масовому анкетуванні, завдання якого — зібрати представницьку інформацію по будь-якому соціуму, їх урахування є особливо важливим. Якщо ті, хто відмовляється співпрацювати з дослідником, і ті, хто усвідомлено йде на спотворення (викривлення) інформації, відрізняються від «правдивих» респондентів якимись важливими соціальними характеристиками, то репрезентативність результатів дослідження знижується. Загальних рецептів, які б допомагали зменшити вплив цих «збурюючих» (рос. *возмущающих*) чинників на результати дослідження, запропонувати неможливо. Тут успіх багато в чому визначається тактом інтерв'юера, його дослідницьким та життєвим досвідом.

Заповнення анкет може проходити двома способами: анкетований або сам заповнює бланк, або це робить з його слів інтерв'юер. Соціологи використовують навіть розсилання анкет по пошті; у соціолінгвістиці достовірність цього методу є сумнівна, оскільки процент повернення анкет є невисоким, а в соціально-психологічних

характеристиках тих, кому розіслані анкети, й тих, хто відповів на них, можуть бути значні розбіжності.

Крім того, як вважає Р. Йодлбауер, у випадку самостійного заповнювання анкет інформантами може відбуватися свідоме чи несвідоме викривлення даних. Опитування за допомогою анкет має ще один недолік: анкета складається зі стандартизованих запитань, а мовна поведінка інформантів є дуже різноманітною. Очевидно, що запитання анкети не можуть охопити всіх особливостей її прояву. Внаслідок цього картина, складена за матеріалами анкет, завжди виглядає дещо згрубілою. Вихід з цього становища дослідник вбачає в тому, щоб залишати в анкетах більше місця для так званих «вільних» відповідей (див. [212]).

У соціології і в соціальній психології таке опитування, коли анкета заповнюється інтерв'юером, а значна частина запитань — відкриті, іноді взагалі не відносять до анкетування, а називають розписаним інтерв'ю.

16.2. Вплив інших чинників при проведенні опитування на його результати (опитуваний і опитувач — різні особи; використання одного бланка кількома респондентами; роль додаткових коментарів тощо)

Слід мати на увазі, що при достатньо масовому анкетуванні дослідник і інтерв'юер можуть бути різним особами. У цьому випадку дуже важливо, щоб інтерв'юер мав спеціальну підготовку і його погляд на виучувану проблему не відрізнявся від погляду дослідника. Корисно мати спеціальну інструкцію для інтерв'юера.

Використання анкетування й інтерв'ювання, на думку Б. Шлібен-Ланґе, пов'язане з певними труднощами. Оскільки тут дуже бажаною є готовність інформантів допомогти дослідникові, а також наявність у них високого інтелектуального рівня (див.: [227, 103]).

При нескладно організованих анкетах часто використовується один бланк для декількох респондентів, а отримані від них дані вносяться до окремих колонок. У таких обставинах інтерв'юер повинен бути впевненим, що респондент не може бачити раніше зібраної інформації, оскільки вона майже напевно вплине на зміст його власних відповідей. У будь-якому випадку необхідно слідкувати, щоб в анкеті відбивалося бачення (точка зору) самого респондента, щоб він не мав можливості консультуватися з іншими особами. Якщо

уникнути цього не вдається, інтерв'юер повинен якимсь чином відзначати неповну достовірність отриманої інформації.

Інколи для отримання інформації з других рук підштовхує сама анкета разом з вибіркою. Для мікроперепису 1994 р., про який вже згадувалося, респонденти вибиралися без урахування віку (що, розуміється, правильно, якщо мати на увазі отримання суто демографічної інформації), проте в результаті одне з соціолінгвістично релевантних запитань (відомості про мови, використовувані тими, хто відвідує «навчальні заклади, дошкільні установи») задавалося даремно. У 1994 р. у складі цієї категорії частка, що відвідувала ясла і дитячі садки, склала 22 %.; від цього «контингенту» (та й від значної частини учнів початкової школи) важко очікувати адекватного розуміння змісту запитання про використовувані мови, за них неминуче відповідають родичі, котрі в кращому разі можуть мати щодо цього лише суб'єктивну думку, тому що зазвичай не працюють у відповідних установах і не можуть достеменно знати, якою мовою там відбувається спілкування. Це ж саме запитання ілюструє й іншу методичну хибу: без додаткових коментарів незрозуміло, що означає «користуватись мовою» в школі: це може бути мова неформального спілкування школярів один з одним і/або педагогами, мова навчання і мова, що вивчається. Оприлюднені результати показують, що для різних народів це запитання розумілося по-різному (див. у праці [12]).

16.3. Анкета Н. П. Шумарової (призначення анкети та її структура)

Н. П. Шумарова, як уже не раз зазначалося, користувалася анкетуванням. Його метою було одержання даних про використання широкими верствами населення української та російської мов у різних сферах життєдіяльності — побутовій, виробничо-професійній, сфері культури тощо.

Ось ця анкета (вона в тексті монографії Н. П. Шумарової [174] дається як Додаток № 1):

Анкета

1. Місце проживання _____ 2. Національність _____ 3. Стать _____ 4. Рік народження _____ 5. Освіта (підкресліть): незакінчена середня, середня, вища (філологічна, нефілологічна). 6. Професія _____ 7. Посада _____ 8. Соціальне походження _____ 9. Соціальний стан _____ 10. Ваша рідна мова: українська, російська, інша (вкажіть) _____ 11. Скільки років мешкаєте в цьому населеному пункті _____ 12. Де мешкали найбільш тривалий час _____. 13. Національність батьків: батько _____ мати _____ 14. Національність Вашого чоловіка _____ дружини _____ 15. Якими мовами розмовляють (розмовляли) батько _____ мати _____ 16. З якого віку почали вивчати українську мову _____ російську мову _____ 17. Якою мовою (мовами) розмовляли до вступу до школи _____ 18. Якою мовою проводилися заняття в школі _____ 19. Укажіть, якою мовою Ви переважно розмовляєте: а) у колі сім'ї з дітьми-дошкільнятами _____ з дітьми-учнями _____ з дружиною / чоловіком _____ з батьками _____ б) на роботі з колегами _____ з підлеглими, з керівництвом; в) у магазині з продавцем _____ г) у громадському транспорті _____ г) на прийомі у лікаря _____ 20. Якою мовою переважно Ви розмовляєте зі своїми ровесниками (однолітками) _____ з людьми старшого віку _____ з людьми, які молодші за Вас _____ 21. Якою мовою Вам легше (зручніше) читати книги _____ газети _____ слухати вистави _____ радіопередачі _____ телепередачі. 22. Оцініть свій рівень володіння українською та російською мовами (підкресліть необхідні відповіді).

Розумію мовлення на теми:	*Українською мовою*	*Російською мовою*
побутові	Добре, не дуже добре	Добре, не дуже добре
суспільно-політичні	Добре, не дуже добре	Добре, не дуже добре
виробничі	Добре, не дуже добре	Добре, не дуже добре
навчально-наукові	Добре, не дуже добре	Добре, не дуже добре

Розмовляю на теми:	*Українською мовою*	*Російською мовою*
побутові	Вільно, з труднощами	Вільно, з труднощами
суспільно-політичні	Вільно, з труднощами	Вільно, з труднощами
виробничі	Вільно, з труднощами	Вільно, з труднощами
навчально-наукові	Вільно, з труднощами	Вільно, з труднощами

23. Що зумовлює Ваш вибір телепередачі (підкресліть): тема, зміст передачі, мова (українська, російська), якою вона ведеться. 24. Скільки Ваша сім'я передплачує газет та журналів українською мовою _____ російською мовою_____ іншими мовами (вкажіть якими) _____ 25. У якій школі вчаться (вчились, будуть учитися) Ваші діти (підкресліть): з українською мовою навчання, з російською мовою навчання, з іншою мовою навчання (вкажіть якою) _____ 26. Ви вибрали для своїх дітей саме цю школу, тому що (необхідне підкресліть):

а) хотілося, щоб діти вчилися у школі саме з цією мовою навчання;

б) ця школа знаходиться поблизу дому;

в) немає поблизу школи з бажаною формою навчання;

г) інші мотиви (вкажіть) _____

27. Напишіть Ваші побажання щодо задоволення мовних потреб:

Дякуємо за допомогу!

Як бачимо, ця анкета складається, як це прийнято в соціологічній практиці, з двох частин. У першій містяться відомості про соціально-демографічні характеристики інформанта: національність, рідну мову, вік, стать, рівень освіти, мову шкільного навчання тощо, у другій — пропонується відповісти на питання, що відбивають форми і ступінь володіння мовами. Ця група питань розпадається на три підгрупи. Відповіді на них дозволяють говорити про характер «мовної гнучкості» і опосередковано — про мовну компетенцію індивіда (верстви, групи).

Перша підгрупа містить питання, пов'язані з вивченням мовної поведінки в сім'ї, позародинно-побутовій сфері (спілкування в міському транспорті, з лікарем, продавцем тощо), на виробництві (спілкування з колегами, керівництвом та підлеглими).

Друга група питань пов'язана з вивченням прагнень та можливостей одержання інформації, викладеної українською чи російською мовами. Вони допомагають визначити, якою мовою респондентові легше читати художню літературу, газети, слухати спектаклі, радіо- і телепередачі. Разом з першою підгрупою питань вони подають відомості щодо функціональної активності української мови серед міських жителів різних регіонів України, її місця у сфері мовної свідомості населення, допомагають визначити ступінь заглибленості представників різних національностей в українську літературно-мовну стихію.

Третя група питань дозволяє розглянути оцінку інформантами ступеня співвідношення власної продукційної та рецептивної компетенції в кожній з мов. У цьому випадку аналізувались відповіді на питання: «Як Ви розумієте (добре, не дуже добре) розмови на побутові, суспільно-політичні, виробничі та навчально-наукові теми, коли вони ведуться українською мовою? російською мовою? Як Ви самі розмовляєте (вільно, з труднощами) на перелічені теми українською? російською мовою?».

В анкеті з метою контролю об'єктивності відповідей містяться дублюючі питання як засіб її перевірки на внутрішню узгодженість, що є бажаним для соціологічних опитувань такого виду.

Анкети були складені українською та російською мовами і розповсюджувались у регіонах згідно з національними та мовними особливостями населення.

16.4. «Хитромудрі» анкети, спрямовані на вивчення самої мовної реальності, тобто на те, як саме люди використовують мову. Відмінність цих «хитромудрих» анкет (питальників) від традиційних анкет соціологів? Причини їх (перших) значного обсягу

Анкетуванням розглянутого вище типу з'ясовуються думки про мову і мови, а не сама мовна реальність. А чи може анкета допомогти в справі об'єктивного дослідження самої цієї реальності? Чимало фахівців відповідають на поставлене запитання негативно, оскільки, на їхню думку, сама форма анкети виключає можливість отримання об'єктивного матеріалу: адже ми звертаємось безпосередньо до мовної свідомості мовця і отримуємо самооцінку його мовлення (або оцінку мовлення інших).

І все ж таки деякі соціолінгвісти придумують такі «хитромудрі» анкети, які дозволяють отримувати більш-менш надійний мовний матеріал, який свідчить про те, як люди використовують мову (а не тільки про те, як вони про цю мову думають). Зрозуміла річ, такі анкети суттєво відрізняються від тих, які ми розглядали вище.

Перша відмінність чисто зовнішня. Анкети, спрямовані на з'ясування деталей мовної ситуації, схожі на традиційні анкети соціологів; число запитань, що містяться в ній, відносно невелике (анкета, присвячена українсько-російській двомовності, містить 22 пункти, причо-

му перші 11, складаючи паспортний блок, призначені для виявлення соціальних характеристик інформантів). У тих анкетах, що призначені для з'ясування мовного варіювання, услід за запитаннями паспортного блоку йдуть десятки запитань, часто однотипно побудованих. У русистиці такі анкети називають п и т а л ь н и к а м и (рос. *вопросниками*).

Їхній значний обсяг пояснюється кількома причинами. По-перше, організація розповсюдження і збирання заповнених питальників — справа трудомістка, і доцільно відразу запитати багато про що, наприклад, не про один-два фонетичні варіанти, а про їхні ряди, серії, що реалізуються в різних контекстних умовах. По-друге, дані про випадково вибрані мовні одиниці не дають вірного уявлення про місце цих одиниць у системі їм подібних. По-третє, про один і той же самий факт треба запитати в різній формі, використовуючи різноманітні прийоми (це підвищує надійність отримуваних відповідей): пряме запитання, пропозиція вибрати один варіант з багатьох, заповнити спеціально зроблені пропуски букв у реченнях, словоформ у парадигмах тощо.

16.5. Питальник з вимови М. В. Панова (1960). Мета відволікаючих завдань. Дефектні анкети

Покажемо це на прикладі «Вопросника по произношению», складеного Михайлом Вікторовичем Пановим [35].

Питальник побудовано за такою схемою: I — соціологічна анкета, що включає перелік «лінгвістично значущих» соціальних ознак (тобто таких, котрі можуть впливати на вибір того або того вимовного варіанта (варіанта вимови)): вік, стать, рівень освіти, знання іноземних мов, рід занять (професія), місце народження і місце найбільш тривалого проживання та деякі інші; II — лінгвістична частина, або власне питальник, що містить декілька десятків запитань про вимовні варіанти, характерні для сучасної російської літературної мови.

Для того щоб перевірити стійкість відповідей того, хто заповнює питальник, про одні й ті ж самі явища питається по-різному, наприклад:

(а) «Как Вы произносите: з(ь)верь или з(ъ)верь? (*зверь*) _____»

(б) «Сравните: зверь — звать.

В каком случае Вы произносите «з» мягче? (Подчеркните это слово; если же разницы в произношении «з» нет, то подчеркните оба слова)».

Запитання (а) і (б) розміщені у «Питальнику» достатньо далеко одне від одного (під номерами 25 і 39 відповідно), отже, їх вплив одне на одне є мінімальний.

У соціолінгвістичних питальниках можуть використовуватись відволікаючі завдання. Так, у питальнику з російської морфології [36], автори якого в методиці його укладання дотримувалися форми й духу «Вопросника по произношению», відповідаючого просили заповнювати не лише ті пропуски в тексті, котрі цікавлять дослідника, а й пропуски, що не передбачають жодної морфологічної варіативності:

Мы выпили три стакан.... молока и две чашки ча... (варіанти можливі тільки в останній словоформі *чая / чаю*, але не в словоформі *стакана*);

В этом собрани... участвовали представители разных профессий: врачи, фармацевт..., бухгалтер..., учител..., инженер... кондуктор..., железнодорожник...

(Очевидно, що варіативність флексії можлива лише в декотрих з перелічених тут форм множини іменників, уключаючи і таку варіативність, яка забороняється літературною нормою: *бухга́лтеры / бухгалтера́, инжене́ры / инженера́, конду́кторы / кондуктора́*).

У запитаннях про акцентні варіанти (типу *зво́нишь / звони́шь, два шага́ / два ша́га* тощо) той, хто відповідає, повинен розставити наголоси не в окремих словах, що допускають варіативне акцентування, а й в усіх словоформах речень, а тому справжня мета завдання залишалась для нього не зовсім зрозумілою.

Ці та інші відволікаючі прийоми забезпечують більшу об'єктивність матеріалу питальників, зменшуючи вплив суб'єктивних намірів інформанта.

Як би ретельно не підходили дослідники до формулювань запитань, частина заповнених анкет може виявитися дефектною. При суцільному обстеженні генеральної сукупності в обробку йдуть усі анкети; так у підсумкових матеріалах переписів з'являються дані про тих, хто не вказав стать, вік тощо. При вибіркових опитуваннях респондентів небагато, і уважність інтерв'юера допомагає звести число дефектних анкет до мінімуму. При заочному анкетуванні (коли респондент заповнює анкету самостійно) серед повернених анкет завжди знаходяться такі, де є не висвітлені важливі для дослідника запитання або містяться нові суперечності. У практиці соціолінгвістичних опитувань нерідко трапляється, коли в одному пункті анкети

респондент відзначає, що володіє мовою А, а в другому — що воліє читати нею кижки, або повідомляє, що отримав середню освіту мовою А, хоча відомо, що ця мова перестала використовуватися як мова навчання в рік народження респондента. Якщо анкетування робиться інтерв'юером, то такі недоліки знаходяться на його сумлінні, проте при масових опитуваннях вони неминучі. (У соціологічній практиці застосовується навіть повторне контрольне анкетування частини респондентів з метою виявити некваліфікованих інтерв'юерів.) При як слід організованому анкетуванні це береться до уваги заздалегідь: у згаданому вище обстеженні сибірських народів спеціально опитували таку кількість респондентів, котра «у декілька разів перевищувала потрібне для вибірки число, чим забезпечувалася можливість вибракування дефектного анкетного матеріалу» [2, 254].

Якщо доля виявлених у ході первинної обробки дефектних анкет є досить високою, вже не можна обмежуватись вибракуванням окремих анкет, під запитанням виявляється достовірність усього обстеження в цілому, і слід шукати серйозну методичну ваду або в формулюваннях запитань, або ж у порядку анкетування.

У деяких випадках дефектність певного відсотка анкет є неминуча; так буває, коли респондент на які-небудь пункти не може дати об'єктивної інформації. Це особливо є характерним для опитувань, що виявляють мовну варіативність, тому що не кожна людина звертає увагу на власне мовлення, «чує» свою вимову. Щоб відразу виявити таких «непідхожих» («невідповідних») інформантів, до анкет заносяться спеціальні контрольні запитання.

Так, більшість пунктів «Вопросника по произношению» передбачала реальну можливість вибору того або того фонетичного варіанта, проте починався питальник декількома контрольними запитаннями, на які є можливою тільки одна правильна відповідь, що підтверджує відповідність вимовних навичок респондента сучасній літературній нормі; наприклад:

— Мягко или твёрдо Вы произносите *звук* «с» в слове *трость*?
Мягко. Твёрдо. (Нужное подчеркните);

— Какой гласный в Вашем произношении больше похож на «а»: в первом слоге слова *ходить* или в первом слоге слова *ходуном*?
(подчерните то слово, где первый гласный больше похож на «а»);

— Что Вы произносите на месте предлога «с» в сочетаниях *с Женей, с жаром*?

— Как Вы произносите (подчеркните):
пОшёл или пАшёл?
тОпор или тАпор?
пОром (на реке) или пАром?
рОссказ или рАссказ?

16.6. Призначення контрольних запитань. Психологічна небезпека питальників (згаданого типу) та її подолання (усунення, запобігання їй)

Мета контрольних запитань — перевірити, чи правильно оцінює власне мовлення той, хто говорить, і чи не є він носієм діалектних мовленнєвих рис.

Якщо людина, яка заповнює питальник, давала такі відповіді: м'яко вимовляю «с» у слові *трость*, у вимові слова *ходить* перший глосний більше схожий на «а», ніж у слові *ходуном*, у сполученні *с Женей* и *с жаром* вимовляю «ж» або «з», і, нарешті, в останньому переліку відповідач підкреслював слова у правій колонці, — то його відповіді на решту пунктів питальника використовувалися для подальшого аналізу. Інші відповіді свідчать про те, що людина «не чує» свого мовлення або ж для неї характерні такі мовленнєві особливості, які не є літературними (наприклад, окання: пОшёл, тОпор тощо). Відповіді таких інформантів до аналізу не залучалися, вибраковувалися з загальної маси заповнених питальників.

Як інструмент отримання соціолінгвістичного матеріалу питальники описаного типу чаять у собі «психологічну небезпеку»: відповіді на запитання, що містяться в них, можуть відображати не соціальні розбіжності носіїв мови, а різницю в їх психології. Одні легко контролюють своє мовлення і тому відповідають у близькій відповідності до того, як вони дійсно використовують мову; у інших, навпаки, сама форма питальника породжує нерозуміння або вагання, і зміщення відповідей в цьому випадку є неминучим; треті намагаються відповідати не так, як вони говорять, а як «правильно», «краще» тощо.

Психологічна небезпека значною мірою усувається гнучкою методикою складання питальників (формулювання запитань, їх порядок, система «перехрестних», контрольних, відволікаючих запитань і т. ін.) і за умови більшої кількості опитаних: масовий характер ніби усереднює розбіжності, зумовлені психологічними відмінностями інформантів.

Однак слід визнати, що попри всю витонченість методики, за допомогою якої складаються соціолінгвістичні анкети й питальники, імовірність того, що вчені отримують дані лише про д у м к и (погляди) інформантів щодо їхніх власних мовленнєвих звичок (а не про реальне співвідношення тих або тих мовних варіантів), зберігається.

Зменшити цю імовірність допомагають т е с т и.

16.7. Тести

16.7.1. Характеристика тестів

Тести — це різноманітні за формою завдання, які дослідник пропонує інформантам. Це можуть бути списки слів, які треба прочитати перед мікрофоном, або зв'язний текст, що також читається інформантом вголос; письмові завдання на відтворення пропущених фрагментів тексту; відповіді на усні запитання дослідника, що задаються в певному режимі тощо.

Мета таких тестів повідомляється інформантові в найзагальнішому вигляді; деталі того, що збирається взнати за допомогою цих тестів дослідник, залишаються йому (інформантові) невідомими. І це зрозуміло: дослідник зацікавлений у тому, щоб отримати об'єктивні дані про мовленнєві навички інформанта, а зробити це можна, якщо умови тестування будуть такими, при яких, виконуючи тест, інформант може мобілізувати своє володіння мовою, значною мірою автоматизоване, неусвідомлене, а не оцінки власного мовлення (як це трапляється при відповіді принаймні на деякі пункти соціолінгвістичних питальників).

16.7.2. «Фонетичний» текст М. В. Панова як один з характерних прикладів соціолінгвістичного тестування

Наприклад, дані, отримані шляхом розповсюдження описаного вище «Вопросника по произношению», перевірялися за допомогою спеціального «фонетичного» тексту, складеного Михайлом Вікторовичем Пановим. При створенні цього тексту автор прагнув до максимальної невимушеності стилю, передбачаючи, що в цьому випадку від читця потрібною буде невимушеність при його відтворенні. Крім того, було важливим, щоб текст складався не з роз'єднаних (відокремлених одна від одної) фраз, а являв собою «суцільну послідовну оповідь: розсипані фрази змушують інформанта відгадувати, навіщо дано кожну фразу, що саме перевіряється. Такі відгадки,

правильні чи хибні, можуть призводити до штучного читання окремих слів» [107, 174]. Унаслідок багаторазових переробок і доповнень з'явився сюжетно організований текст (розповідь про геологічну експедицію), в якому дві третини слів «несуть орфоепічне навантаження» [107, 174], тобто містять варіативні фонетичні явища.

Ось уривок з обговорюваного тексту.

Было уже поздно, когда мы въехали в село Архангельское. Здесь нас ожидал проводник экспедиции — Петр Антонович, бывший лесник и лесной объездчик. Ему известна вся окружающая местность чуть не на тысячу верст, а уж на 600–700 — это наверняка! Теперь он на пенсии; скучно ему без дела, а силы-то еще есть: вот он и взялся вести нашу экспедицию. Невестка его, словоохотливая и приветливая женщина, явно гордится своим деверем[36]*. Она так и заявила: он-де может быть у вас главным вожаком, то есть, очевидно, руководителем экспедиции. Антонович и на самом деле мастер на все руки, всё сделает, что его ни попросят. А с виду неказист: тщедушный, костлявый, в изодранной шапчонке. Помощник проводника — Матвей, рыжий веснушчатый верзила, и прихвастнуть любитель, и лентяй, каких поискать. А в нашу группу он принят, потому что отличный наездник: день-деньской готов он гарцевать на своем лихом скакуне. А уж спорщик завзятый: вечно они с Антоновичем спорят и ссорятся. Иногда ясней ясного, что Матвей неправ, а он все-таки стоит на своём.*

Усі голосні російської літературної мови подано в цьому тексті в усіх можливих позиціях і по відношенню до наголосу, і по відношенню до сусідніх приголосних (твердих і м'яких). Представлено слова, що містять фонему /а/ після [ж], [ш] у першому складі перед наголосом (*вожаком*, *шапчонке* та ін.), слова, в яких є сполучення твердого приголосного перед м'яким (*здесь*, *лесник*, *пенсии* та ін.— перший приголосний може вимовлятись як м'яко, так і твердо), слова з важкими для вимови приголосними (рос. *непроизносимыми согласными*; коректніше було б сказати «з буквами, що не читаються» (для багатьох випадків)) (*объездчик*, *поздно*, *известна* тощо) і багато інших, що реалізують ті або ті варіативні фонетичні явища (див. про це докладніше в статті [107]).

[36] У наведений вище текст — щоб викликати реакцію інформантів — уведено неправильне вживання слова *деверь* (*деверь* — це брат чоловіка, тут же це слово вжито у значенні *свёкор*).

16.7.3. Інші різновиди тестів. Область дослідження, де застосовуються тести

У соціофонетичних дослідженнях використовуються також і інші тести: читання вголос списків слів, що містять фонетичні явища, які вивчає дослідник, порізнених фраз, що включають виучувані слова, читання «сам собі» (мовчки) і наступний переказ (у цьому випадку намагаються позбавитись впливу на вимову орфографічного вигляду слова) невеликих сюжетно організованих текстів та багато іншого.

Метод тестування широко застосовується при дослідженні двомовності, зокрема, рівня володіння другою (нерідною для інформанта) мовою. Часто дослідник пропонує інформантам анкету, що містить запитання про сфери, в яких інформант використовує другу мову, про види мовної діяльності — читання, писання, усне спілкування, для яких актуальним є застосування другої мови, тощо. Щоб перевірити, наскільки об'єктивно відбито в анкеті характер володіння другою мовою, інформантові пропонуються тести: читання якогось тексту цією мовою, прослуховування й переказ магнітофонного запису нею ж, твір на задану тему, завдання знайти помилки в тексті, написанному другою мовою, тощо.

Запитання та завдання

1. Яку роль відіграє ставлення респондента до опитування й опитуваного?
2. Як проходить заповнення анкет?
3. Яке інтерв'ю називається розписаним?
4. Які чяинники впливають на результати опитування?
5. Яку структуру має анкета Н. П. Шумарової? Яке її (анкети) призначення?
6. Чим так звані «хитромудрі» анкети відрізняються від традиційних анкет соціологів?
7. Для чого так звані «хитромудрі» анкети містять відволікаючі завдання? Яке їх (цих завдань) призначення?
8. Що таке дефектні анкети?
9. Яке призначення контрольних запитань у зазначених вище анкетах?
10. Яку психологічну небезпеку чаять питальники згаданого типу та як їй запобігти?
11. Що таке тести?
12. Що являє собою так званий «фонетичний текст» М. В. Панова та яке його призначення?
13. Назвіть інші різновиди тестів та окресліть область їхнього призначення?

Лекція сімнадцята

ОБРОБКА Й ПОДАННЯ СТАТИСТИЧНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

17.1. Мета обробки соціолінгвістичних даних. Окреслення кола осіб, для яких значення тієї або тієї соціолінгвістичної змінної є релевантним. Урахування зовнішніх чинників перед самою обробкою результатів анкетування

Обробка статистичних даних проводиться з метою виявлення об'єктивно існуючих закономірностей. Перед тим як перейти до аналізу якої-небудь соціолінгвістичної змінної, слід окреслити коло осіб, для яких її значення є релевантним. Так, питання про віддання переваги тій або тій мові, якою видається преса, доцільно розробляти тільки стосовно тих осіб, які читають газети. Доля останніх у вибірковій сукупності визначається не тільки індивідуальними психологічними особливостями, а й доступністю преси (а по окремих регіонах вона сильно різниться), а також загальнодержавною або регіональною соціально-політичною і культурною обстановкою в момент опитування. Наприклад, наприкінці 1980-х років інтерес російського суспільства до засобів масової інформації підіймався до такого ступеня, що в суспільному транспорті нерідко можна було зустріти осіб, які слухають радіотрансляції з засідань Верховної Ради, З'їзду народних депутатів та інших заходів (зрозуміла річ, російською мовою).

Думки школярів щодо викладання мови або використання її як засобу навчання можуть мати певний інтерес, проте очевидні привхідні (рос. *предвходящие*) суб'єктивні чинники потребують окремого аналізу відповідей цієї групи респондентів. Нерідко коло осіб, стосовно яких слід розробляти певну соціолінгвістичну змінну, виявляється тільки внаслідок аналізу анкети.

Ось один приклад. Опитування всіх жителів практично повністю двомовного литовсько-російського села Дегучяй (240 осіб, з яких 62 % литовці, 34 % росіяни), проведене на початку 1970 років, показало, що 96 % дивилися кінофільми, що були озвучені обома мовами, у той же час книжки другою мовою читали лише 22 % з тих, хто користувався бібліотекою [92, 286–289]. При поверховому аналізі з цього

могли б бути зроблені якісь висновки стосовно віддання переваги мові художньої літератури, однак виявляється, що писемною формою другої мови володіли 93 % осіб віком 19–30 років і лише 4 % осіб, яким було більше, ніж 51 рік (віковий розподіл читачів місцевої бібліотеки в публікації не було вказано). Висновок зрозумілий: тих, що читають обома мовами, мало передусім тому, що представники старших когорт уміють читати й писати (грамотні) лише рідною мовою.

По кожному питанню, що розробляється, слід чітко розрізняти *відсутність явища, незастосовність питання до якої-небудь категорії респондентів, відсутність даних* (наприклад, з огляду на неповне заповнення питальника) і, звичайно, не змішувати ці дані з відповідями тих, хто в явному вигляді завагався відповісти. Враховуючи ці чинники, дослідник приступає до обробки результатів по кожному запитанню анкети.

17.2. Вимірювання як спосіб упорядкування інформації. Номінальна шкала. Порядкова шкала

У статистиці спосіб упорядкування інформації називається вимірюванням. У процесі вимірювання низці соціолінгвістичних фактів ставиться у відповідність деяка множина чисел. Дані можуть вимірюватись з різним рівнем точності.

Номінальна шкала лише класифікує дані, вказує, до якої групи вони належать: значенням «чоловіча стать» — «жіноча стать» або відповідям типу «так» — «ні» можуть бути надані як значення 0–1, так і значення 1–0 або 2–1, за числами не ховається нічого, крім рознесення даних за певними категоріями. Номінальна шкала може бути й багатозначною — такими є, наприклад, дані про мову, якою отримано освіту.

При *порядковій шкалі* дані отримують числову оцінку, яка вказує лише на їхню ієрархію, порядок слідування, але про кількісне значення ознаки говорять лише дуже умовно. Наприклад, шкалі відповідей типу *Тільки А — Частіше А — А і Б — Частіше Б — Тільки Б* може бути зіставлено числовий ряд 1–2 — 3–4 — 5, проте це не означає, що відмінність в оцінках 1 і 2 (*Тільки А* і *Частіше А*) точнісінько така ж, як і між оцінками 3 і 4 (*А і Б* і *Частіше Б*). Нерівномірність порядкової шкали не заважає її використанню в соціолінгвістиці. Ось, наприклад, як виглядає шестибальна шкала ступеня володіння мовою: 1 — вільно говорить мовою і віддає перевагу цій мові перед усіма іншими (рештою); 2 — вільно говорить мовою, але віддає перевагу якійсь іншій мові; 3 — говорить мовою, однак

старші помічають у його мовленні помилки; 4 — добре розуміє мовлення, проте сам може вимовити лиш з десяток повсякденних фраз; 5 — розуміє загальний зміст сказаного, а розмовляти (говорити) не може зовсім; 6 — не знає мови [26, 70–71]. Незважаючи на свою «імпресіонічність», ця шкала служить хорошим інструментом при описанні мовної ситуації. Ось які результати за ступенем володіння ескімоською і російською мовами отримав Н. Б. Вахтін при обстеженні ескімосів у 1984 р. У селищі Сиреники (рос.) (за підсумками інтерв'ю, опитувань, спостережень бали було встановлено всім жителям селища, а потім усередині кожної вікової когорти) — табл. 3.

Таблиця 3

Володіння мовою	Вік мовців					
	старше 60	51-60	41-50	31-40	21-30	11-20
Ескімоською	1,0	1,2	1,8	2,9	4,2	5,1
Російською	4,5	2,1	1,7	1,0	1,0	1,0

Ці дані дуже наочно і цілком об'єктивно ілюструють темпи вимирання ескімоської мови.

17.3. Інтервальна шкала. Приклад її використання в соціолінгвістиці

На шкалі, що називається *інтервальною*, величини відображають рівні величини вимірювання і можуть зіставлятися не тільки за упорядкованістю, а й за відстанню. У дійсності стосовно до більшості соціолінгвістичних (і соціологічних) вимірювань точніше було б говорити про приблизну рівність відстаней між одиницями шкали. Прикладом використання інтервальної шкали в соціолінгвістиці є відома робота Уільяма Лабова про централізайцію дифтонга /aw/ у носіїв американського варіанта англійської мови, що живуть на о. Мартас-Віньярд [80, 206–213]: «архаїчній» реалізації було надано бал 0, найбільш централізованій [əu] — 3; бали 1 і 2 отримали проміжні варіанти вимови центрального голосного дифтонга. Інформантам пропонувалися списки слів, де дифтонг знаходився в різних позиціях: перед глухим шумним (як у *out*), перед дзвінким (як у *found*), в абсолютному кінці слова (як у *now*). Для кожного з 69 інформантів унаслідок усереднення числових значень, приписаних кожному вимовлянню зі списку, було підраховано показник централізації. В окремих індивідів він коливався від 0,10

до 2,11, при цьому спостерігається чіткий зв'язок з віком інформанта. Середні показники у межах 15-річних когорт є такі:

Таблиця 4

Показник централізації дифтонга /aW/	Вік мовців			
	31-45	46-60	61-75	Більш як 75
	0,88	0,44	0,37	0,22

Індивідуальні шкали розділено на однакові (рівні) відстані, проте сама одиниця вимірювання має досить умовний характер, вона не існує поза процесом вимірювання. Так, в описаному дослідженні У. Лабова ступені централізації дифтонга можна було б вимірювати не від 0 до 3, а від 1 до 3, або досить довільним способом змінювати масштаб вимірювання, увівши не чотири позиції, а п'ять або шість. Як зазначає У. Лабов, «у початковому прикидочному начеркові шкали розрізнялося шість рівнів. Вимірювання за допомогою акустичної апаратури показали, що дуже хороша відповідність з форматним аналізом досягається при зведенні числа рівнів до чотирьох» [80, 207].

У тому випадку, коли одиниця вимірювання отримує чітку наочну інтерпретацію, говорять про к і л ь к і с н у шкалу. Такими шкалами вимірюється, наприклад, вік (немає потреби пояснювати, що одиниці в такому випадку є цілком реальні) або число випробуваних. Соціолінгвістика широко користується цим типом вимірювання при описанні підходящих характеристик населення, хоча змінні, що виявляються в ході описання, поки що не вдавалося прив'язати до кількісних шкал.

17.4. Залежність двох змінних (кореляція) та їх взаємодія. Позитивна й негативна кореляції

Наведені приклади ілюструють таке важливе поняття, як з а л е ж н і с т ь двох змінних: одна з них (і у Вахтіна, і у Лабова — вік) *незалежна* і обумовлює ступінь вираженості другої, *залежної* змінної (володіння мовами, ступінь централізації дифтонга). У цитованій роботі У. Лабов прагнув до соціальної однорідності інфрмантів: «Все це янкі, що належать до числа споконвічних поселенців острова; усі вони пов'язані різними родинними відносинами, багато хто з них належить до однієї родини; усі однаково ставляться до свого острова. Усі вони отримали сільське виховання і всі, за одним винятком, були теслярами або рибалками» [80, 210].

Залежність змінних інакше називають к о р е л я ц і є ю. Кореляція може бути *позитивною* (змінні зростають або спадають одночасно) або *негативною*, коли вони змінюються в різних напрямках. Так, у ескімосів спостерігається позитивна кореляція віку з рівнем володіння етнічною мовою (тобто чим старша людина, тим вищий її рівень володіння етнічною мовою) і негативна — по володінню російською: чим старша людина, тим нижчий її рівень володіння російською мовою. (Тут ми ще раз переконуємось в умовності одиниць при некількісному вимірюванні: ступінь володіння мовою тим вищий, чим нижче його числове вираження.) Про кореляцію говорять і при номінальних вимірюваннях: так, рівень двомовності часто корелює зі статтю (білінгвів більше серед чоловіків) або з родом занять (білінгвів більше серед торговців, чим серед селян).

Наявність кореляції не обов'язково свідчить про причинно-наслідковий зв'язок: обидва із зіставлюваних показники можуть залежати від третього або бути зв'язаними з ним не цілком тривіальним чином (не вочевидь). Щойно згадані статеві відмінності в знанні мов пов'язані, зрозуміло, не з фізіологічними відмінностями чоловічої чи жіночої статі, а зі статевими стереотипами поведінки, які, за етнографічними даними, не мають універсальності. Показник статі в даному випадку є всього тільки зручним ярликом для позначення складних поведінницьких комплексів, які важко формалізуються.

Ось інший приклад: зв'язок мови, якою користуються в побуті і в робітничому колективі, з національністю комунікантів. Вибір мови спілкування визначається мовним репертуаром контактуючих індивідів, зокрема їхніми рідними мовами (та багатьма іншими чинниками, про які у відповідному місці йшлося дуже докладно). Взаємозв'язок етнічної ідентифікації і рідної мови є очевидним, проте структура їхньої кореляції може бути складною. При обробці результатів обстеження використання мов слід пов'язувати не з національністю, а з рідними мовами респондентів. На практиці це робиться далеко не завжди.

Повернімося до результатів мікроперепису населення Росії 1934 р., який показує, яка мова (етнічна чи російська) використовується представниками різних народів у різних ситуаціях у перерахунку на 1000 осіб. Для більшості народів російська й етнічна мови в сумі дають число, близьке до 1000; «третьою» мовою серед 1000 татар вдома користуються 4 особи, на роботі — 2, серед українців 1 і 1, серед німців — 1 і 0, серед аварців — 13 і 2, серед даргинців — 6 і 4, серед інгушів — 8

і 1, серед тувінців і калмиків — 0 і 0, серед карачаєвців — 1 і 0 тощо. Однак, для деяких народів число тих, хто використовує «третю» мову, є досить великим. Ось якими є дані мікроперепису:

Таблиця 5

	Мова, що використовується вдома			Мова, що використовується на роботі		
	етнічна	російська	інша	етнічна	російська	інша
Башкири	558	289	153	255	663	82
Евенки	61	288	651	7	374	619
Евени	201	473	326	187	567	245
Юкагири	0	655	345	0	727	273

Цілком очевидно, що причини використання «третьої» мови в усіх цих випадках зв'язані з добре відомими процесами мовної асиміляції, і у башкирів ця мова — татарська, а в трьох основних народів — якутська. Картина була б більш об'єктивною, коли б розробка велася за двома напрямками: рідна мова залежно від національності і мови комунікації залежно від рідної мови (поняття *рідна мова,* звичайно, треба було пояснювати).

17.5. Способи подання (представлення) взаємозалежності змінних. Оприлюднення отриманих висновків

Взаємозалежність змінних подається в табличному або графічному вигляді. Графічним представленням служить або власне графік залежності, коли за вісями координат розміщуються числові значення спряжених змінних, або діаграма. Майже завжди початковою є таблична форма. Її можна використати і при представленні даних, проте найважливіше її призначення — бути інструментом аналізу, допомогти структурувати отримані дані, ясніше зрозуміти закономірності, що виявляються. Графічне подання табличної інформації можна розв'язувати по-різному, найчастіше — у вигляді стовпцевих діаграм, що відображають співвідносні величини лінійно, або у вигляді кругових діаграм (гістограм), поділених на пропорціональні відповідним величинам сектори.

Кінцевим завданням соціолінгвістичного дослідження є оприлюднення отриманих висновків. Форма їх подання багато в чому залежить від того, до кого адресовано публікацію. Якщо публікація розрахована на масового читача, то перевага віддається наочним діаграмам. Фахівця ж цікавлять більш точні деталізовані відомості, які легше отримати при табличному поданні результатів.

Читач-фахівець оцінює не тільки висновки, а й надійність тих вихідних даних, на яких вони ґрунтуються. Завдання публікатора — переконати читача (користувача публікації) у достовірності й репрезентативності (показовості) зібраного матеріалу та аргументувати висновки. А для цього корисно експлікувати обґрунтованість вибірки, методи збирання й обробки тієї первинної інформації, на аналізі якої будуються висновки. Показово, що в японській соціолінгвістичній монографії, присвяченій функціонуванню форм ввічливості, «описання методу опитування інформантів та критеріїв їх відбору займає більше половини обсягу» [6, 98]. Російські соціологи, які вивчали в 1992–1995 рр. міжнаціональні відносини, також докладно описують завдання дослідження та методичний інструментарій [126, 21–32], а стосовно організації вибірки знаходять доцільним вказувати всі зміни, що відбуваються при щорічних обстеженнях: якщо в 1992 р. застосовувалася квотна пропорційна вибірка зі зв'язаними параметрами *рід занять* і *національність*, то в 1994 р. до числа зв'язаних параметрів було включено *стать*, в 1995 р.— й *вік*.

Важливо мати на увазі, що істотна частина соціолінгвістичних досліджень будується на зіставленні раніше опублікованих результатів, а сама можливість зіставлення результатів, отриманих різними авторами, залежить від ступеня схожості методик, що використовувалися цими авторами.

Запитання та завдання

1. З якою метою здійснюється обробка соціолінгвістичних даних?
2. Чому слід окреслювати коло осіб, для яких значення тієї або тієї соціолінгвістичної змінної є релевантним?
3. Які зовнішні чинника має враховувати дослідник, приступаючи до обробки результатів анкетування?
4. Що таке вимірювання?
5. Що таке номінальна шкала?
6. Що являє собою порядкова шкала?
7. Яку шкалу називають інтервальною?
8. Що таке кількісна шкала?
9. Що називають терміном «кореляція»? Якою вона буває?
10. Які є способи подання (представлення) взаємозалежності змінних?
11. Що має на меті той, хто оприлюднює отримані висновки?
12. Від чого залежить форма подання оприлюднених висновків?

Лекція вісімнадцята

МЕТОДИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

18.1. Аналіз письмових джерел

18.1.1. Первинні і вторинні письмові джерела. Характеристика первинних джерел (письмових і усних)

При розв'язанні більшості соціолінгвістичних завдань важливе значення має метод аналізу письмових джерел. Їх можна умовно поділити на *первинні* і *вторинні*. До першої категорії належать документи, що фіксують мовленнєві твори, авторам яких можуть бути приписані якісь соціальні характеристики, до другої — дослідницькі роботи, матеріалом для яких були первинні джерела. Сюди потрапляють не тільки власне соціолінгвістичні праці попередників: первинний матеріал міг аналізуватися при розв'язанні завдань, далеких від лінгвістики. Дані, отримані від респондентів, зазвичай є одночасними з дослідженням (хоча заборони на питання про мовні факти в минулому не існує), писемні ж джерела дають можливість отримувати документальні свідоцтва про попередні етапи (синхронні зрізи) мови.

Поговоримо спочатку про первинні джерела. Соціолінгвістично значущі дані можна взяти з письмових текстів різної стилістичної та жанрової приналежності. Наприклад, вивчення службових документів, міжвідомчого листування, різних інструкцій, постанов, актів тощо дає матеріал, який дозволяє скласти уявлення про офіційно-ділові стилістичні різновиди мови на даному етапі її розвитку, про своєрідність реалізації цього різновиду в різноманітних жанрах (від заяви про відпустку до президентського указу).

У цьому розмаїтті особливе місце займає так званий чиновницький жаргон, який, як уважав Корній Чуковський, створено «спеціально для того, щоб приховати наплювацьке ставлення до долі людей і речей» [167, 172]. Інколи суспільство і навіть влада протестують проти цих властивостей чиновницької мови, спонукаючи державних службовців висловлюватись зрозуміло й просто, про що свідчить, наприклад, наступне повідомлення. «Адміністрація США усерйоз узялася за питання мовознавства. Білий дім надіслав у всі урядові установи розпорядження, вимагаючи, щоб усі вихідні документи, передусім призначені для публікації, були написані простою і зрозумілою мовою, короткими реченнями і без звичних для чиновників бюрократичних термінів та зворотів. Розпорядження набуває чинності з жовтня. Треба ж дати бюрократам, що звикли спілкуватись між собою ними одними зрозумілим жаргоном, час на те, щоб згадати, як говорять між собою прості громадяни. У верхніх ешелонах вашингтонської влади справедливо вважають, що бюрократичний «волапюк» офіційних документів зводить важкоздоланний бар'єр між урядом та населенням» [«Известия», 1988. 9 июня]. Характерною є кінцівка цього повідомлення: «Однак навіть дві сторінки згаданого розпорядження Білого дому грішать туманними й невиразними (неясними) формулюваннями, котрі можуть правильно тлумачити хіба що досвідчені юристи».

Цікаві результати може дати дослідження з соціолінгвістичної точки зору дипломатичних документів — договорів, нот, меморандумів, комюніке тощо, які відображають у собі не тільки лінгвостилістичну своєрідність способів мовного вираження, а й певні політичні й ідеологічні настанови, що також «одягаються» у специфічні звороти, формули, синтаксичні конструкції. При цьому кожна епоха залишає свої сліди в мові дипломатії. Якщо, наприклад, порівняти російські дипломатичні документи радянського часу й самого кінця XX століття, то в перших впадає у вічі їх відверта ідеологізованість (пор., наприклад, промови А. Я. Вишинського і А. А. Громико на засіданні ООН, ноти протесту, що в великій кількості посилалися радянським урядом урядам інших держав), тоді як у дипломатичних текстах останнього часу переважають норми використання мовних засобів, що більшою мірою відповідають міжнародним стандартам.

Мова засобів масової інформації також дає поживу для роздумів про соціальні відмінності в позиції авторів, що належать до кіл суспільства, різних за своєю політичною орієнтацією і ціннісними настановленнями. Наприклад, у демократично налаштованій російській пресі 90-х років XX ст. чітко виявляється тенденція до збільшення спектра мовних засобів, зокрема до широкого включення у газетний текст розмовних, просторічних, жаргонних слів та виразів; у молодіжних газетах заохочується свідоме обігрування слова, мовне кривляння, умисні переробки слів та оказіоналізми (*слухмейкеры, ресторанмен, музей войсковых фигур, переселение в душ* тощо). «Ліва» преса активно використовує архаїчну лексику (*вече, соборность* тощо) як засіб політичної демагогії.

Багатий матеріал для соціолінгвістичного аналізу мови надає «неформальна» література: в недавньому минулому — «самиздат»,

що не піддавався редакторській правці. «Хроника текущих событий», збірники публіцистичних текстів, спрямованих проти існуючого ладу, і менш політизована, а то й просто побутова література — на кшталт збірників самодіяльних пісень, анекдотів, частушок, прислів'їв (рос. *присловий*) (що інколи мають авторство — пор. однойменні В. Вишневського, «гарики» (рос.) І. Губермана тощо).

Існування протягом десятиліть тоталітарного режиму і відповідної ідеології не тільки на території Росії й колишніх радянських республік, а й в країнах Східної Європи сприяло формуванню особливої «тоталітарної мови» — зі своєю лексикою, специфічними зворотами, особливим синтаксисом. У надрах тоталітарного ладу народжувався й опір цій мові або, принаймні, неприйняття її у вигляді «мовної самооборони», що пародіює, умисне спотворює розхожі штампи комуністичної пропаганди: «Ответим на красный террор белой горячкой!», «Товарищи ракетчики! Наша цель — коммунизм!», «Пролетарии всех стран, извините!» і т. ін. (див. про це: [27], [78]). Характерно, що прийоми перероблень слів та розхожих (повсякденних) штампів, мовного кривляння використовує і «ліва» преса, опозиційна урядові: *дерьмократы, чубаучер* (зі складення прізвища *Чубайс* і слова *ваучер*), *прихватизация* тощо (див. [60]).

Малодослідженою в сучасній соціолінгвістиці залишається мова приватного листування, щоденникових записів «середньостатистичних» носіїв мови (не письменників, не політиків, не суспільних діячів та ін.). Між тим вона є цікавою як з погляду соціальної своєрідності мовленнєвих форм у певному людському середовищі, так і з погляду нових тенденцій, що виявляються насамперед у мовленні, не скутому нормативними рекомендаціями й заборонами.

У цьому відношенні вартим уваги є жанр «наївного листа», утілений, наприклад, у публікації листів і повсякденних записок малограмотної жінки Е. Г. Кисельової, яка «пише, як чує, з масою «помилок», не підозрюючи, як слід писати» [64]. Лінгвістична й культурна цінність цього видання полягає в тому, що публікатори зберегли всі особливості текстів Е. Г. Кисельової, не піддаючи їх правці й «перекладу» на літературну мову.

Для соціолінгвіста є цікавим саме оригінальний, не «поліпшений» літературною правкою текст, що належить звичайній, «не обтяженій» філологічною освітою людині.

Такий текст дає уявлення про справжнє функціонування мови в тому чи тому соціальному середовищі. Однак приватні листи, побутові записки й нотатки («для себе» або для членів сім'ї) та інші тексти, що стосуються особистої сфери людини, є важкодоступні для аналізу: ці тексти мало хто зберігає, а зберігши, неохоче розкриває перед сторонньою людиною (а саме таким стороннім і є дослідник) перипетії особистих стосунків та життьові дрібниці.

Звичні джерела не обов'язково бувають писемними. Важливі відомості про еволюцію фонетичної норми можна отримати з документальної фіксації звучащого мовлення. Зараз у Росії з екрана телевізора дуже часто звучать хронікальні записи 1930-х років. На слух сучасного носія сучасної російської літературної вимови багато чого в них виглядає дивовижним — наприклад, збереження ненаголошеного [О] у тих запозиченнях, котрі зараз здаються давно засвоєними (типу *м*[о]*де́ль*). Такий матеріал ще мало освоєно істориками літературної норми. З фоноархівів можна отримати дані і про відносно невимушене мовлення — як сучасне, так і недавнього минулого (інтерв'ю та документальні записи іншого виду).

18.1.2. Вторинні письмові джерела та їх вірогідність (надійність і валідність). Особливості вторинного документального аналізу

Корисна для соціолінгвістичних досліджень інформація міститься не тільки в первинних документах, а й у матеріалах переписів, різних довідниках, наукових працях попередників. Серед неоприлюднених архівних матеріалів можна знайти фактичні дані, отримані в ході різноманітних опитувань — як минулих, так і сучасних; в останні роки став можливим доступ до електронних версій. Повторне залучення таких відомостей до наукового обігу може бути корисним при розв'язанні багатьох соціолінгвістичних завдань. Основною проблемою при такому вторинному аналізі документів є їхня *вірогідність*.

Кажучи про вірогідність даних, соціологи протиставляють їх *надійність* (*reliability*) і *валідність* (*validity*). Надійність визначається відповідністю повторних вимірювань вихідним. Валідність же — це ступінь відповідності виміряного тому, що передбачалося виміряти. Ми вже говорили про те, що респондент може неправильно розуміти питання і навіть навмисно викривляти інформацію; повторне опитування може дати результати, що є ідентичними до отриманих раніше, — отже, дані надійні, проте їх валідність може виявитися сумнівною. Оцінка валідності власних результатів лежить на совісті

дослідника, але при методичній безграмотності він може добросовісно помилятися, як, очевидно, й було з організаторами останнього радянського перепису, які виявили 324 особи, для яких рідною є давно вже мертва чуванська мова (див.: [14, 234–238; 317]).

До розв'язання питання про достовірність при вторинному документальному аналізі слід підходити якомога ретельно. При використанні чужих матеріалів дослідникові легко помилитись у визначенні того, що саме реально вимірювалося попередниками. Класичним прикладом неправильної інтерпретації є використання соціолінгвістами даних переписів СРСР при визначенні рівня двомовності. Починаючи з 1970 р. в переписному листі опитуваний поряд з *рідною мовою* повинен був указати *другу мову народів СРСР, якою володіє вільно.* Розробка цього питання ведеться з російської мови, етнічної мови опитуваного (якщо він указав в якості рідної не етнічну мову), а в національних автономіях також з титульної мови. Отримані дані є цілком валідними стосовно поставленого (заданого) запитання, проте, як уже неодноразово зазначалося, вони помітно знижують ступінь двомовності, оскільки пропонується вказати лише одну мову, при цьому власну етнічну мову часто вказати не можна (наприклад, німцям, полякам, болгарам, тому що їхні мови не увіходять до числа «мов народів СРСР»).

Будь-які статистичні матеріали попередників треба спеціально аналізувати на предмет їхньої валідності для даного дослідження: адже збиралися вони з іншою метою (для інших завдань) і не завжди так, як цього хотів би дослідник; тому методика попередників цікавить його не менше, ніж фактичний матеріал.

До офіційної статистики слід підходити обережно не тільки з причини її можливої валідності. Вона може вирізнятися неповнотою й тенденційністю (наприклад, у ході міжвоєнних переписів у Польщі етнічна приналежність визначалася віросповіданням і кожний католик вважався поляком). Про «підводні камені» російської етнодемографічної статистики докладніше див. [13].

18.2. Масові обстеження мовців

18.2.1. Мета масових обстежень мовців. Труднощі в їх проведенні. Вимоги, що ставляться до проведення масових обстежень

Деякі з описаних вище методів і прийомів збирання конкретного мовного матеріалу застосовуються в масових обстеженнях

мовців. Такі обстеження застосовуються для того, щоб виявити, яким є реальне функціонування даної мови (або якихось її підсистем) у даному суспільстві. Звичайно, цього не можна зробити, спираючись на одиничні або випадкові спостереження, — потрібен масовий матеріал, що має певну статистичну надійність. Однак масові обстеження, як це вже давно відомо соціологам, пов'язані з багатьма організаційними, фінансовими й методичними труднощами: для роботи з сотнями інформантів потрібен великий штат співробітників (котрим слід платити гроші), відбір інформантів має здійснюватись за певними критеріями, а їхні обстеження — за допомогою досить складних анкет та об'ємистих питальників (подібних до тих, приклади яких наводилися вище) та інших методичних прийомів бажано проводити в присутності та при роз'яснювальній допомозі спеціально навчених інтерв'юерів. Зібраний матеріал потребує фільтрації, зокрема вибракування та відсіювання тих відповідей, котрі не відповідають заздалегідь сформульованим критеріям (пор. відповіді на контрольні запитання в «Вопроснике по произношению», які вже розглядалися нами вище) тощо.

Маючи на увазі такого виду труднощі, дослідники, як правило, вивчають шляхом масового обстеження мову (або мовну підсистему) не в усьому обсязі, а лише в деяких аспектах. Це дозволяє в реальні строки отримати досить надійний і, головне, представницький матеріал про функціонування певної частини мовного механізму.

До проведення масових обстежень ставиться набір вимог, що стосуються визначення лінгвістичного й соціального об'єктів такого обстеження, вибору генеральної сукупності, відносно якої воно здійснюється, формулювання робочих гіпотез, визначення обсягу вибірки з генеральної сукупності (а також таких властивостей цієї вибірки, як репрезентативність і достатність), форми подання (представлення) отриманих даних і критеріїв оцінки їхньої вірогідності (достовірності).

18.2.2. Процедура й техніка проведення масових соціолінгвістичних обстежень (на конкретному прикладі)

Розглянемо процедуру й техніку проведення масових соціолінгвістичних обстежень на одному конкретному прикладі — масовому обстеженні носіїв сучасної російської літературної мови, яке було здійснене групою московських мовознавців під керівництвом Михайла Вікторовича Панова в 60–70-ті роки XX ст.

В якості лінгвістичного об'єкта обстеження було обрано сукупність варіативних одиниць, що допускаються сучасною російською літературною нормою в області фонетики, акцентології, морфології та словотвору, — типу [шы]*ги́* / [ша]*ги́*, *было*[шн]*ая* / *было*[чн]*ая*, *до*[ш'ш'] / *до*[шт'], *е*[ж'ж']*у* / *е*[жж]*у*; *в ре́ках* / *в река́х*, *ве́домостей* / *ведомосте́й*, *кре́йсеры* / *крейсера́*, *дире́кторы* / *директора́*; *каплет* / *капает*, *сохнул* / *сох*, *(кусок) сахару* / *сахара*, *в меду* / *в мёде*; *заморозка* / *замораживание*, *горьковец* / *горьковчанин*, *(Она) билетёр* / *билетёрша*, *парикмахер* / *парикмахерша* тощо.

Соціальним об'єктом обстеження були носії сучасної російської мови, що відповідали наступним трьом критеріям:

1) російська мова є для них рідною;

2) вони мають вищу або середню освіту, отриману в навчальних закладах з викладанням усіх предметів російською мовою;

3) вони є жителями міст.

Організатори даного масового обстеження вважали, що сукупність людей, які мають одночасно (водночас) усі три ознаки, є близька до поняття «носії російської літературної мови» (на відміну від носіїв просторіччя або носіїв діалектів).

Зазначена сукупність носіїв російської літературної мови є неоднорідною в соціальному, територіальному та деяких інших відношеннях: у ній є представники інтелігенції й робітників, старі й молодь, жителі Півночі й Підмосков'я, Костроми й Калуги тощо. Усі ці та інші немовні відмінності між мовцями для зручності називатимемо соціальними ознаками, при цьому добре усвідомлюючи, що таке розуміння соціального є дуже широким, воно включає в себе культурні, територіальні та біологічні (вік) характеристики членів суспільства.

Які ж соціальні ознаки є суттєвими в мовному відношенні? Інакше: які соціальні характеристики мовця накладають відбиток на його мовлення і тим самим відрізняють його від мовлення інших осіб, котрі є носіями інших соціальних ознак?

Відповідь на це запитання можна отримати, лише провівши соціолінгвістичне дослідження даної сукупності мовців. Однак, приступаючи до нього, слід зробити припущення відносно того, які соціальні ознаки можуть впливати на кількісне співвідношення мовних варіантів. Необхідно дати перелік цих (гіпотетично істотних) ознак.

18.2.3. Роль теоретичного обґрунтування гіпотези в експериментальному дослідженні

Роль теоретично обґрунтованої г і п о т е з и є важливою в кожному експериментальному дослідженні: мета останнього полягає лише в перевірці того, що заздалегідь видається вченому інтуїтивно правильним і не суперечить теоретичним настановам (або, навпаки, суперечить їм і тому потребує експериментальних доказів).

У соціологічних, і зокрема в соціолінгвістичних, роботах значення гіпотези є особливо великим, оскільки соціальні об'єкти належать до найскладніших, унаслідок чого комплекс причин, що зумовлюють те або те явище, може не в усіх своїх частинах підлягати повному обліку.

«Якщо розглядати процес соціолінгвістичного дослідження в цілому, — пише один з ведучих російських соціологів В. А. Ядов, — то головним методологічним інструментом, що організує і підпорядковує його внутрішній логіці, є гіпотеза. Соціологічна гіпотеза визначається як логічно обґрунтоване припущення про характер і сутність зв'язків між виучуваними соціальними явищами й чинниками, що їх детермінують» [178, 15].

Інколи, особливо у комплексних соціолінгвістичних дослідженнях, висувається кілька самостійних або взаємно доповнюючих одна одну гіпотез, які в результаті експерименту або підтверджуються, або ж відкидаються. Проте нерідко експериментальна робота буває спрямована на перевірку якоїсь однієї загальної гіпотези, яка може підрозділятися на низку часткових. У тому масовому соціолінгвістичному обстеженні, матеріали якого ми використовуємо як ілюстративні приклади, справи йшли саме таким чином. Загальною була гіпотеза, яку можна сформулювати так: використання мовних варіантів залежить від соціальних характеристик носіїв мови.

Ця загальна гіпотеза розпадається на низку часткових, з яких одні передбачають наявність залежності між соціальною ознакою та розподілом мовних варіантів, а інші визначають характер цієї залежності. Докладніше: вибір того або того мовного варіанта залежить від наступних соціальних ознак мовців: віку, рівня освіти, соціального стану, місця, де пройшло дитинство, місця найтривалішого проживання тощо.

Уперше цей перелік «лінгвістично значущих» (як припускалося) соціальних ознак був запропонований М. В. Пановим. Експериментальний матеріал повністю підтвердив сформульовану в якості

гіпотези залежність і, крім того, дозволив судити про різну міру, якою ті або ті ознаки впливають на вибір мовних варіантів.

Перелік методів, що застосовуються в синхронічній соціолінгвістиці, їх набір, розуміється, не вичерпується тими, про які йшла мова в даному розділі. У кожному конкретному випадку, приступаючи дорозв'язання того або іншого завдання, пов'язаного з масовими обстеженнями носіїв мови, соціолінгвіст має визначити, яким з наявних методик збирання, систематизації та інтерпретації матеріалу він користуватиметься. При цьому вирішальне значення має правильна постановка завдання й акуратність у проведенні експериментів.

18.3. Біографічний метод

При дослідженнях варто пам'ятати, як на мовну компетенцію інформантів впливають суспільні чинники, зовнішні, тобто незалежні від них (від інформантів). При соціолінгвістичному описанні говірок буковинських горян (жителів Татр) (див.: [216]) Гелена Красовська користувалась методами, вже відомими у польському мовознавстві, зокрема методом біографічним, який полягає в аналізі біографічних висловлювань окремих індивідуумів (особистостей) на тлі історичних та суспільних процесів. Цей метод запропонувала А. Клосковська [214, 113–133]. К. Фелєшко пише: «Мене завжди вражало сплетіння доль індивідуумів (особистостей) з великою історією, записаною потім у підручниках, та їхні взаємні зв'язки. Я знаю, що, може, не слід переоцінювати роль звичайних маленьких людей, проте, мабуть, не треба цього й недооцінювати. Психічний стан цих людей і реакції, що з нього виникають, мабуть, усе ж таки — вочевидь, скоріше сьогодні, аніж коли-небудь — впливають на перебіг подій» [222].

З цього висловлювання випливає, що індивідуум (або: особистість) має значний вплив на оточення, в яму він (= вона) живе, і що в свою чергу суспільні процеси (обумовленості історичні, політичні) впливають на поведінку особистості. Усе це знаходить своє віддзеркалення в мові, запасі слів, в адаптації (допасуванні) нових лексем, а часто впливає також на зміну їхніх значень.

18.4. Метод сфер / царин

Досліджуючи функціонування мови, можна застосувати метод так званих *сфер* (*царин*), для якого в польському мовознавстві при-

жилася назва sfera. Цей метод упровадив Джошуа Фішман [195]. Він (зазначений метод) служить для опису проблем, пов'язаних з вибором мови в багатомовних спільностях, з перемиканням коду, диглосією. Застосувати його можна до опису окремих сфер мовної комунікації: сім'ї, сусідів, школи, конфесійних (віросповідальних) груп, адміністрації. Найважливішими змінними в окремих сферах є: місця, партнери й теми розмов.

Наприклад:

Інформаторка процитувала слова свого начальника російською мовою, хоча розповідала про всю подію по-польськи — перемикання у вигляді наведення цитати настало дуже швидко й повторювалося неодноразово під час розмови.

Ja pracujem w szpitalu, jest tam dobra robota, nu ali diriektor powiedzial «niet zarpłaty i nie budiet, kto choczet puskaj rabotajet, a kto nie choczet puskaj idiet w otpusk — patom raboty dla was uże nie budiet». Nu taj co ja musiała pojśc do roboty taj bez pieniędzy pracować i tak to potem pozmieniali. Jak ja poszła do tego szpitala taj tam na diżuri była i noce niespane i pieniędzy niema tak mi było ciężko, aż nimogem opowiedzieć, a diriektor swoje «no to idi damoj i bolsze nie prichodi, atkuda ja tebe dienieg ważmu», ale to minęło i taras dajom maj mało dajom tych pieniędzy, ale dajom furt ras na miesiąc.

Я працюю в шпиталю, є там добра робота, ну а директор сказав «нет зарплаты и не будет, кто хочет, пускай работает, а кто не хочет, пускай идёт в отпуск — потом работы для вас уже не будет». Ну то й що? Я мусила піти на роботу та й без грошей працювати і так це потім позмінювали. Я як пішла до того шпиталю та й там на чергуванні була й ночей не спала і грошей немає так мені було тяжко, аж не можу розповідати, а директор своєї «ну так иди домой и больше не приходи, аткуда я тебе денег возьму», проте це минуло й зараз дають потороху дають ці гроші, але дають постійно раз на місяць.

або:

В установі ґміни зміна коду пов'язувалась також з місцем розмови:

Buna ziwa (dzień dobry), szie faszic? (co robisz). Ja chotiła znaty skilky prożywaje u nas Polakiw i jaka ich czyselnist' (chcę wiedzieć, ile mieszka tutaj Polaków i ich liczbę). O jak fajnie taras piszom o nas i pytajom i widzisz jak to dobrze je, a kiedyś nic nie można. Downo to i tego nie możno było wiedzieć nie możno było wiedzieć kiery Polaków

żyje u nas. (przyszedł pracownik gminy) *o jakyj dobryj czas nastaw (o jaki dobry czas przyszedł).*

Buna ziwa (добрий день), *szie faszic?* (що робиш?). Я хотіла знати скільки проживає в нас поляків і яка їхня чисельність [перекладу не потребує, оскільки це українська мова, у тексті дослідниці (Г. Красовської) транслітерована латинськими буквами, латиницею.— *Автори.*]. О як файно зараз пишуть про нас і питають і бачиш, як то добре є, а колись нічого не можна [було]. Давно це і того не можна було знати не можна було знати скільки поляків живе в нас. (прийшов працівник ґміни) о який добрий час настав [українська мова, перекладу не потребує.— *Автори*].

Процитовані вище приклади показують, що перемикання кодів можуть статися під впливом елементів ситуаційного контексту: зміни партнера, теми, місця розмови [235]. Буковинські горяни, так само як і інші люди, що живуть на Буковині, змінюють коди вільно (невимушено) й цілком природно. Ніколи не дивує їх факт, що хтось говорить іншою мовою. Так само ніколи не дивувало їх те, що часто їх запитували різними мовами й такими ж мовами запитувані відповідали. Зміна мовного коду була для них нормальним, природним мовним фактом без відчуття штучності або примусу (див.: [216]). «В мішаних селах, — пише Г. Красовська, — часто зустрічаються ситуації, коли респонденти змінюють мовний код на польську, румунську або українську мову, в залежності від співрозмовника, а часом навіть від теми розмови» [216, 316].

18.5. Приклад опису конкретного соціолінгвістичного дослідження (експерименту)

18.5.1. Мета та зміст дослідження. Метод збирання матеріалу. Характеристика інформантів (вибіркової сукупності)

Вище ми навели чимало прикладів соціолінгвістичних досліджень, зокрема експериментів, але не в цілому, а в їхньому, так би мовити, «розрізі», у «розрізаному» («подрібненому») вигляді: різні шматки (можна висловитись і культурніше — фрагменти) такого дослідження (або експерименту) давалися в різних підрозділах цієї

колективної праці залежно від того, який метод використовувався під час його проведення або який саме його етап описувався.

Щоб у читача цієї книги (а вона орієнтована здебільшого на студентів) склалося цілісне уявлення про соціолінгвістичне дослідження та соціолінгвістичне експериментування, наведемо конкретний приклад (звичайно, в лаконічному вигляді, як цього й вимагає жанр підручника чи навчального посібника з соціолінгвістики) опису такого дослідження (експерименту).

При проведенні конкретних соціолінгвістичних досліджень західно германські[37] соціолінгвісти намагалися оптимально сполучати й модифікувати найбільш відомі соціолінгвістичні методи, зокрема інтерв'ювання. У якості приклада наведемо проект «Німецький піджин іспанських та італійських робітників» [189].

Отже, метою було дослідити німецьке мовлення (піджин) іспанських та італійських робітників, а саме — з'ясувати, в якій послідовності вони оволодівають різними синтаксичними структурами, а також виявити кореляції (якщо вони існують) між ступенем їхнього володіння мовою і деякими соціальними параметрами.

Збирання матеріалу здійснювалось за допомогою «соціолінгвістичного інтерв'ювання», яке дозволяло водночас установити соціальні параметри мовця та записати на магнітофонну плівку зразки його мовлення. Для того, щоб мовлення інформантів було якомога невимушеним, щоб вони не зосереджували увагу на правильності мовлення, з ними проводилася цілеспрямована бесіда (з опорою на певні теми). У соціології така методика називається *інтенсивним інтерв'ю*, яке характеризується тим, що форма опитування не є строго стандартизованою, хоча при цьому постійно мається на увазі інформація, яку передбачає отримати дослідник. Отже, послідовність запитань та їх формулювання вільно варіюється залежно від ситуації.

Усі інтерв'юери, що брали участь у роботі, володіли або іспанською, або італійською мовою, що, на думку керівників проекту, було найважливішою умовою ефективності дослідження. По-перше, знання рідної мови інформантів полегшувало встановлення з ними психологічного контакту, по-друге, при недостатньому знанні німецької мови інформантами виникала необхідність пояснення запитанням рідною мовою; по-третє, без знання зіставлюваних мов є неможливим продуктивне вивчення інтерференції.

---

[37] На той час, про який тут ідеться, Германія була поділена на ФРГ та ГДР.

У ході роботи було опитано 48 інформантів. Половина з них — італійці, половина — іспанці. Кількість інформантів визначалася, виходячи з того, що група лінгвістів, яка здійснювала цей проект, зможе обробити щонайбільше 100 годин запису, а опитування кожного інформанта триває біля двох годин.

Кожна група складалася на третину з жінок і на дві третини з чоловіків. Крім національності і статі, враховувалася також тривалість проживання в Федеративній Республіці Германії. Обстежувалися чотири групи. Представники першої прожили в ФРГ 2,7 року, другої — від 2,8 до 4,3 років, третьої — від 4,4 до 7, четвертої — понад 7 років.

18.5.2. Пілотажне дослідження. Обробка матеріалу. Оцінювання даних

Спочатку було проведено пілотажне дослідження, яке дозволило уточнити провідні теми інтенсивного інтерв'ю. В ньому брали участь 5 інформантів. Бесіда базувалася на таких тематичних комплексах: 1) походження, соціальна ситуація на батьківщині й особиста доля опитуваного; 2) переїзд до ФРГ; 3) ситуація на роботі; 4) житлові умови та обстановка в сім'ї; 5) проведення вільного часу; 6) нещасні випадки та хвороби; 7) наміри повернутись на батьківщину. Інтерв'ю проводились двома або трьома співробітниками: один вів бесіду, інші ж — обслуговували апарараратуру.

Наступний етап дослідження — це обробка матеріалу та оцінка даних. Обробка проводилась наступним чином. З магнітофонного запису бесіди вибиралися шматки з мовленням інформанта, з яких у свою чергу відбиралися найбільш інформативні; як правило, така частина складала десь біля 15 хвилин. Ця частина записувалася за допомогою спеціальної транскрипції. У подальшому вся робота велася з цим транскрибованим записом. Даний текст можна було аналізувати на різних рівнях: фонетико-фонологічному, лексико-семантичному тощо. Першим етапом аналізу автори обрали синтаксичний рівень, оскільки, на їхню думку, саме складність синтаксичних конструкцій дозволяє судити про ступінь оволодіння мовою. Кожен текст розбивався на речення. Ті речення, зміст яких через значні інтерферентні явища був незрозумілим, вилучалися. Не враховувались також речення, присудок яких вживався рідною мовою. Отже, з кожного текста вибиралося 100 речень. Надалі підраховувалося, як часто кожен з інформантів вживає кожне з виділених авторами 101-го граматичного правила, сукупність котрих, на їхню думку, найповніше характеризує синтаксичну структуру німецької мови. На підставі цих відомостей (даних) складався «синтаксичний профіль» інформанта. Потім проводилася редукція даних шляхом зведення (об'єднання) інформантів зі схожими синтаксичними профілями в групи. Було також проведено й певну редукцію правил. Найменш значущими було визнано правила, котрі вживалися дуже рідко. Найбільш значущими для підрахуваннння синтаксичного індексу визнавалися правила, вживання яких дуже варіювалось у текстах інформантів з різним рівнем володіння мовою. Унаслідок цих процедур було відібрано вісім правил, які найяскравіше характеризуть цей рівень: 1) вживання дієслів; 2) вживаняня допоміжних дієслів, модальних дієслів і зв'язок; 3) наповнення в реченні місця суб'єкта; 4) вживання іменних та адвербіальних речень; 5) прономіналізація; 6) складність іменних конструкцій; 7) вживання означальних елементів; 8) структура адвербіальних комплексів. Ступінь адекватності застосування кожного правила оцінювалась за шкалою від 0 до 100. Потім підраховувалося середнє арифметичне оцінок використання всіх правил інфрмантами і таким чином виводився синтаксичний індекс кожного інфрманта.

18.5.3. Загальна характеристика експерименту. Його додаткова цінність

Зіставлення синтаксичних профілів груп інформантів, синтаксичних індексів окремих інформантів і відповідних груп дозволило встановити, в якій послідовності італійські та іспанські робітники оволодівають різними синтаксичними структурами німецької мови, а також виявити кореляції між ступенем володіння мовою і деякими соціальними параметрами. Найбільший вплив на оволодіння другою мовою має спосіб проведення вільного часу (відбуваються при цьому контакти з німцями чи ні), другий за значущістю чинник — вік інформанта, в якому він приїхав до ФРГ (чим молодший, тим краще оволодів мовою), трохи меншим є фактор контакту на роботі (чим більше контактів, тим краще знання мови); суттєвий вплив має також рівень освіти, отриманий на батьківщині; майже не впливає на рівень оволодіння мовою тривалість проживання в ФРГ.

Цей експеримент, який стисло описано Т. Б. Крючковою (див.: [75, 22–24]), є яскравим прикладом того, як слід проводити соціолінгвістичний експеримент. Тут прослідковуються всі етапи експери-

менту — від поставленої мети і, мабуть, заздалегідь сформульованої відповідної гіпотези (виявити кореляції між ступенем володіння мовою і деякими соціальними параметрами іспанських та італійських робітників), вибору методу (інтенсивне інтерв'ю), відбору інформантів та поділу їх на групи, пілотажного джосліджения аж до обробки матеріалу та оцінювання даних (отриманих результатів).

Здобутком цього експерименту був дуже цінний для лінгвістики додатковий його продукт — багатющий матеріал інтерференції (взаємовпливу мов: іспанської і німецької та італійської і німецької); крім того, транскрибовані записи текстів, якщо вони збереглися, є цікавими не тільки для мовознавців, а й для соціолінгвістів: адже ці тексти, як ми вже зазначали, можна аналізувати на різних мовних рівнях: фонетико-фонологічному, лексико-семантичному, деривaційному (словотвірному).

Запитання та завдання

1. Які письмові джерела для соціолінгвістичних досліджень є первинними і вторинними?
2. Охарактеризуйте письмові й усні первинні джерела.
3. Що таке надійність і валідність вторинних письмових джерел?
4. Охарактеризуйте особливості вторинного документального аналізу.
5. Яку мету ставить дослідник, проводячи масове обстеження мовців?
6. Які труднощі виникають при проведенні масових обстежень мовців?
7. Які вимоги ставляться до проведення масових обстежень мовців?
8. Покажіть на конкретному прикладі, як саме проводяться масові обстеження мовців, тобто їхню (обстежень) процедуру й техніку.
9. Яку роль відіграє теоретично обґрунтована гіпотеза в соціолінгвістичному дослідженні?
10. У чому полягає так званий біографічний метод?
11. Розкрийте зміст методу сфер (царин).
12. Якими були мета та зміст соціолінгвістичного дослідження, яке проводилося західногерманськими соціолінгвістами?
13. Охарактеризуйте інформантів (вибіркову сукупність) у згаданому соціолінгвістичному дослідженні (див. запитання 12).
14. Яким був метод збирання матеріалу у згаданому соціолінгвістичному дослідженні (див. запитання 12)?
15. Як оброблявся матеріал у згаданому дослідженні (див. запитання 12)?
16. Що виявив цей експеримент? У чому його цінність? (Див. запитання 12.)

Лекція дев'ятнадцята

СПІВВІДНОШЕННЯ НАПРЯМКІВ І МЕТОДІВ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

19.1. Загальна характеристика напрямків і методів соціолінгвістичних досліджень

Розглянуті методи збирання інформації знаходять неоднакове застосування в різних напрямках соціолінгвістичних досліджень. Метод включеного спостереження є незамінним при розв'язуванні багатьох завдань мікросоціолінгвістики і, навпаки, малоефективним для досягнення вірогідних соціолінгвістичних результатів — тут неможливо обійтись без масових опитувань. Спостереження й анкетування тяжіють до синхронічної соціолінгвістики, аналіз письмових джерел — до діахронічної. Однак у якому б напрямку не працював соціолінгвіст, він намагається поєднувати різні методичні прийоми для досягнення оптимального результату.

Дослідники, що займаються діахронічними проблемами, знаходяться в складному становищі: в ідеалі вони могли б спиратися на комплекс різночасових соціолінгвістичних розвідок, проте діахронічні дослідження в соціолінгвістиці почалися відносно недавно і не завжди їх можна порівнювати між собою. У зв'язку з цим у соціолінгвістиці продовжують переважати синхронічні дослідження, тобто вивчення зв'язків і залежностей між актуальними мовними й соціальними процесами, що відбуваються на наших очах. Оскільки саме на синхронному матеріалі в основному розвиваються й уточнюються методичні прийоми дослідження, головним чином про них і йшла мова у попередніх лекціях.

19.2. Методичні особливості діахронічної соціолінгвістики. Порівняльні часові дослідження (панельні (лонгітюдні) та трендові). Обмеженість методичного арсеналу діахронічної соціолінгвістики. Складність різночасових спостережень за мовленням одних і тих же самих носіїв мови

Розглянемо тепер методичні особливості діахронічної соціолінгвістики. До власне діахронічних методів відносяться

порівняльнічасовідослідження. Соціологи поділяють їх на панельні й трендові.

При панельних (інакше: лонгітюдних) дослідженнях з певним часовим інтервалом вивчаються одні й ті ж самі об'єкти; вони дають найточніші дані про динаміку процесів. Цей метод є більш придатним для мікросоціолінгвістичних праць, оскільки при часовому розриві значно простіше працювати з обмеженою генеральною сукупністю, ніж удруге повертатися до вибірки, що раніше використовувалась. Проте в будь-якому випадку потенційні випро́бувані можуть змінити місце проживання, відмовитись від повторних обстежень або ж, при вибірковому обстеженні, втратити репрезентативність, оскільки на них впливає саме́ дослідження.

Дещо більше застосування в соціолінгвістиці знаходять трендові дослідження, коли в двох рознесених за часом обстеженнях вивчаються різні індивіди, але такі, що мають ідентичний набір соціальних характеристик. Поділені (розділені) етапи панельних і трендових досліджень особливої специфіки не мають.

Отже, методичний арсенал діахронічної соціолінгвістики є обмеженим у порівнянні з методичним арсеналом соціолінгвістики синхронічної. Діахроністу не вдається реально спостерігати за мовною поведінкою людей. Ми не можемо чути, що і як говорили наші предки, що жили в минулому столітті або ще раніше, а, скажімо, метод усного інтерв'ю не можна застосовувати навіть до інформантів і ближчого до сьогодення часу. (Звичайно, для певних діахронічних завдань, які не пов'язані з аналізом варіативності мовленнєвих творів, можна отримати дані з сучасних опитувань: опора на думку інформантів дозволила в ході підготовки «Словаря сленга хиппи», про який вже згадувалося, умовно співвіднести час появи кожної зі словникових одиниць з п'ятирічними періодами (1970–1974, 1975–1979, 1980–1984, 1985–1989) [121, 6]. Проте не при кожному завданні можна розраховувати на отримання аналогічної інформації.)

Щоправда, з винаходом магнітофона, з розвитком звукозаписуючої техніки взагалі з'явилася можливість різночасових спостережень за мовленням одних і тих же самих носіїв мови. Складність таких спостережень є безперечною. Оскільки мова змінюється повільно, помітити ті або ті зміни в ній можна лише на достатньо значних часових відрізках — не менш ніж у два-три десятиліття (а для деяких мовних змін — наприклад, у граматиці — і на значно більших). В умовах високої соціальної мобільності, яка є характерною у XXI ст. для населення

більшості країн, стабільне становище будь-якої групи мовців на тій або тій території та в тій або тій соціальній ієрархії протягом десятиліть — явище надзвичайно рідкісне. І все ж (принаймні теоретично) діахронічна соціолінгвістика є в змозі отримати шляхом спостереження дані, що характеризують мовлення одних і тих же груп мовців на різних етапах існування цих груп у структурі даного суспільства.

Більш доступним для безпосереднього (прямого) спостереження є мовлення різних поколінь людей, що утворюють ту або ту мовну спільність. Порівняння мовлення старих людей та молоді дає деяке уявлення про рух системи мови в часі.

Метод порівняння даних, що характеризують використання одних і тих же самих мовних одиниць різними поколіннями тієї або тієї мовної спільності, здавна застосовується в діалектології. І з досвіду діалектологів не могли не скористатися соціолінгвісти. Наприклад, у згаданій раніше роботі У. Лабова централізація дифтонга /aw/ служить ілюстрацією при описанні механізму мовних змін. Найстаріші його інформанти в 1961 році відносились до тієї ж самої соціальної групи, що й ті, хто обстежувся в ході підготовки лінгвістичного атласу Нової Англії у 1933 р., але тоді середній показник централізації дифтонга /aw/ склав 0,06, а в 1961 р. у «найархаїчнішого» 92-річного інформанта він був 0,1 [80, 209]. В результаті Лабов виявив не тільки міжпоколінний фонетичний зсув, а й дав переконливе підтвердження фонетичної зміни в окремих індивідів за 30 років. Це один з небагатьох прикладів трендового дослідження в соціолінгвістиці. У Нью-Йорку йому довелося удовольнитися синхронним міжпоколінним дослідженням, поскільки там, як він зазначає, «інформанти Атласу не підбиралися досить систематично, щоб ці дані можна було зіставляти з нашими даними 1963 р.» [80, 213].

У роботах, присвячених витісненню старомосковської вимовної норми новими фонетичними зразками, також зіставляються дані, що відносяться до старшого покоління москвичів і до представників більш молодих поколінь, на підставі чого робляться висновки про зміни у мовленнєвій реалізації низки фонем і фонемних сполучень.

В обох наведених прикладах йдеться про порівняно невеликі періоди часу — кілька десятиліть. Якщо ж вивчаються соціально обумовлені зміни в мові на дуже тривалих за часом відрізках її еволюції, основним доступним методом стає аналіз письмових джерел. Цей випробуваний шлях, яким лінгвістика йде від самих своїх витоків до цьо-

го часу, привів до значних результатів в області історичної граматики й лексикології. Проте чи можна за письмовими джерелами встановити, як говорили наші предки, як вони вимовляли ті або ті звуки та звукосполучення? Адже здавна добре відомо, що в таких мовах, як російська, англійська, французька, письмо далеко не завжди точно передає вимовну форму слова. Тому якщо й аналізувати тексти минулого з метою виявити особливості відображеного в них усного мовлення, то робити це слід з великою обережністю, дотримуючись певних правил такого аналізу. Це й зробив у книзі «История русского литературного произношения XVIII-XX вв.» Михайло Вікторович Панов (див.: [106]). Тексти, які він брав для дослідження — вірші (а у віршах рима й ритм — важливі показники вимови), драматичні твори, свідчення сучасників про ту або ту манеру говорити, ділові й особисті листи, побутові записки тощо — вивчено ним на широкому культурно-історичному й соціальному фоні (тлі). Це дозволило авторові не тільки в деталях відновити конкретну історію російської літературної вимови, виявляючи при цьому і внутрішні, власне мовні, і зовнішні, соціальні за своєю природою причини еволюції фонетичної системи, а й дати галерею *фонетичних портретів* найяскравіших за мовними їх якостями діячів культури, політиків, письменників, артистів, учених. У цій галереї портрети діячів XVIII ст. — наприклад, Петра I або Ломоносова — такі ж випуклі й виразні (за сукупністю притаманних їм фонетичних рис), як і портрети наших сучасників, наприклад А. А. Вознесенського, О. О. Реформатського. Ідея фонетичного портрета носія мови отримала подальший розвиток у низці лінгвістичних і соціолінгвістичних праць. Поняття портрета стало розглядатися більш широко: він засновується не тільки на фонетичних рисах людини, а й на інших особливостях її мовлення — на словотворі, синтаксисі, особливостях мовної поведінки тощо (див. про це: [49], [55], [71], [98] та ін.). М. В. Панов довів: і письмові джерела можуть бути надійним свідоцтвом змін в усному, звучащому мовленні.

Вивчаючи тексти минулого з урахуванням тих соціальних умов, в яких ці тексти складалися, дослідники намагаються відтворити картину колишнього мовного життя суспільства, реконструювати її.

19.3. Метод реконструкції

Метод реконструкції є здавна відомий у порівняльно-історичному мовознавстві, у дослідженнях з етимології. У діахронічній

соціолінгвістиці об'єктом його застосування найчастіше стає функціональна парадигма мови, тобто сукупність різних форм її існування на тому або тому етапі еволюції. Вивчаючи функціональну парадигму конкретної мови, дослідник бере до уваги «1) інформацію про історичну й культурно-історичну ситуацію окремого періоду (позамовні дані); 2) міркування (судження) сучасників про мову своєї епохи (непрямі лінгвістичні дані); 3) сукупність наявних для даного періоду письмових пам'яток, включаючи відомості про створення, призначення та реальне використання різних типів текстів (прямі лінгвістичні дані) [134, 158]».

Одночасно висловлюються слушні зауваження про обмежені можливості методу реконструкції: «Реконструкція функціональної парадигми мови завжди є центральною ланкою в характеристиці мовної ситуації, яка в цілому відтворюється в широкому культурно-історичному контексті. При цьому реконструювати, мабуть, можливо лише основні типи функціональних парадигм, представлених у різних історичних і соціальних ситуаціях: окремі деталі у співвідношенні різних функціональних страт та їх розгорнуті структурні характеристики найчастіше залишаються недоступними для дослідника» [134, 168].

19.4. Метод порівняльного аналізу різних синхронних зрізів

По відношенню до такого стану мови і суспільства, який не надто віддалений від від сучасного їхнього стану, ефективним є метод порівняльного аналізу різних синхронних зрізів. Такий аналіз дозволяє виявити те нове, що з'явилося в мові в ході її розвитку, і тенденції мовних змін, причинами яких можуть бути як внутрішні, так і зовнішні соціальні стимули мовної еволюції. Умовою найуспішнішого застосування методу зіставлення синхронних зрізів є наявність текстів на даній мові, що відносяться до кожного зі зрізів, та відповідних лінгвістичних описів як самих текстів, так і мовних ситуацій, в котрих вони створювались.

Прикладом послідовного описання різних синхронних зрізів, що характеризують стан японської мови на різних етапах її еволюції в XX столітті, може служити проведене японськими лінгвістами масове обстеження тих, хто говорить японською мовою у 1950 і 1971–1972 рр. При зіставленні двох синхронних зрізів в японських діалектах були виявлені зміни в їхніх фонетичних і частково лексичних си-

стемах (при відносно стабільній морфології і акцентуації), а також зроблено висновок про еволюцію чистого діалекту до напівдіалекту, в якому суміщені риси діалектної морфології й акцентуації з літературною фонетикою й діалектно-літературною лексикою [5, 87–88].

Отже, в методиці й методології дослідження мови з позицій діахронічної соціолінгвістики багато чого запозичується з інших напрямків мовознавства. Це, по-перше, означає органічний зв'язок з іншими мовознавчими дисциплінами, передусім з історичними, а по-друге, свідчить про молодість цього напрямку науки: власні методи і прийоми дослідження ще слід буде розробити.

Запитання та завдання

1. Дайте стислу загальну характеристику напрямків і методів соціолінгвістичних досліджень.
2. Що являють собою панельні (= лонгітюдні) соціолінгвістичні дослідження?
3. Що таке трендові дослідження?
4. Які труднощі стоять перед соціолінгвістом-діахроністом?
5. У чому полягає складність різночасових спостережень за мовленням одних і тих же самих носіїв мови?
6. Що таке метод реконструкції? Що є об'єктом його застосування у діахронічній соціолінгвістиці?
7. Чому можливості методу рекнструкції є обмеженими?
8. У чому полягає метод порівняльного аналізу різних синхронних зрізів?
9. Що таке фонетичний портрет даної особистості та яким чином він створюється?
10. У чому полягає сутність проведеного японськими лінгвістами масового обстеження тих, хто говорить японською мовою?

Лекція двадцята

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОВНИХ ПРОЦЕСІВ

20.1. Мовна політика держави. Сфера науки, до якої входить це поняття

При розгляді проблем мовної політики й мовного планування, що потребують особливої уваги, необхідно, як справедливо зазначає німецька дослідниця Б. Шлібен-Ланге, постійно пам'ятати, що будь-яке рішення щодо мови — це політичне рішення, яке має прийматися при одночасному врахуванні об'єктивних комунікативних потреб й механізму групової ідентифікації [227].

Що ж стоїть за терміносполуками «мовна політика» і «мовна політика держави»? І ще одне запитання: це точні (абсолютні) синоніми чи дещо відмінні поняття?

«Соціолінгвісти, — пишуть В. І. Бєліков і Л. П. Крисін, — ставлять перед собою і таке завдання: регулювати розвиток і функціонування мови (мов), не покладаючись цілком на самоплин мовного життя» [14, 13]. Нам здається, однак, що не самі соціолінгвісти регулюють розвиток і функціонування мови чи мов у суспільстві, а держава — її владні інститути. В іншому місці своєї книги (а це підручник для університетів Російської Федерації з соціолінгвістики) вони виправляють цю неточність: «Соціолінгвістична інформація є важлива при розробці проблем та практичних заходів, що становлять м о в н у п о л і т и к у держави» [14, 263]. (Чомусь слово «держави» розбивкою не виділено.) Одним із заходів мовної політики держави є регулювання мовних норм. Автори підручника слушно зауважують, що корисною й важливою підмогою при виконанні цього завдання є вивчення оцінок, які дають люди своїй або чужій мові, окремим мовним елементам. Мовці оцінюють одні й ті ж самі факти мовлення по-різному: одні люди, наприклад, легко сприймають нововведення, інші ж, навпаки, відстоюють традиційні способи висловлювання; одним до вподоби строгість іноземних наукових термінів, а їх опоненти обстоюють самобутність спеціальної термінології. Вивчення розбіжностей в оцінках мовних фактів дозволяє виділити соціально більш престижні й менш престижні форми мов-

лення, а це є немаловажним з точки зору перспектив розвитку мовної норми, її оновлення [14, 13]. І вони дають таке визначення поняттю «мовна політика»: «Розробка лінгвістичних проблем, спрямованих на те, щоб управляти мовними процесами, носить назву мовної політики; мовна політика — частина соціолінгвістики, вихід цієї науки в мовленнєву практику» [14, 13]. (Звернімо увагу на те, що тут фігурує терміносполука «мовна політика» без слова «держави».) Щодо тези «мовна політика (держави) є частиною соціолінгвістики» слід зауважити, що це, мабуть, не зовсім так, оскільки розглядуване поняття входить у предметну сферу й нової субдисципліни в системі політичних наук — *політичної лінгвістики.* Так, Л. П. Нагорна пише: «Сьогодні вже можна говорити про чітко окреслену предметну сферу політичної лінгвістики, яка включає в себе не тільки аналіз дискурсів і дискурсивних практик, але й широкий спектр проблем політичної мови, комунікацій, мовної політики [розрядка наша.— *Автори.*], політико-правового режиму мовного життя суспільства» [96, 63–64]

Основні цільові галузі нової субдисципліни (а їх усього 6) визначаються дослідницею таким чином:

« — мовна політика і мовне планування;

— мова у процесі націєбудівництва;

— мова і символічна влада» тощо [96, 64].

Отже, питання про те, кому належить розглядувана «цільова галузь» — соціолінгвістам чи лінгвополітологам («політолінгвістам»), — залишається відкритим.

20.2. Закони про мови як один з інструментів мовної політики. Розмежування (основний зміст) понять «мовна політика» і «мовне будівництво»

Як справедливо зазначають В. І. Бєліков і Л. П. Крисін, «мовна політика вимагає особливої гнучкості й урахування багатьох чинників в умовах поліетнічних та багатомовних країн, де співвідношення мов за їхніми комунікативними функціями, за використанням у різних сферах соціального життя тісно пов'язане з механізмами поліетнічного управління, національної злагоди й соціальної стабільності. Одним з інструментів мовної політики є *закони про мови.* Їхня розробка в цілому — це компетенція юристів: саме вони мають чітко й несуперечливо формулювати положення, що стосуються,

наприклад, статусу державної мови, її функцій, захисту монопольного використання державної мови в найважливіших соціальних сферах, регламентації застосування «місцевих» мов тощо. Проте цілком очевидно, що створити лінгвістично грамотні закони про мови можна лише на основі всебічного знання функціональних властивостей мови, ступеня розробки в ній тих або тих систем (наприклад, системи спеціальних термінологій, наукової мови, мови дипломатичних документів, офіційно-ділового спілкування тощо), більш або менш докладного уявлення про те, що можеи чого не може дана мова в різноманітних соціальних і ситуативних умовах її застосування» [14, 363–364]. Широке коло питань, пов'язаних з розробкою законів про мову, обговорюється в статтях збірника [180].

У *державному регулюванні мовних процесів* прийнято виділяти два напрямки — мовну політику і мовне будівництво. У фокусі *мовної політики* перебувають певні політичні цілі, які досягаються шляхом впливу на мовну практику, насамперед забезпечення національної консолідації через розширення сфери впливу державної мови. Головним у мовній політиці є завдання сполучення захисту природного мовного середовища із забезпеченням належного культурного, інформаційного простору для розвитку усіх мов, що функціонують у державі. Як складова етнонаціональної політики, мовна політика спрямована на збереження міжгрупової рівноваги в суспільстві, забезпечення ефективного міжкультурного і міжмовного зв'язку, найсприятливіших умов для функціонування державної мови, дотримання прав мовних меншин. *Мовне будівництво* є частиною мовної політики і являє собою комплекс конкурентних заходів, що здійснюються на державному й регіональному рівнях. Це розробка національних програм вивчення мови на всіх рівнях освітньої системи, створення нормативних словників, удосконалення правописної системи тощо (див.: [96, 240–241]).

20.3. Закон «Про мови в Українській РСР» і його прикладне значення. Вади (недоліки) цього Закону

Як же відбувається в Україні розширення сфери вливу державної мови та захист природного мовного середовища?

Закон «Про мови в Українській РСР», прийнятий під тиском громадськості у 1989 р., кардинально розв'язав проблему державності української мови і заклав міцний фундамент для розширення її суспільних функцій. Формулу державної мовної політики, знайдену в

ході «навколомовного» дискурсу, фахівці-конфліктологи характеризують як компромісну, єдино можливу в умовах підпорядкованості республіки союзному центрові (див.: [66, 518–519]). Визнання життєдайності та суспільної цінності усіх національних мов сполучалося в ній і з утвердженням державного статусу української мови як одного з вирішальних чинників національної самобутності українського народу, і з кваліфікацією російської мови (поряд з українською) як мови міжнаціонального спілкування народів СРСР.

Законом забезпечувалися групові права громадян інших, ніж українська, національностей (ст. 3, 11) — аж до застосування в місцях їхнього компактного проживання національної мови більшості населення тієї чи іншої місцевості.

Водночас акцент робився і на індивідуальному праві громадянина користуватися будь-якою мовою (ст. 4, 5).

«Термінологічний аналіз закону «Про мови в Українській РСР», — як зазначає Л. П. Нагорна, — відбиває вузькість того лінгвістичного простору, в якому формувалася система понять, що стосуються національно-етнічної ідентифікації. У ньому зовсім відсутнє поняття «нація»; поняття «український народ», вжите двічі у Преамбулі, не дає чіткого уявлення про контекст, у якому застосовується (етнічний чи громадянський)». Надалі Закон оперує безликим терміном «населення республіки» і розмитим «національності». Очевидним прогресом слід вважати появу у тексті Закону поняття «національна гідність» [96, 264].

Незважаючи на певні термінологічні нестикування, які легко пояснюються політичним контекстом доби, прикладне значення Закону виявилося вагомим.

Уперше держава не лише прокламувала цінність мови як національного надбання, а й брала на себе зобов'язання виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної. Наголос на виборі мови міжособистісного спілкування громадян України як їх невід'ємному праві засвідчив демократизм Закону. Це загальне положення підкріплювалося зобов'язаннями держави створити необхідні умови для розвитку і використання мов усіх національностей. Фіксувалася неприпустимість мовної дискримінації, будь-яких привілеїв чи обмежень прав особи за мовною ознакою.

Втім, як слушно зауважує Л. П. Нагорна, демократичний закон мав і свої вади: він не вимагав обов'язкового знання службовцями

української мови, не був підкріплений належною системою механізмів упровадження. Внаслідок цього незалежна Україна успадкувала від Радянського Союзу безліч гострих мовних проблем. Значний ступінь зросійщення населення Сходу і Півдня України і культурно-інформаційний тиск Росії створили проблему неконкурентоздатності українського культурного поля. Розколоте навпіл, воно втрачає ознаки цілісності; поділ культури України на дві складові закріплює відповідний поділ і в надрах суспільства.

20.4. Причини неконкурентоздатності українського культурного поля і слабкості державної мови

Унаслідок цього українська мова поки що слабо справляється з виконанням покладених на неї функцій. Інтегруюча функція мови блокується побутовою російськомовністю міст і суржиком, який домінує у сільській місцевості; інформаційна — вузькістю українського ринку періодики і російськомовністю багатьох комерційних каналів телебачення; кумулятивна (функція збирання і передачі культурно-історичного досвіду) — вкрай недостатнім фінансуванням усієї сфери культури. Роль державної мови у процесах державотворення якщо і зростає, то темпами, які навряд чи можуть задовольнити суспільство. Адже навіть високі посадовці часто демонструють або нездатність, або небажання оволодіти державною мовою хоча б у тому обсязі, в якому володіють російською [96, 264–265].

Лінгвополітолог Л. П. Нагорна звертає увагу «на еклектичну суміш у масовій свідомості протилежних за своєю природою норм і цінностей — ліберальних, націоналістичних, залишково радянських». «У таких умовах, — зазначає вона, — проблеми мови, які зазвичай є пріоритетними лише для тієї невеликої частини суспільства, що усвідомлює мову як культурну й екзистенційну цінність, сприймаються як доленосні значно більшою частиною соціуму і, отже, перетворюються у зручний об'єкт для нестримної політизації. Саме це і сталося в Україні: мовна сфера перетворилася на арену ідеологічного протиборства й політичних спекуляцій» [96, 265].

«Високий рівень російськомовності і незбіг етнічної і мовної орієнтацій, — пише вона, — становить для України серйозну проблему. /.../ Історія розпорядилася так, що в очах більшості населення культурна близькість важить більше, ніж етнічна. Соціолінгвісти констатують, що сформована впродовж століть російськомовна атмосфера на-

ших міст породжує ефект мовного диктату середовища: саме вона «зробила російську мову мовою пристосування, а українську — мовою протистояння» [150, 209–258][38]. Звідси своєрідний «страх перед мовою і за мову» як «психокомплекс сучасного українця, зворотним боком якого є істеричне мовне місіонерство» (див.: [77, 242]) [96, 268–269].

Л. П. Нагорна наголошує на тому, що «спрощені підходи до розв'язання мовних проблем, як правило, дають зворотний ефект. І ті, хто бачить шлях до подолання «мовного розколу» в жорсткій адміністративно-директивній українізації, і їх опоненти, що наполеглево вимагають визнати російську мову другою державною, об'єктивно сприяють дальшій поляризації соціуму.

20.5. Перетворення мови у знаряддя політичної боротьби. Щодо визначення статусу російської мови в Україні

Давно пора усвідомити величезну шкоду, яка випливає з перетворення мови на знаряддя політичної боротьби. Українське і російське в Україні настільки тісно переплетені, що багатьом важко визначитися навіть із своєю національною належністю, не кажучи вже про мовні пріоритети. Користування тією чи тією мовою здебільшого ситуативне; справжньою бідою є таке взаємопроникнення елементів обох мов, яке перетворює побутову мову у «суржик». Роз'єднуючим фактором в Україні виступає зовсім не мова, а фобії, що виникають на ґрунті штучно підтримуваної ідеологічної конфронтації» [96, 269].

Щодо визначення статусу російської мови дослідниця зауважує: «у ході політизації російської етнічності проблема статусу російської мови виступає в ролі найбільш ефективного знаряддя тиску на владу. Для українського політикуму питання про *офіційну двомовність*, тобто про доцільність / недоцільність надання російській мові статусу офіційної чи державної — одне з найбільш конфліктогенних. Особливо активізується ця проблема під час виборів, стаючи додатковим козирем у політичній боротьбі. Надуманою цю проблему не назвеш: за даними різних соціологічних опитувань, від п'ятої частини до третини населення України хочуть бачити російську другою державною, майже половина — офіційною (до речі, Конституційний суд ще в грудні 1999 р. зафіксував ідентичність обох термінів). Але питання про статус російської мови надто серйозне,

[38] Цитуємо за: [96, 269].

щоб вирішувати його за допомогою опитувань чи референдумів, тим паче у вирі навколовиборних пристрастей. Абсолютно очевидно, що порушувати його неприпустимо до того часу, поки українська мова не утвердиться як державна в усіх сферах суспільного життя.

У нинішніх умовах, коли українська культура й мова потребують активної державної підтримки, надання російській мові статусу другої державної загрожує не тільки консервуванням того стану, в якому перебувала українська мова в Радянському Союзі, але й реальним витісненням української мови із вжитку більш розвиненою і престижною у міжнародному плані російською мовою» [96, 272–273].

20.6. Пошуки виходу із скрутного (загрозливого) становища. Система заходів підтримки української мови як державної

Де ж вихід із скрутного й навіть загрозливого становища? На це гостре й болюче запитання лінгвополітолог Л. П. Нагорна відповідає таким чином: «Реальний шлях обстоювання мовного суверенітету України — не в емоційному тиску і і не в закликах боротьби з «мовно-культурним імперіалізмом». Він — у всебічному науковому аналізі мовної ситуації і мовних мотивацій та у координуванні гуманітарної політики у напрямі відмови від моноцентризму і пропаганди цінностей мультикультуралізму. Подолання асиметрії в українському білінгвізмі можливе через розширення освітньої мережі для бажаючих оволодіти українською мовою» [96, 301].

Насамкінець дослідниця доходить такого висновку: «Щоб мовні процеси в Україні розвивалися не за конфронтаційною, а за консолідаційною логікою, потрібна продумана система заходів підтримки української мови, яка нині, незважаючи на свій державний статус, є об'єктивно слабшою» [96].

Заслуговує уваги й наступне міркування Л. П. Нагорної щодо мовної політики держави: «У кожній державі, яка дбає про свій мовний суверенітет і громадянську ідентичність, мовна політика — це насамперед турбота про культуру мови і мовленнєвий культурний простір. Йдеться не тільки і не стільки про культуру побутового мовлення (хоч кожна держава, що себе поважає, вважає потрібним протистояти поширенню канцелярізмів, варваризмів, жаргонізмів). Йдеться про стан культури й духовності у найширшому сенсі — про те, що люди читають, якою мовою, які цінності вважають для себе пріоритетними» [96, 238].

Що ж розуміє дослідниця під словосполученням «продумана система заходів підтримки української мови» (див. вище)? Інакше: що ж треба робити, щоб українська мова насправді стала державною? Чимало вже зроблено на цьому шляху: існують тисячі україномовних закладів освіти, сотні українських журналів і видавництв, десятки спеціалізованих наукових установ і кафедр мовознавства. Академічний російсько-український словник, найновіші орфоепічний та орфографічний словники української мови і десятки спеціальних словників наукової термінології, що вийшли за роки незалежності, в цілому забезпечують адекватність перекладів і точність тлумачень, правильної вимови та правильного написання слів. Чимало виходить різнопрофільних російсько-англійсько-українських тлумачних словників.

«І все ж, — свідчить Л. П. Нагорна, — фахівці констатують, що українська мова поки що є функціонально неповною, оскільки такі важливі сфери, як наука,освіта, медицина,військова справа, спорт досі не забезпечені належною українською лексикографічною підтримкою» [96, 286].

Так от, ліквідувати цю прогалину, створивши відповідні одномовні й двомовні галузеві (профільні) словники, — одне з першочергових завдань української лексикографії.

Слід також сформувати україномовні державні стандарти, створити комп'ютерний термінологічний банк даних, заснувати державний Фонд українського словникарства. Не зайвим було б створити комісію оперативного мовного реагування, до повноважень якої входила б наукова оцінка найновіших мовних явищ і лексичних одиниць, які стихійно виникають в українській мові.

Л. П. Нагорна з усією відповідальністю науковця, добре обізнаного з проблемою, застерігає, чого не слід чинити і що слід зробити в бажаному напрямку: «Щоб зрусифіковані міста заговорили українською, зовсім не потрібно обмежувати чи витісняти російську культуру; треба більше опікуватися усією сферою науки і культури, вивести її на інтелектуальний рівень, гідний української нації. Престиж української мови прямо залежить від рівня розвитку суспільного інтелекту. Необхідно крок за кроком вибудовувати інфраструктуру інформаційно-культурного середовища — мережу продюсерських центрів, національну систему дистрибуції культурної продукції, ефективні механізми захисту інтелектуальної власності, нову систему книговидання й книгорозповсюдження. І паралельно послідовно розширювати сферу українського мовлення — створювати широку мережу курсів для оволодіння українською, якісні словники і не менш якісні переклади, постійно підтримувати високий інтелектуальний рівень і конкурентоспроможність українського інтелектуального продукту» [96, 295–296].

Здійснювана програма соціокультурних перетворень має бути підпорядкована завданню поступового формування єдиної інтегрованої двомовної (і ширше — багатомовної, бо в Україні співіснують і функціонують не дві, а багато мов) культури, яка б органічно об'єднувала всі етносоціальні складові країни. При цьому державна політика в етнокультурній сфері повинна вибудовуватись на визнаних і конституйованих світовою спільнотою, єдиних для всіх учасників політичного процесу, критеріях і стандартах.

Слід наполегливо шукати способи реального підвищення авторитету державної мови: вона має усвідомлюватися як конче необхідна для службової кар'єри, інформаційного обміну, культурного росту. Обов'язкове користування українською мовою має стати умовою зайняття посад держслужбовців, освітян.

Як відомо, діти — найбільш динамічна категорія серед тих, хто вчиться; процес засвоєння ними мови відбувається легко й природно. А, отже, вчителі мають бути не просто україномовними, а й високоосвіченими і небайдужими. Природно, що це ставить додаткові вимоги перед системою педагогічної вищої освіти.

Подолання асиметрії в українському білінгвізмі можливе через розширення освітньої мережі для бажаючих оволодіти українською мовою. На жаль, навіть безоплатні курси української мови — явище в українській практиці рідкісне (див. про це докладніше: [96, 301]).

І соціолінгвістам слід розв'язати чимало важливих завдань, причому нелегких. Узяти хоча б ті, які сформулював в одній зі своїх розвідок В. Радчук.

«У чому проблема? Не лише в тому, скільки носіїв тієї чи іншої мови є в країні і на планеті, а й у тім, скільки кожної мови і мови в цілому є у людини, у групи осіб, у народу. Скільки людей в Україні знає мову свого громадянства належною мірою? Тобто — як, наскільки добре знає? Скільком і в якому обсязі треба довчити її, щоб суспільство функціонувало як єдина і цілісна нація — без серйозних непорозумінь і конфліктів? Цього ні під час перепису 2001 року, ні в жодний інший спосіб з'ясовано так і не було...» [118, 44].

Дозволимо собі навести ще одну цитату з розвідки цього ж талановитого науковця, цитату, зміст якої прямо стосується завдань соціолін-

гвістики, розв'язання яких має на меті одне — поліпшення, оздоровлення мовної ситуації в країні і оптимізацію мовної політики держави: «Щодо кількості користувачів української мови, то визначити її зовсім непросто. Попри всю фундаментальність наших україністики та словесності цього ще ніхто не зробив на підставі переконливих критеріїв та методик. Цифру з пальця зазвичай висмоктували політики, підлаштовуючи її під ідеологію. Доказом такого неподобства є той факт, що жодна статистика не ступенює рівнів знання української мови бодай на кілька градацій, бодай за обсягом особистого лексикону, бодай за відповідністю стадії вікового розвитку, хоча, скажімо, без цієї останньої шкали зовсім неможлива раціональна освітня стратегія» [118, 41].

І ще одне: слід позбавити мовознавців монополії в аналізі мовної сфери політики, яка (ця монополія) «вже обернулася неадекватними оціночними судженнями, які істотно ускладнюють вияснення справжніх причин неоднозначності лінгвістичної ситуації в Україні» [96, 297].

Розвиток в Україні власної політичної лінгвістики, а також етнопсихології, лінгвокультурології, соціолінгвістики та інших галузей соціогуманітарного знання здатен істотно збагатити палітру методів аналізу мовної культури, мовної поведінки, мовних традицій. Інтегруюча, організуюча, інформаційна, акумулятивна, консолідуюча функції мови прямо залежать від державної мовної політики і від чіткого розуміння суспільством гальмівних чинників її розвитку.

Говорячи про шляхи вдосконалення мовної політики України, неможливо обійти проблему правопису. Л. П. Нагорна звертає особливу увагу «на крайню небажаність існування кількох правописів» [96, 299]. «Фіксуватися у правописі, — вважає вона, і ми з цим цілком солідарні, — мають лише ті зміни, які зумовлені власними потребами розвитку української мови» [96, 300].

Отже, мовна політика держави має бути гранично раціоналістичною, зваженою, науково обґрунтованою і, звісна річ, системною, тобто такою, що враховує всі або майже всі тонкощі, підводні камені (так би мовити, міни уповільненої дії). Як справедливо зазначає В. Радчук, «... мовна політика тільки тоді дає результат, коли вона всеосяжна й комплексна, добре структурована й цілісна» [118, 36]. (Про мовну ситуацію і мовну політику держави див. також у першій частині другої лекції — пункт 2.1.5.)

Запитання та завдання

1. Який термін точніший: «мовна політика» чи «мовна політика держави»?
2. До сфери яких наук входить розглядуване поняття?

3. Розкрийте зміст поняття «державне регулювання мовних процесів».
4. Що ж таке мовна політика держави?
5. Що таке мовне будівництво?
6. Яку роль відіграє закон «Про мови в Українській РСР»?
7. Які вади має цей Закон? (Див. запитання 6.)
8. У чому полягає проблема неконкурентоздатності українського культурного поля?
9. Чому мовна сфера в Україні перетворилася на арену ідеологічного протиборства й політичних спекуляцій?
10. Яке мовне питання в Україні є найконфліктогеннішим?
11. Чи можна зараз надавати російській мові статус другої державної?
12. Доведіть, що спрощені підходи до мовних проблем дають, як правило, зворотний ефект.
13. Які шляхи подолання асиметрії в українському білінгвізмі пропонують учені?
14. Як ви розумієте зміст терміносполуки «продумана система заходів підтримки української мови»?
15. Чи потрібно обмежувати чи витісняти російську культуру, аби зрусифіковані міста заговорили українською?
16. Для чого потрібно пропагувати цінності мультикультуралізму?
17. Які завдання слід розв'язати соціолінгвістам у світлі розглядуваних проблем?
18. Доведіть, що питання державного регулювання мовних процесів є сферою різних наук.

Додаток

ЗАКОН ПРО МОВИ В УКРАЇНІ

Повна назва цього юридичного документа така — «Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки Про мови в Українській РСР». Його прийнято Верховною Радою УРСР 28 жовтня 1989 року.

Потреба в державному статусі української мови в республіці була викликана складною мовною ситуацією, передусім звуженням сфери її функціонування у 30–80-ті рр. Питання про державний статус української мови було порушено діячами культури, зокрема письменниками на зборах, пленумах і з'їзді Спілки письменників України. На установчих зборах Товариства української мови ім. Тараса Шевченка 9–10 лютого 1989 року (з жовтня 1991 — Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка) схвалено проект Закону, що його згодом доопрацювала робоча група Верховної Ради УРСР. Проект документа був опублікований 5 вересня 1989 року для всенародного обговорення. Проект прийнятого Закону опубліковано в газеті «Літературна Україна» за 12 листопада (№ 45) 1989 р.

Закон про мови містить шість розділів і 40 статей. Його структура така. Преамбула. 6 розділів: I. Загальні положення; II. Мова державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій; III. Мова освіти, науки, інформації і культури; IV. Мова інформації та зв'язку; V. Мова назв; VI. Сприяння національно-культурному розвиткові українців, які проживають за межами УРСР.

Ось основний зміст цього Закону. Закон регулює суспільні відносини у сфері всебічного розвитку і вживання української та інших мов, якими користується населення республіки, в державному, економічному, політичному і господарському житті, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури і мови. Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу.

УРСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвиткові духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної державної майбутності.

Отже, українська мова проголошується *державною мовою* в Україні. Їй забезпечується всебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя. Створюються необхідні умови всім громадянам для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею.

У місцях проживання більшості громадян інших національностей можуть використовуватись поряд із українською і їхні національні мови. Отже, російська мова чи мова іншої етнічної меншини, що проживає компактно, наділяється правом паралельного вживання і функціонування поряд з українською мовою.

Мовами міжнаціонального спілкування в Україні є українська, російська та інші мови.

Можна вільно користуватись російською як засобом міжнаціонального спілкування народів СРСР.

Гарантується право громадян користуватись своєю рідною або будь-якою іншою мовою. Створюються також необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей. Визначаються обов'язки службових осіб щодо володіння державною мовою, правові основи охорони фондів і пам'яток мови, захисту мов і контролю за виконанням закону. У всіх сферах суспільного життя українська мова наділяється правом функціонування і використання як державна.

Службові особи повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — й іншими. Хочеш працевлаштуватися — тебе візьмуть на роботу, проте якщо не знаєш державної мови — вивчи її в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

Українська мова — мова діловодства й документації, конференцій, з'їздів та інших форумів; судочинство здійснюється українською мовою.

Визнається вільний вибір мови навчання дітей як невід'ємне право громадян. Можна вільно вибирати мову виховання та одержання освіти. Кожній дитині гарантується право на виховання та одержання освіти національною мовою.

Виховання у дитячих дошкільних установах провадиться українською мовою. У разі необхідності можуть створюватись окремі групи, де виховання провадиться іншою мовою. Проте мова навчання й виховання в загальноосвітніх школах — українська.

Можуть створюватись окремі школи і класи, де навчальна й виховна робота провадиться українською або іншою мовою за бажанням батьків і їхніх дітей. Цитата: «Вивчення в усіх загальноосвітніх школах української і російської мов є обов'язковим».

Мовою навчання у професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах є українська. Абітурієнти, які вступають до вищих і середніх спеціальних закладів, складають конкурсний вступний екзамен з української мови.

Результати науково-дослідних робіт оформляються українською або російською мовою. Інформатика здійснюється на основі української та російської мов.

Гарантується функціонування української мови, а також інших національних мов у сфері культури. Фільми та інші аудіовізуальні твори перекладаються українською мовою.

Мовою оголошень, повідомлень, плакатів, афіш, реклами є українська. Поряд з текстом, викладеним українською мовою, може бути вміщено його переклад іншою мовою.

Офіційні назви державних, партійних, громадських організацій, підприємств, установ утворюються і подаються українською мовою. Можуть додаватись і переклади іншою мовою.

Топоніми і картографічні видання утворюються, подаються і здійснюються українською мовою.

Отже, назви установ, топонімів та картографічних видань подаються українською мовою, але паралельно можуть подаватись і мовою національної меншини, яка компактно жива в тій чи іншій місцевості.

Громадяни УРСР користуються правом іменуватись згідно з національними традиціями. Їхні імена передаються з національної мови українською мовою у транскрипції. [Мабуть, краще було б сказати — у транслітерації.— *Автори.*]

УРСР сприяє національно-культурному розвиткові українців, які проживають у інших союзних республіках, а також подає всебічну допомогу освітнім школам, науковим установам, національно-культурним товариствам, громадянам українського походження, які проживають у зарубіжних країнах, у вивченні української мови та проведенні наукових досліджень з українознавства, сприяє навчанню громадян у навчальних закладах УРСР.

Отже, Україна на основі угод з іншими державами сприяє національно-культурному розвиткові українців, що живуть за межами етнічної батьківщини

Разом із Законом прийнято постанову ВР «Про порядок уведення в дію Закону Української РСР «Про мови в Українській РСР», де

вказано термін реалізації тих чи тих статей. Закон уведено в дію з 1 січня 1990 року, однак 12 його статей, які стосуються, передусім, регіональних особливостей, передбачено запровадити протягом 3—5 років, а 6 — упродовж 5—10 років (до 2000-го). Основні положення Закону знайшли відображення в ст. 10 Конституції України. Після закінчення терміну реалізації Закону можна констатувати певне розширення поля суспільного функціонування української мови як державної, зокрема у сферах дошкільного виховання, шкільної освіти, діловодства, державних органів і громадських організацій тощо. У першій половині 90-х рр. Кабінет Міністрів України двічі створював комісії для здійснення нової редакції Закону.

Учені, письменники, учасники науково-практичної конференції «Про стан, проблеми та перспективи розвитку української мови в Україні» запропонували для обговорення свій проект Закону України про мови. Він опублікований у газеті «Освіта» за 15 червня 1995 року.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

У Покажчику вміщено лінгвістичні, соціолінгвістичні, соціологічні терміни, а також окремі терміни з інших суміжних наук.

Після терміна чи термінологічного словосполучення вказується пункт (підпункт) у лекції, де його вжито. Принцип розміщення термінів та терміносполук у Покажчику — алфавітно-тематичний: у багатьох випадках до ключового терміна, що йде в строго алфавітному порядку, подаються «споріднені» з ним терміноепітети чи терміносполуки з ним, у розміщенні яких алфавітний порядок може порушуватись — перевага віддається принципові тематично-змістовому.

До Покажчика увійшли найважливіші терміни, тому їхній перелік тут є неповним, проте, як ми переконані, цей Покажчик доповнюється Змістом (див.) даного Посібника.

Активна державна підтримка української культури і мови 20.5.
акцентні варіанти, що характеризують професійні сфери вживання слова 1.1.2.
анкета-питальник 16.4.
«хитромудрі» анкети... 16.4.
анкета Н. П. Шумарової 16.3.
анкетування 15.2.1.
  запитання **анкети**, що закриваються 15.2.1.
  відкриті запитання **анкети** 15.2.1.
  закриті запитання **анкети** 15.2.1.
арго 3.6.1.
«антитоталітарна» мова 18.1.1.
асиметрія соціальних статусів 8.1.2.

Багатомовність 4.2.1; 4.1.2.7.
безперервність процесу соціалізації індивіда 6.8.
бердянська (російська) мова 4.1.1.1.
  якість бердянської російської мови 4.1.1.1.
білінгви 2.2.1.1; 4.1.2.5.
білінгвізм 4.1.2.1; 4.1.2.5; 4.1.2.7.
  білінгвізм асиметричний 4.1.2.3.
  білінгвізм без диглосії 4.1.2.8.
  вади білінгвізму 4.1.2.4.

  витісняючий білінгвізм 4.1.2.4.
  білінгвізм зберігаючий 4.1.2.4.
  білінгвізм змішаний 4.1.2.2.
  білінгвізм координативний (чистий) 4.1.2.2.
  білінгвізм пасивний 4.1.2.3.
  білінгвізм рецептивний 4.1.2.3.
  білінгвізм субординативний 4.1.2.2.
  переваги білінгвізму 4.1.2.4.
  неперекладний тип білінгвізму 4.1.2.2.
політичний аспект білінгвізму 4.1.2.5.
індивідуальні білінгвізми 4.1.2.8.
біологічний аспект мови 12.1.1.

Валідність (вторинних письмових джерел) 18.1.2.
варіативність (мовна) 3.1.1.
  мовне варіювання 3.1.1.
вербальний символізм 10.2.3.
взаємне пристосування учасників комунікативної ситуації 7.1.1.
вибір мовного коду 2.2.1.7.
вибірка 13.
  багатоступенева вибірка 13.2.5; 13.2.8.
  випадкова вибірка 13.2.3.
  випадкова вибірка з елементами квотного методу 13.2.8.
  вибірка квотна пропорціональна 13.2.1.
  кластерна вибірка 13.2.4.
  стратифікована випадкова вибірка 13.2.4.
  цільова вибірка 13.2.2.
  достатність вибірки 18.2.1.
  обсяг вибірки 13.2.8.
  репрезентативність вибірки 13.2.1.
  імовірнісні вибірки 13.2.3.
вибіркова сукупність (= вибірка) 13.2.1.
вибіркове відношення 13.2.3.
використання статистичних даних у соціолінгвістичному дослідженні 13.2.8.
вимірювання 17.2.
відбір інформантів 13.2.8.
вірогідність вторинних письмових джерел 18.1.2.
власне мовні вміння 5.1.1.
вміння відрізняти правильне від неправильного в мові 5.2.1.1.
володіння 4.2.4.2.
володіння мовою 5.1; 5.1.1.
вплив мови на культуру 12.3.

вплив соціального середовища на мову, мовленнєву поведінку, мовленнєві навички людини 1.1.1.
вплив характеру освіти на мову індивідуума 1.1.2.
вульгаризми (в сучасній українській мові) 4.1.1.1.

Генеральна сукупність 13.2.1.
гіпотеза 18.2.3.
графічне подання табличної інформації 17.5.
групові шаблони мовлення 10.2.3.

Двомовність 4.1.2.1; 4.1.2.6; 4.1.2.7.
ефективна (активна) двомовність 4.1.2.2.
офіційна двомовність 20.5.
державна окремішність 12.2.2.
державне регулювання мовних процесів 20.2.
диглосія 4.1.2.1; 4.1.2.6; 4.1.2.7.
диглосія без білінгвізму 4.1.2.9.
діалект 3.4.1; 3.4.2.
діахронічна соціолінгвістика 9.2.1; 9.2.2.
домінуюча мова 4.1.2.7.
дуалінгвізм 4.1.2.3.

Експеримент соціолінгвістичний 18.5.
«кривавий» соціолінгвістичний експеримент 11.1.2.
сучасний соціолінгвістичний експеримент 11.1.2.
експеримент М. Д. Андрєєва 11.1.2.
етикетні шаблони 7.2.1.
етнолект 2.1.2.2.
етнопсихологія 20.6.
етнос 12
формування етносу 12.2.2.

Жанр наївного листа 18.1.1.
жаргон 3.6.1.
жаргон офенів 1.1.3.
жаргон кримінальний 3.6.5.
жаргонізація літературного мовлення 11.3.3.
жаргонізм 3.6.6; 3.6.9; 1.1.2.

Закони про мови 2.1.5.2; 11.3.2; 20.2.
запозичення мовних одиниць 2.2.1.5.
«засмічення» української мови 4.1.2.5.

збалансована двомовна ситуація 2.2.2.2.
звужений україномовний простір 2.1.5.3.
зв'язані параметри 13.2.1.
здатність (мовця) до перифразування 5.2.1.1.
здатність (мовця) розуміти сказане 5.2.1.1.
змішування кодів 2.2.1.6.
знання 4.2.4.2.
знання конотацій слова 5.3.2.
знання мови свого громадянства належною мірою 20.6.
знання «світу слова» 5.4.
статистичне ступенювання рівнів **знання** української мови 20.6.
«зони» в мові, чутливі до впливу соціальних чинників 7.2.1.

Ізоляція дитини від людей у її найранньому віці 6.1.
ілокутивне вимушування (змушування) 7.1.3.
індикатори 3.1.2.
ініціатива комунікативного контакту 7.1.3.
інтегрована двомовна (багатомовна) культура 20.6.
інтервальна шкала 17.3.
інтерв'ю 15.1.1; 15.1.2.
інтерв'ю неформальне 15.1.2.
інтерв'ю розписане 16.1.
інтерв'ю формальне 15.1.2.
історико-лінгвістичні дослідження 9.2.1.
історія розвитку соціолінгвістики 12.4.
інтерференція 2.2.2.1; 2.2.2.7.
інтерференція граматична 2.2.2.4; 2.2.2.6.
інтерференція лексична 2.2.2.5.
інтерференція синтаксична 2.2.2.4; 2.2.2.6.
психолінгвістичний аспект інтерференції 2.2.2.6.

Квазі-»норма» 3.2.2.
кількісна шкала 17.3.
кількісний запас слів та фразеологічних одиниць як показник рівня володіння мовою 5.2.1.2.
кодифікована підсистема 3.3.3.
кодове перемикання 2.2.1.1; 2.2.1.7.
койне (інтердіалект) 3.7; 4.1.1.1.
комунікативна компетенція 5.1.1.
комунікативна (соціолінгвістична) компетенція мовця 4.2.4.1.
комунікативна невдача 2.2.1.2; 7.1.2.
комунікативна ситуація 4.2.

структура комунікативної ситуації 4.2.2.1.
комунікативний простір державної мови 2.1.5.3.
кореляція 17.4.
кореляція негативна 17.4.
кореляція позитивна 17.4.
культура 12.3.
відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури 12.3.

Лінгвістична кодифікація 3.2.2.
лінгвістичний рівень володіння мовою 5.2.1.
лінгвістичний терор (= лінгвотерор) 4.1.2.5.
лінгвоконфліктологія 10.1.2.
лінгвокультурологія 20.6.
лінгвосоціологія 11.2.2.
літературна мова 3.3.
логічні аномалії 5.4.

Макросоціолінгвістика 10.1.1.
маргінальне безкультур'я 4.1.2.5.
маркери 3.1.2.
метод біографічний 18.3.
метод реконструкції 19.3.
метод (методика) сфер (царин) 2.1.2.7.
методи збирання соціолінгвістичного матеріалу 13.1.
методи обробки соціолінгвістичного матеріалу 13.1.
методи оцінки й вірогідності отримання соціолінгвістичних даних 13.1.
мікросоціолінгвістика 10.1.1; 10.2.1; 10.2.2.
міноритарні мови 11.3.3.
мова..
мова американських негрів 11.3.3.
мова вивчена 2.1.2.2.
мова вторинна 2.1.2.7.
мова додаткова 2.1.2.2.
мова домінуюча 2.1.2.2.
мова друга 2.1.2.1.
мова етнічна 2.1.2.1.
мова засвоєна 2.1.2.2.
мова засобів масової інформації 18.1.1.
мова й народ 12.2.1.
мова основна 2.1.1.1.
мова первинна 2.1.2.7.
мова приватного листування, щоденникових записів тощо 18.1.1.

мова програмістів 1.1.3.
мова та етнос 12.2.2.
мова функціонально друга 2.1.2.5.
мова функціонально перша 2.1.2.5.
мова художньої літератури 3.3.1.
мова як ідеологічна зброя 2.1.5.3.
мовленнєві відмінності залежно від умов спілкування 1.1.4.
мовлення егоцентричне 6.7.
мовлення соціалізоване 6.7.
мовна..
мовна компетенція 5.1.1; 5.2.1.3.
рівень мовної компетенції білінгвів 2.2.1.3.
мовна комунікація 4.2.3.1.
мовна норма 3.2.1; 12.1.4.1.
мовна поведінка 4.2.3.1.
мовна поведінка міських жителів культурних регіонів України 13.2.8.
мовна політика 20.1.
мовна політика держави 2.1.5.3; 11.3.2; 20.1; 20.6.
мовна ситуація 2.1.5.1; 2.1.5.2; 9.2.3.1; 9.2.3.2; 9.2.3.3.
мовна ситуація в Києві 13.2.8.
мовна ситуація в Україні 2.1.5.3.
характер мовної ситуації 11.3.3.
мовна спільність 2.1.1.2.
мовне будівництво 20.2.
мовне вживання 5.1.1.
мовний..
мовний акт 4.2.3.
непрямі мовні акти 4.2.4.1.
теорія мовних (мовленнєвих) актів 4.2.3.2.
мовний етикет 1.1.4; 7.2.1.
«мовний ідеал» (еталон) 12.1.4.1.
мовний код 2.1.3.
мовний код (= соціальна пам'ять) 12.2.2.
мовні конфлікти 10.1.2.
мовні сфери (царини) 4.2.1.2; 4.1.2.7.
моделювання структури мови 6.4.
моноглосність (= монолінгвізм) 4.1.2.6; 4.1.2.7.
монополія мовознавців в аналізі мовної сфери 20.6.
мультікультуралізм 4.1.1.1.

Надійність (вторинних письмових джерел) 18.1.2.
надрозрізнення фонем 2.2.2.3.

напівмовність 4.1.2.5.
національно обумовлена специфіка використання мовних засобів 5.3.1.
нація 12.2.3.
недорозрізнення фонем 2.2.2.3.
недоступність для прямого спостереження мовного механізму 6.3.
неконкурентоздатність українського культурного поля 20.4.
номінальна шкала 17.2.
«норма» бердянського варіанта російської мови 4.1.1.1.
норма..
норма літературна 3.2.1.
норма мовна 3.2.1.
вибірковість мовної норми 12.1.4.2.
обов'язковість мовної норми 12.1.4.2.
стійкість мовної норми 12.1.4.2.
комунікативна доцільність норми 3.2.1.
носії літературної мови 3.3.2.

Обумовленість мовних явищ явищами соціальними 1.2.3.
особлива роль мовця в структурі мовного акту і в структурі висловлювання 8.2.2.

Панельні (= лонгітюдні) дослідження 19.2.
парадокс спостерігача 14.1.3.
перемикання кодів 2.2.1.1; 2.2.1.7.
здатність до перемикання кодів 2.2.1.4.
перетворення мови на знаряддя політичної боротьби 20.5.
письмові джерела (первинні, вторинні) 18.1.1.
піджин 4.1.2.5.
піджинізація 4.1.2.5.
підсистема 2.1.3.
підходи до впровадження у Північному Приазов'ї української мови 4.1.1.1.
пілотажні дослідження 11.1.3.
позначки [у словниках] соціолінгвістичного характеру 1.1.2.
політична лінгвістика 20.6.
українська політична лінгвістика 20.6.
поліфункціональна підсистема 3.3.3.
показники інтерференції, продуктивності мовлення, тобто здатність утворювати нові форми як показники рівня володіння мовою 5.2.1.2.
показник швидкості / легкості мовлення 5.2.1.2.
порівняльний аналіз різних синхронних зрізів 19.4.
порівняльні часові дослідження 19.2.
порядкова шкала 17.2.
правила взаємодії співрозмовників 4.2.3.2.

предикати...
предикати симетричні 8.2.1.
предикати квазісиметричні 8.2.1.
предикати, що означають асиметричні відношення 8.1.1.
прикладні науки 11.3.1.
коректне й некоректне вживання предикатних слів, що означають асиметричні відношення 8.1.2.
пристосування (допасування) свого мовлення до цілей спілкування 6.7.
проблеми українського правопису 20.6.
продумана система заходів підтримки української мови 20.6.
просторічна лексика в сучасній українській мові 4.1.1.1.
функції просторічних слів української мови 4.1.1.1.
просторіччя 4.1.1.1.
просторіччя в сучасній українській мові 4.1.1.1.
російське просторіччя поза межами Росії 4.1.1.1.
бердянське російське просторіччя-1 4.1.1.1.
різноаспектність проблеми північноприазовського просторіччя-1 4.1.1.1.
місця реалізації просторіччя 4.1.1.2.
«мовний ідеал» носіїв північноприазовського російського просторіччя-1 4.1.1.1.
носії просторіччя 4.1.1.2.
вікова диференціація носіїв просторіччя 4.1.1.2.
гендерна диференціація носіїв просторіччя 4.1.1.2.
основні риси просторіччя 4.1.1.2.
поділ російського просторіччя на дві групи 4.1.1.2.
форма реалізації просторіччя 4.1.1.2.
морфологічні риси просторіччя-1 4.1.1.3.
орфоепічні риси просторіччя-1 4.1.1.3.
своєрідність функціонування іншомовної лексики у просторіччі-1 4.1.1.3.
семантичні неінтерфероніми у просторіччі-1 4.1.1.3.
синтаксичні риси просторіччя-1 4.1.1.3.
специфічне використання лексики у просторіччі-1 4.1.1.3.
фонетичні риси просторіччя-1 4.1.1.3.
щодо існування норми у просторіччі 4.1.1.5
просторіччя-2 4.1.1.4.
загальна характеристика просторіччя-2 4.1.1.4.
мовні риси просторіччя-2 4.1.1.4.
професійно обумовлені відхилення від звиклих форм слова 1.1.2.

Реінтерпретація фонологічних розрізнень 2.2.2.3.
рецептивна компетенція індивіда 4.1.2.3; 5.2.1.3.
рівень розвитку суспільного інтелекту 20.6.
рідна мова 2.1.2.1.

різноманітність граматичних конструкцій та стилістичних ресурсів, використовуваних в писемному та усному мовленні, як показник рівня володіння мовою 5.2.1.2.

Самосвідомість 12.2.2.
семантична компетенція як основа мовної компетенції 5.2.1.2.
символічна функція мови 2.1.5.3.
символьна функція мовного знака 10.2.3.
синхронічні соціолінгвістичні дослідження 9.1.2.
ситуативний рівень володіння мовою 5.4.
ситуативні граматики 4.2.4.2.
ситуативні змінні 4.2.2.1.
ситуаційний контекст 2.1.2.7.
ситуаційний характер розуміння зв'язного мовлення 6.4.
сімейні мови 10.2.2.
слабкість державної мови 20.4.
сленг 3.6.10.
загальний сленг американського варіанта англійської мови 4.1.1.5.
сленгізм 3.6.10; 3.6.11.
соціалізація 6.2.
соціалізація первинна 6.2.
соціалізація проміжна 6.2.
соціалізація стійка (цілісна) 6.2.
соціальна неодноманітність мови 1.2.1.
соціально-комунікативна система 2.1.4.
соціально орієнтовані значення слів 8.1.1; 8.1.2.
соціально різне засвоєння мови у дітей 6.5.
соціолект 3.5.
соціолінгвістика 1.1.7.
соціолінгвістика експериментальна 11.1.2.
синхронічна соціолінгвістика 9.1.1.
діахронічна соціолінгвістика 9.1.1.
соціолінгвістика і навчання мовам 11.3.1.
соціолінгвістика прикладна 11.3.1.
соціолінгвістика теоретична 11.1.1.
ідеї-витоки соціолінгвістики 1.2.3.
міждисциплінарний характер соціолінгвістики 1.3.
об'єкт вивчення соціолінгвістики 1.4.
соціолінгвістична інтерпретація отриманого, обробленого й оціненого матеріалу 13.1.
соціолінгвістичні граматики 4.2.3.3.
соціологія мови 1.1.7; 11.2.1; 11.2.2.

соціолог мови 11.2.2.
співіснування двох мов в одному суспільстві 1.1.6.
спілкування зі «своїм» і «чужим» 7.1.1.
спілкування у звичному / незвичному для мовця соціальному середовищі 7.1.2.
спостереження 14.1.1; 14.1.2.
включене спостереження 14.2.1.
етичний чинник при включеному спостереженні 14.2.3.
спрощені підходи до розв'язання мовних проблем 20.4.
ставлення до діалектів 9.2.3.3.
стилі літературної мови 2.1.4.
субкод 2.1.3.
сукупність соціалізованих норм спілкування 7.1.4.
суржик 2.2.2.7; 4.1.2.5.
суспільний характер мови 1.2.2.
сучасна українська соціолінгвістика 1.2.5.
сфери вживання (використання) мови 4.2.1.1; 4.2.1.2; 4.1.2.7.
сфери функціонування мови 4.2.1.2.

Тактика мовного спілкування 7.1.3.
теорія мовного дефіциту 6.6.
тести 16.7.1.
тип соціальної ролі 1.1.5.
типології двомовності 4.1.2.1.
тоталітарна мова 18.1.1.
традиція використання мовних засобів 3.2.2.
трасянка 2.2.2.7; 4.1.2.5.
турбота про культуру мови 20.6.

«Українізована російська» 4.1.2.5.
умовні соціальні групи 10.2.1.
установка на спілкування 7.1.3.
украплення мовних одиниць у мовлення 2.2.1.5.

Феральні типи 6.1.
французька підсистема langue populaire 4.1.1.5.
функціональна неповнота української мови 20.6.
функція мови 12.1.2.
— апелятивна 12.1.2.2.
— волюнтативна 12.1.2.1.
— гносеологічна 12.1.2.1.
— демонстративна 12.1.2.1.
— експресивна (= емотивна) 12.1.2.1; 12.1.2.2.

— естетична 12.1.2.1.
— ідентифікаційна 12.1.2.2.
— історико-культурна (= кумулятивна) 12.1.2.1.
— когнітивна (= гносеологічна) 12.1.2.1.
— комунікативна 12.1.2.1.
— культуроносна (= культуротворча) 12.1.2.1.
— магічно-містична 12.1.2.1.
— метамовна 12.1.2.1.
— мислетворча 12.1.2.1.
— номінативна 12.1.2.1.
— перформативнам 12.1.2.1.
— поетична (естетична) 12.1.2.1.
— репрезентативна (= номінативна) 12.1.2.1.
— символьна 12.1.2.2.
функції мови...
обов'язкові 12.1.2.2.
факультативні 12.1.2.2.

Хоторнський ефект 14.1.2.

Частка *-с* у російському мовному етикеті XIX століття 7.2.2.
«чиста» лінгвістика 1.1.1.

Шаблони соціальної поведінки 6.7.
шнайдерка 1.1.3.

Якісний склад словника (активного й пасивного) як показник мовного розвитку особистості (рівня володіння мовою) 5.2.1.2.

СКОРОЧЕННЯ

Подаємо алфавітний перелік незагальноприйнятих скорочень, що вживаються в даному навчальному посібнику.

Б — м. Бердянськ Запорізької області;
во — вища освіта;
З — м. Запоріжжя;
замість п.— замість правильного;
зг — з газет;
ін — інформант невідомий;
лж — літня жінка;
ЛПК — Л. П. Крисін;
лч — літній чоловік;
мд — молода дівчина;
мдк — молодик;
мж — молода жінка;
мч — молодий чоловік;
ов — освіта вища;
ос. 5 кл.— освіта 5 класів загальноосвітньої школи;
осв.— освіта;
от — освіта технічна;
п.— правильно;
р.— російською мовою, по-російськи;
Рр — росіяни, які назвали рідною мовою мову своєї національності;
сит.— витуація;
сл.— слід;
СП — село Старопетрівка Бердянського району Запорізької області;
тн — теленовини;
тп — телепередача;
Ур — українці, що вважають рідною мовою російську;
Уу — українці, що назвали рідною миовою українську;
ч — чоловік;
чсв — чоловік середнього віку;
79 р.— вік людини: 79 років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулафанова А. А. Лексико-грамматическая интерференция башкир (на материале речи учащихся IV–VIII классов) // Грамматическая интерференция в условиях национально-русского двуязычия.— М.: Наука, 1990.

2. Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (к вопросу о предмете социолингвистики).— Л.: Наука, 1975.— 275 с.

3. Алпатов В. М. Норма языка в современной Японии // Языковая норма. Типология нормализационных процессов / Отв. ред. В. Я. Пархомовский, Н. Н. Семенюк.— М., 1996.

4. Алпатов В. М. Социолингвистическамя ситуация в Японии XIX–XX вв. // Диахроническая социолингвистика / Отв. ред. В. К. Журавлёв.— М., 1993.

5. Алпатов В. М. Статус основных форм существования в японском языке // Функциональная стратификация языка / От ред. М. М. Гухман.— М., 1985.

6. Алпатов В. М. Япония. Язык и общество.— М., 1988.

7. Андреев Н. Д. Об одном эксперименте в области русской орфоэпии // Вопросы культуры речи. Вып. 4.— М., 1963.

8. Апресян Ю. Д. Типы информации для поверхностно-семантического компонента модели «Смысл-Текст» // Wiener slawistischer Almanach. Wien, 1980. Sonderband 1.

9. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов.— М.: Сов. Энциклопедия, 1966.— 606 с.

10. Балдаев Д. С., Исаев М. И., Исупов И. М. Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона.— Одинцово, 1992.

11. Баранов Валерий. Словарь толкового бердянского языка. (Дизайн и вёрстка: Павел Царкаев).— Бердянск, 2002 с.

12. Беликов В. И. Методические неудачи в социолингвистических опросах // Типология и теория языка: от описания к объяснению. К 60-летию А. Е. Кибрика.— М., 1999.

13. Беликов В. И. Надёжность советских этнодемографических данных // Малые языки Евразии: Социолингвистический аспект.— М., 1997.

14. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика: Учебник для вузов.— М: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001.— 439 с.

15. Белл Р. Социолингвистика: Пер. с англ.— М., 1980.

16. Беляев Б. В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам.— М.: Учпедгиз, 1959.— 173 с.

17. Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание.— М., 1979.— 416 с.

18. Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия / Под общ. ред. В. В. Петрова.— М., 1987.

19. Богин Г. И. Противоречия в формировании речевой особенности.— Калинин: Изд-во Калин. ун-та, 1977.— 84 с.

20. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию.— Т. 1.— М., 1963.

21. Булатова Л. Н., Касаткин Л. Л., Строганова Т. Ю. О русских народных говорах.— М., 1975.

22. Вайнрайх У. Языковые контакты / Пер. с англ.— К.: Вища шк., 1979.— 262 с.

23. Вайнрих Х. Лингвистика лжи // Язык и моделирование социального взаимодействия / Под общ. ред. В. В. Петрова.— М., 1987.

24. Ванденко Андрей. Сергей Капица... // Факты.— 2004.— 8 апреля.— С. 5.

25. Васильева Н. В., Виноградов В. А., Шахнарович А. М. Краткий словарь лингвистических терминов.— М., 1995.

26. Вахтин Н. Б. К социолингвистическому описанию эскимосских поселений Чукотского полуострова // Лингвистические исследования 1984. Историко-типологическое изучение разносистемных языков.— М., 1984.

27. Вежбицка А. Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны // Вопросы языкознания.— 1993.— № 4.

28. Видова Галина. Народный артист СССР Ролан Быков.. / Факты.— 2004.— 13 ноября.

29. Виноградов В. А. Койне // Лингвистический энциклопедический словарь.— М., 1990.

30. Виноградов В. В. Вопросы образования русского национального литературного языка // Вопросы языкознания.— 1956.— № 1.

31. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII — XIX вв.— М., 1938. [2-е изд.— М., 1972]

32. Виноградов В. А., Коваль А. И., Пархомовский В. Я. Социолингвистическая типология. Западная Африка.— М., 1984.

33. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения.— М., 1993.

34. Вольф Е. М. Некоторые особенности языковой ситуации в Португалии XVI в. // Функциональная стратификация языка / Отв. ред. М. М. Гухман.— М.,1985.

35. Вопросник по современному русскому литературному произношению / Сост. М. В. Панов.— М., 1985.

36. Вопросник по современной русской морфологии / Отв. ред. И. П. Мучник. М., 1960.

37. Выготский Д. С. Избранные психологические исследования.— М., 1956.

38. Гримм Я. О происхождении языка // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях.— М., 1960.— Ч. I.

39. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Звегинцев В. - А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях.— М., 1960.— Ч. I.

40. Давыдов А. А. Объём выборки // Социологические исследования.— 1988.— № 6.— С. 83–89.

41. Давыдов А. А. Репрезентативность выборки // Социологические исследования.— 1990.— № 1.— С. 115–121.

42. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Около 50 000 слов.— 2-е изд., переработ. и доп.— М.: Рус. язык, 1976.— 1096 с.

43. Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика: К основам общей теории.— М., 1977.

44. Дзекиревская Л. Н., Тарасов Е. Ф. Овладение иностранным языком как социолингвистическая проблема // Тр. ВИИЯ. Иностр. яз.— М., 1970.— № 6.

45. Древнегреческо-русский словарь / Сост. И. Х. Дворецкий; Под общ. ред. члена-корреспондента АН СССР проф. С. И. Соболевского.— Т. I.— М.: ГИС, 1958.— 1043 с.

46. Дьячков М. В. Проблемы двуязычия (многоязычия) и образования: Пособие для учителей средних школ, преподавателей педучилищ и пединститутов.— М., 1992.

47. Дьячков М. В. Социальная роль языков в межэтнических обществах: Пособие для университетов и пединститутов.— М., 1993.

48. Елоева Ф. А., Русаков А. Ю. Проблемы языковой интерференции.— Л., 1960.

49. Ерофеева Т. И. Речевой портрет говорящего // Языковой облик уральского города.— Свердловск, 1990.

50. Жирмунский В. М. История немецкого языка.— М., 1965.

51. Жирмунский В. М. Марксизм и социальная лингвистика // Вопросы социальной лингвистики.— Л.,1962.

52. Жирмунский В. М. Немецкая диалектология.— М.; Л., 1956.

53. Звегинцев В. А. О предмете и методе социолингвистики // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.— М., 1976.— Вып. 4.

54. Земская Е. А. О типических особенностях речи русских эмигрантов первой волны и их потомков // Изв. РАН. Сер. лит. и яз.— М., 1998.— Вып. 4.

55. Земская Е. А. Речевой портрет ребёнка // Язык: система и подсистемы: Сб. в честь 70-летия М. В. Панова.— М., 1990.

56. Земская Е. А. Русская разговорная речь: Проспект.— М., 1968.

57. Земская Е. А., Китайгородская М. В., Ширяев Е. Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис.— М., 1981.

58. Имедадзе Н. В. Вопросы определения уровня овладения вторым языком в условиях неучебного поведения // Вопросы психологии обучения второму языку в младшем школьном возрасте.— Тбилиси: Мецниереба, 1982.— Ч. 2.— С. 42–66.

59. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація.— Дрогобич, 1994.

60. Какорина Е. В. Стилистический облик оппозиционной прессы // Русский язык конца XX столетия (1985–1995).— М., 1996.

61. Карпалюк Н. В. Функціонування жаргону в сучасному публіцистичному дискурсі // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство. Ч. I. / Редкол.:.. В. О. Соболь (відп. ред.) та ін.— К.— Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006.— С. 88–95.

62. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства.— 2-е вид., переробл. та доповн.— К.— Одеса: Либідь, 1991.— 279 с.

63. Касаткин Л. Л. Современная русская диалектная и литературная фонетика как источник для истории русского языка.— М., 1999.

64. Козлова Н. Н., Сандомирская И. И. Я так хочу назвать кино. «Наивное письмо»: Опыт лингво-социологического чтения.— М., 1966.

65. Кондрашов Н. А. Общее языкознание.— М., 1974.

66. Котигоренко. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт.— К., 2004.

67. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти.— К.: Видавничий центр «Академія», 1999.— 288 с. (Альма-матер)

68. Кочерган М. П. Мова як символ соціальної солідарності // Мовознавство.— 2003.— № 1.— С. 3–10.

69. Краус Й. К общим проблемам социолингвистики // Вопросы языкознания.— 1974.— № 4.

70. Крысин Л. П. Русский язык по данным массового опроса: Проспект.— М., 1968.

71. Крысин Л. П. Современный русский интеллигент: штрихи к речевому портрету // Литературный язык и культурная традиция / Отв. ред. В. Я. Порхомовский, Н. Н. Семенюк.— М., 1994.

72. Крысин Л. П. Социальные ограничения в семантике и сочетаемости языковых единиц // Семантика и информатика.— М., 1986. Вып. 28.

73. Крысин Л. П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка.— М., 1989.

74. Крысин Л. П. Формы существования (подсистемы) русского национального языка // Современный русский язык: Социальная и функциональная дафференциация / Рос. академия наук. Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова.— М.: Языки славянской культуры, 2003.— С. 33–77.

75. Крючкова Т. Б., Нарумов Б. П. Зарубежная социолингвистика. Германия, Испания.— М.: Наука, 1991.— 157 с.

76. Кузнєцова Т. В. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: Автореф. дис.. канд. філол. наук.— К., 1999.— 19 с.

77. Кульчицький С. В., Парахонський Б. О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х тт.— Т. 3.— К., 2004.

78. Купина Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции.— Екатеринбург; Пермь, 1995.

79. Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення.— К., 2004.

80. Лабов У. Исследование языка в его социальном контексте // Новое в лингвистике. Вып. 7. Социолингвистика.— М., 1975.

81. Лазаренко Любов. Лексична інтерференція в усному румунському мовленні в Україні (лінгвістичний та соціолінгвістичний аспекти).— К., 2001.

82. Лафарг П. Язык и революция.— М.; Л., 1930.

83. Латинско-русский словарь / Составил А. М. Малинин. Около 20 000 слов.— 2-е изд., М.: ГИС, 1961.— 764 с.

84. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики.— М., 1972.

85. Леонтьев А. А. Психолингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь.— М., 1990.— С. 404–405.

86. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева.— М.: Сов. энциклопедия, 1990.— 685 с.

87. Литературный язык и культурная традиция.— М., 1994.

88. Лихачёв Д. С. Черты первобытного примитивизма воровской речи // Язык и мышление.— М.; Л., 1935. Т. III.

89. Лурия А. Р. Развитие речи и формирование психических процессов // Психологические исследования в СССР.— М., 1959.

90. Маслов Ю. О. Ввведение в языкознание.— 2-е изд.— М.: Высшая школа, 1987.— 272 с.

91. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманит. вузов и учащихся лицеев.— 2-е изд., испр.— М.: Аспект-Пресс, 1996.— 207 с.

92. Михальченко В. Ю. О взаимодействии литовского и русского языков в условиях двуязычия // Социолингвистические проблемы развивающихся стран.— М., 1975.

93. Михальченко В. Ю. Проблемы функционирования и взаимодействия литовского и русского языков.— Вильнюс: Москлас, 1984.— 223 с.

94. Михальченко В. Ю. Социолингвистический портрет письменных языков России: методы и принципы исследования // Методы социолингвистических исследований.— М., 1995.

95. Мкртчян Л. Слово в семье слов // Лит. газ.— 1976.— № 35.

96. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: Діапазон можливостей політичної лінгвістики.— К., Світогляд, 2005.— 315 с.

97. Николаева Т. М. Лингвистическая демагогия // Прагматика и проблемы интенсиональности / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова.— М., 1988.

98. Николаева Т. М. «Социолингвистический портрет» и методы его описания // Русский язык и современность: Проблемы и перспективы развития русистики: Докл. Всесоюзн. научн. конф. Ч. 2.— М., 1991.

99. Никольский Л. Б. Синхронная социолингвистика.— М., 1976.

100. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 6. Языковые контакты.— М., 1972.— 335 с.

101. Норма и социальная дифференциация языка.— М., 1969.

102. Ноэль Э. Массовые опросы. Введение в технику демоскопии.— М.: Прогресс, 1978.— 381 с.

103. Общее языкознание / Под ред. А. Е. Супруна.— Минск, 1983.

104. Орфоэпический словарь русского языка: Произношение, ударение, грамматические формы / С. Н. Борунова, В. Л. Воронцова, Н. А. Еськова; Под ред. Р. И. Аванесова.— 2-е изд., стереотип.— Рус. яз., 1985.— 704 с.

105. Паниотто В. И., Максименко В. С. Количественные методы в социологическом исследовании.— К.: Наук. думка, 1982.— 271 с.

106. Панов М. В. История русского литературного произношения XVIII–XX вв.— М., 1990.

107. Панов М. В. О тексте для фонетической записи // Развитие фонетики современного русского языка.— М., 1966.

108. Патрушева Г. М. Шорцы сегодня.— Новосибирск, 1996.
109. Пахальська О. Біном «Україна — діаспора» сьогодні: криза і перспектива // Сучасність.— 2002.— № 5.— С. 88–89.
110. Полинская М. С. Полуязычие // Возникновение и функционирование контактных языков., М., 1987.
111. Поліщук Я. Лінгвістичний та металінгвістичний феномен суржику (на прикладі сучасної української літератури), [w:] Język ukraiński: współczesność — historia, pod red. F. Czyżewskiego, P. Hrycenko, Lublin 2003, s. 267–278.
112. Попова З. Д. Общее языкознание.— Воронеж, 1987.
113. Потебня А. А. Мысль и язык.— К., 1993.
114. Прилипко В. М. Вопросы сопоставительного изучения близкородственных языков (применительно к русскому и украинскому языкам) // Наукові записки Житомирського пед. ін-ту. Т. V. Серія історико-філологічна.— Житомир, 1957.— С. 180–200.
115. Приліпко В. М. Деякі закономірності субституції близькоспоріднених мов в умовах шкільної двомовності (На матеріалі української і російської мов) // Наукові записки Житомирського пед. ін-ту.— Т. XI.— Житомир, 1959.— С. 31–51.
116. Пушкин А. С. Сочинения.— К.: Молодь, 1955.— 512 с.
117. Радчук В. Ділом на діло // Урок української.— 2003.— № 11–12.
118. Радчук В. Параметри і взаємодія мов // Дивослово.— 2005.— № 6.— С. 36–44.
119. Радчук В. Параметри і взаємодія мов // Дивослово.— 2005.— № 7.— С. 42–48.
120. Реформатский А. А. Введение в языковедение.— 4-е изд., испр. и доп.— М.: Просвещение, 1967.— 542 с.
121. Рожанский Ф. И. Сленг хиппи: Материалы к словарю.— СПб.; Париж, 1992.
122. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя.— 3-е изд., испр. и доп.— М.: Просвещение, 1985.— 399 с.
123. Російсько-український словник. Том перший. А–М / Редактор тому С. І. Головащук.— К.: Наукова думка, 1968.— 700 с.
124. Російсько-український словник / Укладачі: Д. І. Ганич, І. С. - Олійник.— 4-те вид.— К: Головна редакція УРЕ, 1979.
125. Российский статистический ежегодник.— М., 1995.
126. Россия: Социальная ситуация и межнациональные отношения в регионах.— М., 1996.
127. Русанівський В. М. Прогностичні функції соціолінгвістики // Мовознавство.— 1989.— № 1.— С. 3–10.

128. Русанівський В. Рідна мова // Українська мова: Енциклопедія.— К., 2000.
129. Русская разговорная речь / Под ред. Е. А. Земской.— М., 1973.
130. Русская разговорная речь: Тексты / Отв. ред. Е. А. Земская, А. Л. Капанадзе.— М., 1978.
131. Русская разговорная речь: Фонетика. Морфология. Лексика. Жест / Отв. ред. Е. А. Земская.— М., 1983.
132. Русский язык по данным массового обследования.— М.: Наука, 1974.— 352 с.
133. Селищев А. М. Язык революционной эпохи.— М., 1928.
134. Семенюк Н. Н. О реконструкции функциональных парадигм в истории немецкого языка // Функциональная стратификация языка / Отв. ред. М. М. Гухман.— М., 1985.
135. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологи / Пер. с англ.— М., 1993.
136. Сепир Э. Язык.— М., 1934. (Пер. с англ.: Sapir E. Language. New York 1921.).
137. Сигеда П. І. Лінгвістичний аспект інтерференції (на матеріалі російського мовлення жителів Північного Приазов'я) // Державотворчі процеси і соціально-економічні моделі розвитку України на сучасному етапі: Збірник наукових статей: В 2-х т. Том 2.— Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007.— С. 216–221.
138. Сигеда П. І. Стереометричне моделювання систем приголосних фонем (на матеріалі слов'янських мов) // Актуальні проблеми слов'янської філології. Міжвуз. зб. наук. ст. Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство. Частина І / Редкол:.. В. О. Соболь (відп. ред.) та ін.— К.— Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект — Поліграф», 2006.— 16–24.
139. Словарь русского языка в четырёх томах. Т. III П–Р.— М.: ГИС, 1959.— 992 с.
140. Смелзер Н. Социология.— М., 1994.
141. Смерчко А. А. Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу: Автореф. дис.. канд. філол. наук.— К., 1997.— 22 с.
142. Снегов С. Язык, который ненавидит.— М.,1991.
143. Социальная и функциональная дифференциация литературных языков.— М., 1977.
144. Социолингвистические и лингвистические аспекты в изучении иностранных языков / Отв. ред. Н. М. Фирсова.— М., 1992.
145. Социология: Основы общей теории.— М., 1996.
146. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови.— К.: Критика, 2003.— 336 с.

147. Степанов Г. В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи.— М., 1976.

148. Стыпула Р., Ковалёва Г. В. Польско-русский словарь. Около 35 000 слов.— М.: «Русский язык» — «Ведза Повшехна».— Варшава, 1975.— 840 с.

149. Супрун А. Е. Лингвистические основы изучения грамматики русского языка в белорусской школе.— Минск, 1974.— 144 с.

150. Суспільство на порозі XXI століття. Філософське осмислення плинного світу.— К., 1999.

151. Сучасна українська мова: Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; За ред. О. Д. Пономарева.— 2-ге вид., перероб.— К.: Либідь, 2001.— 400 с.

152. Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство.— 2003.— № 2–3.— С. 30–55.

153. Территориальная выборка в социологических исследованиях.— М.: Наука, 1980.— 218 с.

154. Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство.— 2000.— № 1.

155. Украинско-русское двуязычие: Социолингвистический аспект.— К., 1988.

156. Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Munchen, 1987.

157. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию (соглашение без ущерба для договаривающихся сторон) // Язык и моделирование социального взаимодействия.— М., 1987.

158. Фонвизин Д. И. Недоросль / Д. И. Фонвизин. Путешествие из Петербурга в Москву / А. Н. Радищев. Подщипа (Трумф) / И. А. Крылов; Сост. И сопровод. Текст А. Н. Архангельского.— М.: Просвещение, 1988.— 288 с.: ил.

159. Функциональная стратификация языка.— М., 1985.

160. Хавкина Л. М. Сленг як мовний засіб формування рекламного міфу // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство. Частина І. / Редкол.:.. В. О. Соболь (відп. ред.) та ін.— К.— Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006.— С. 81–88.

161. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса: Пер. с англ.— М., 1972.

162. Челышева И. И. Языковая ситуация во Франции XV века // Функциональная стратификация языка.— М., 1985.

163. Чемес В. Зміна мовної ситуації і проблема моделювання її динаміки // http: // www.slownyk.org.ua/ukr/43 html.

164. Чередниченко О. Багатомовність і концептуальна картина світу // Українознавство.— 2002.— Ч. 3.— 67 с.

165. Черняк В. Д. Наброски к лексическому портрету маргинальной языковой личности // Русский текст.— 1994.— № 2.

166. Чуковский Корней. Живой как жизнь: О русском языке.— М.: Детская литература, 1966.— 207 с.

167. Чуковский К. Живой как жизнь.— М., 1982.

168. Швейцер А. Д. К разработке понятийного аппарата социолингвистики //Социально-лингвистические исследования.— М., 1976.

169. Швейцер А. Д. Литературный английский язык в США и Англии.— М., 1971.

170. Швейцер А. Д. Современная социолингвистика. Теория. Проблемы. Методы.— М., 1976.

171. Шереги Ф. Э. Методологические проблемы выборки и репрезентативности в социологической практике // Социологические исследования.— 1977.— № 1.— С.112–122.

172. Шибутани Т. Социальная психология.— М., 1969.

173. Штернберг Елена фон. Дочь обезьян // Итоги недели. 2006.— № 20 (43).— 24–30 мая.— С. 27.

174. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: Монографія.— К.: Київський державний лінгвістичний університет, 2000.— 283 с.

175. Шумарова Н. П. Соціолінгвістика і стилістика: система кореляцій // http: //journ lib. univ. kiev. ua.

176. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии // Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике.— Л., 1958.— Т. I.

177. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада / Нац. акад. наук Украни. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні.— К., 2000.— 288 с.— Бібліогр.: С. 257–285.

178. Ядов В. А. Методологические проблемы конкретных социологических исследований: Автореф. дис. ... докт.— М., 1967.

179. Языковая норма. Типология нормализационных процессов / Отв. ред. В. Я. Пархомовский, Н. Н. Семенюк.— М., 1996.

180. Языковые проблемы Российской Федерации и законы о языках.— М., 1994.— Т. I.

181. Якобсон Р. Лингвистика в её отношении к другим наукам // Якобсон Р. Избранные работы.— М., 1985.

182. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против».— М., 1975.— С. 193–200.

183. Ammon U. et al. (eds.): Sociolinguistics / Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society / Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. 3 vol.; 2nd compl. rev. and extend. ed. New York 2005.

184. Bernstein B. Elaborated and restricted codes // Sociological Inquiry. 1966. Vol. 36.

185. Botlen J. Interkulturowa kompetencja (tł. z j. niem.). Poznań 2006.

186. Currie H. A projection of sociolinguistics: the relationship of speech to social status // Southern Speech Journal. Vol.18. 1952.

187. Dillard J. L. Black English (its history and usage in the United States). New York, 1973.

188. Dittmar N. Grundlagen der Soziolinguistik. Ein Arbeitsbuch mit Aufgaben. Tübingen 1977.

189. Dittmar N., Rieck B.— O. Datenerwerbung im Heidelberger Forschungsprojekt «Pidjin-Deutsch spanischer und italienischer Arbeiter» // Soziolinguistik und Beitrage zu Problemen der Corpusgewinnung und Auswertung. Wiesbaden, 1977.

190. Dittmar N. Soziolinguistik. Exemplarische und kritische Darstellung ihren Theorie, Empirie und Anwendung. Mit kommentierter Bibliographie. Frankfurt am Mein 1973.

191. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, pod red. K. Polańskiego, Wrocław 1993.

192. Erwin-Tripp S. Sociolinguistics // Advances in the Sociology of Language / Ed. by J. Fishman. Vol. 1. The Hage; Paris, 1971.

193. Feleszko K. Język we wspólnocie wielojęzycznej i wielokulturowej, [w:] K. Feleszko, Bukowina moja miłość, t. 1., pod red. A. Zora, Warszawa 2002.

194. Fergusson Ch. Diglossia // Word. 1959. No. 4.

195. Fishman J., Language Maintenance and Language Shift as a Field of Inquiry, Linguistics,vol. 9, 1964, s. 32–70.

196. Fishman J. Preface // Advances in the Sociology of Language / Ed. by J. Fishman. Vol. 1. The Hage; Paris, 1971.

197. Fishman J. A., Soziologie der Sprache. Eine interdisciplinare sozialwissenschaftliche Betrachtung der Sprache in der Gesellschaft. München 1975 / The Sociology of Language. An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in the Society. 1972.

198. Furdal A. Językoznawstwo otwarte, Wrocław 2000.

199. Geertz C. Linguistic etiquette // Readings in the Sociology of Language / Ed. by J. Fishman. 2-nd ed. The Hage; Paris, 1972.

200. Gołąb Z., Heinz A., Polański K. Słownik terminologii językoznawczej. Państwowe wydawnictwo naukowe. Warszawa 1970.— 847 c.

201. Grabias S. Język w zachowaniach społecznych. Lublin 1997.

202. Greń Z., Śląsk Cieszyński. Dziedzictwo językowe, Warszawa 2000, s. 222–237.

203. Gumperz J. Introduction: language and the communication of the social identity // Language and Social Identity / Ed. by J. J. Gumperz. Cambridge University Press, 1984.

204. Hartig M. Die Konzeption einer angewandten Soziolinguistik // Muttersprache. Zeitschrift zur Pflege und Erforschung der deutschen Sprache. Wiesbaden, 1981 Jg. 91. № 6.

205. Hartig M. Vorvort // Perspektiven der angewandten Soziolinguistik. Tübingen, 1986.

206. Haugen E. The Norwegian Language in Amerika, a Study in Bilingual Behavior. Piladelphia 1953.

207. Hymes D. Models of the interaction of language and social life // Directions in Sociolinguistics. New York, 1972.

208. Interferencje w językach i dialektach słowiańskich, red. E. Umińska.— Tyton, Lodz, 1997.

209. Interferencje językowe na różnych obszarach słowiańszczyzny, pod red. S. Warchoła, Rozprawy Slawstyczne 4, Lublin 1989.

210. Iwić Miłka. «Socjolingwistyka» // Kierunki w lingwistyce. Wroclaw 1975, s. 329–343.

211. Jakobson R. Linguistics in its relation to other science // Main of Research in the Social and Human Sciences. Paris, 1970.

212. Jodlbauer R. Methodische Probleme bei der Erfassung soziolinguistisher Daten, Dargestellt vornehmlich anhand im Burgenland gewonnenen Materials // Europaische Sprachminderheiten im Vergleich. Deutsch und andere Sprachen. Stuttgart, 1986. Bd. 11. Deutsche Sprache in Europa und Ubersee.

213. Kjolseth R. The development of the sociology of language and its social implications // Sociolinguistics Newsletter. 1972. Vol. III.

214. Kłoskowska A., Kultury narodowe u korzeni, Warszawa 1996.

215. Kość J. Archaizmy a interferencje w strewfie polsko-ukraińskich kontaktów językowych, Slavia Orientalis, t. XLIX, nr 3, Lublin 2000.

216. Krasowska Helena, Górale polscy na Bukowinie Karpackiej: Studium socjolingwistyczne i leksykalne. Warszawa 2006.— 331 c. (У серії: Język na pograniczach 28. Надзаголовок: Instytut slawistyki Polskiej Akademii Nauk. Towarzystwo naukowe warszawskie.)

217. Kurek H. O szczególnym typie przełączania kodów w gwarach o świadomym wprowadzaniu elementów literackich do rozmów z dziećmi, Język Polski LXXIII 1993.

218. Kurek H. Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego, Kraków 1995.
219. Labov W., Fanshel D. Therapeutic discourse. Psychotherapy as conversation. New York; San-Francisco; London, 1977.
220. Labov W. Language in the inner city: Studies in the Black English vernacular. Philadelphia 1972.
221. Labov W. The social stratification of English in New York City. Washington, 1966.
222. List K. Feleszki z 1999 r. do pewnej Pani z Rumunii.
223. Living in two cultures: The socio-cultural situation of migrant workers and their families. Paris; London, 1982.
224. Lüdi G. Les migrants comme minorité linguistique en Europe // Sociolinguistica. Tübingen, 1990. Vol. 4.
225. Ostrówka M. Współczesna polszczyzna mówiona na Lotwie, машинопис дис. док. Warszawa 2003.
226. Piotrowski A., Ziółkowski M. Zróżnicowanie językowe a struktkura społeczna, Warszawa 1976.
227. Schlieben-Liange B. Soziolinguistik. Eine Einführung // 2-e Aufl. Stuttgart u. a., 1978.
228. Shumarova Nataliya, Podstawy socjolingwistyki, Tyczyn, 2004.— 80 c.
229. Smułkowa E., Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja czy coś innego // E. Smułkowa, Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeńswie, Warszawa 2002, s. 414–424.
230. Smułkowa E., Zagadnienia polsko-białorusko-litewskiej interferencji językowej na ziemiach północno-wschodniej Polski // E. Smułkowa, Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeńswie, Warszawa 2002, s. 306–331.
231. Słownik wyrazów obcych / Redaktor naukowy doc. dr Jan Tokarski. Państwowe wydawnictwo naukowe. Warszawa 1971.— 831 s.
232. Wierzbicka A. Język — umysl — kultura. Wybór prac pod red. J. Bartmińskiego. Warszawa 1999.
233. Zawadowski L., Fundamental Relations in Language Contact, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XX, Wrocław 1961, s. 3–26.
234. Zielińska A., Polska mniejszość na Litwie Koweńskiej, Warszawa 2002.
235. Zielińska A., Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce, Warszawa 1996.
236. Zybatow L. N. Russisch im Wandel. Die russische Sprache seit der Perestrojka. Wiesbaden, 1995.

Навчальне видання

Антошкіна Лідія Іванівна
Красовська Гелена Михайлівна
Сигеда Петро Іванович
Сухомлинов Олексій Миколайович

СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Навчальний посібник

Технічний редактор *А.К. Миронова*

Підписано до друку 26.12.2007 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Newton». Друк — різографія.
Ум.-друк. арк. 20,63. Обл.-вид. арк. 20,11.
Наклад 500 прим. Зам. № 162.

Видавництво та друк ТОВ «Юго-Восток, Лтд».
83055, Донецьк, вул. Щорса, 17.
Тел./факс: (062) 305-50-13; e-mail: vostok@skif.net, vostok1@dc.dn.ua
Свідоцтво про держреєстрацію:
серія ДК №1224 від 10.02.2003 р.

Автори посібника звертаються з проханням до всіх зацікавлених читачів нашої книги зробити свої критичні зауваження та побажання, спрямовані на її вдосконалення (науковість, методична доцільність, поліграфічне оформлення тощо), та надіслати їх нам на таку адресу: Бердянський університет менеджменту і бізнесу (кафедра слов'янської філології), вул. Свободи, 117-А, м. Бердянськ, Запорізька область, 71100; e-mail: prezes@odrodzenie.org.ua